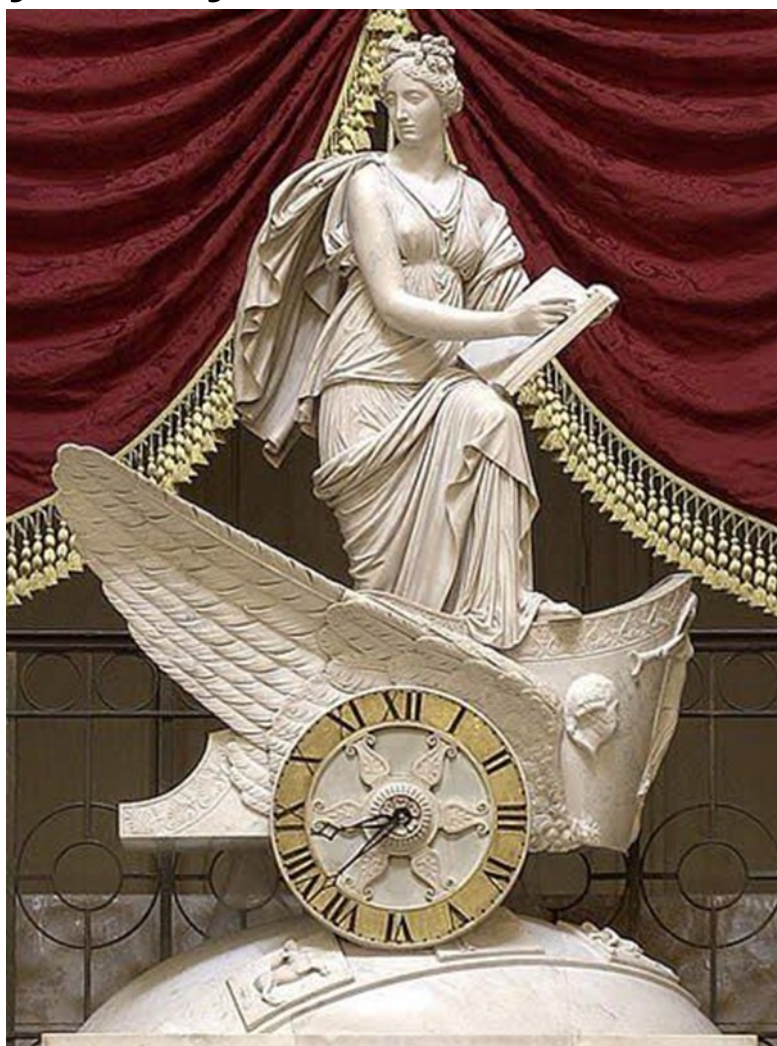

Kleio-Historia

Tijdschrift voor Geschiedenis

NUMMER 23 (2026)

Colofon

13^e jaargang 2026, nummer 23

Alle auteursrechten ten aanzien van de inhoud worden uitdrukkelijk voorbehouden

© *Kleio-Historia*, Millingen aan de Rijn 2015-2026

Redactie

Drs. Mark Beumer

Omslag ontwerp: Mark Beumer Lay-out: Mark Beumer

Afbeelding omslag: Kleio, de Griekse godin der Geschiedenis

ISSN: 2452-1507

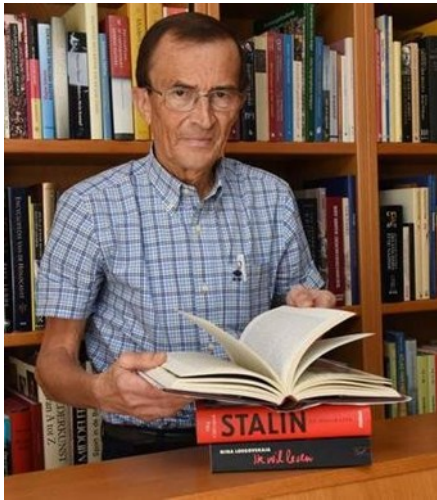
Inhoudsopgave

Over de auteurs	6
Voorwoord	7
(Recensie) Helga Salemon, <i>Poetins Rusland in vijf moorden. Een politiek-criminele biografie</i> (Uitgeverij Pegasus 2026). <i>Jef Abbeel</i>	8
(Recensie) Bo Lidegaard, Jens Heinrich en Mira Maria Jo Kleist, <i>Groenland. Van ongerept paradijs to speelbal van grootmachten</i> (De Bezige Bij 2026). <i>Mark Beumer</i>	12
(Recensie) David Summers e.a., <i>Atlas van de Wereldgeschiedenis. Kaart voor kaart door de tijd</i> (Uitgeverij Noordboek 2026). <i>Jef Abbeel</i>	14
(Recensie) Frank Dikötter, <i>Morgenrood boven China. Hoe de communisten een kwart van de mensheid voor zich wonnen</i> (Uitgeverij Spectrum 2026). <i>Jef Abbeel</i>	16
(Recensie) Willem Staes, <i>Vuurland. Langs de frontlijnen van het Midden-Oosten</i> (Uitgeverij Ertberg 2026). <i>Jef Abbeel</i>	19
(Review) Michael L. Satlow, <i>An Enchanted World. The Shared Religious Landscape of Late Antiquity</i> (Princeton University Press 2026). <i>Mark Beumer</i>	22
(Review) Giorgia Proietti and Jeremy McNerney (eds.), <i>Memory, Space and Mindscapes in Ancient Greece</i> (Brill 2025). <i>Mark Beumer</i>	25
(Recensie) Peter W. de Leeuw, <i>In dienst van de geneeskunde. Het leven van Jacobus Gerardus Gerbrant Borst (1902-1975)</i> (Amsterdam University Press 2026). <i>Mark Beumer</i>	28
(Recensie) Beatrice de Graaf en Niels Drost, <i>Poetins tsaristische droom. Geschiedenis als wapen in de Russische politiek</i> (Uitgeverij Prometheus 2026). <i>Jef Abbeel</i>	30
(Recensie) Ardy Beld, <i>Leven in bezet Oekraïne</i> (Uitgeverij Noordboek 2026). <i>Jef Abbeel</i>	33
(Recensie) Stijn Vercruysse, <i>De eeuw van Afrika. Het continent van de toekomst: over jonge dromen, nieuwe kansen en belangrijke uitdagingen</i> (Uitgeverij Borgerhoff & Lamberg 2026). <i>Jef Abbeel</i>	35

- (Recensie) Diarmaid MacCulloch, *De Reformatie. Een geschiedenis 1490-1700* (Uitgeverij Omniboek 2026). 39
Mark Beumer
- (Recensie) Jan-Auwke Diepenhorst, *Gaza. Een geschiedenis* (Uitgeverij Omniboek 2026). 42
Jef Abbeel
- (Recensie) Ingeborg Formann und Monika Kiegler-Griensteidl (Hg.) *Medizin im Wandel der Zeit. Von der Antike zur Moderne* (Österreichische Nationalbibliothek 2025). 46
Mark Beumer
- (Recensie) Robert Nouwen, *Rome en de Lage Landen. Een geschiedenis van Caesar tot Clovis* (Uitgeverij Lannoo 2026). 48
Jef Abbeel
- (Review) Sheilagh Ogilvie, *Controlling Contagion. Epidemics and Institutions from the Black Death to Covid* (Princeton University Press 2025). 51
Mark Beumer
- (Recensie) Sophy Roberts, *Een school voor olifanten. In het spoor van Leopolds waanzinnige expeditie naar het hart van Congo* (Uitgeverij Lannoo 2025). 54
Jef Abbeel
- (Recensie) Michel Krielaars, *Rivier van Bloed. Een cultuurgeschiedenis van de Wolga* (Uitgeverij Pluim 2026). 56
Jef Abbeel
- (Recensie) dr. Thierry De Baets, *Sterke botten en soepele gewrichten* (Uitgeverij Manteau 2026). 59
Jef Abbeel
- (Recensie) Josephine Quin, *Het Westen. Een 4000-jarige geschiedenis* (Thomas Rap 2025). 61
Mark Beumer
- (Review) Roger Cooter (ed.), *A Cultural History of Medicine. Volumes 1-6* (Bloomsbury Academic 2024). 63
Mark Beumer
- (Recensie) Michail Sjisjkin, *Mijn Rusland. Oorlog of vrede?* (Uitgeverij Querido 2024). 82
Jef Abbeel
- (Review) Carman Romano and James Wolfe (eds.), *Navigating the Study of Myth, Ritual, and Belief. Models from the Ancient Mediterranean to the Present Day. Essays in Honor of Sarah Iles Johnston* (Brill 2025). 86
Mark Beumer
- (Review) Alaya Palamidis and Corinne Bonnet (eds.) *What's in a Divine Name? Religious Systems and Human Agency in the Ancient Mediterranean* (De Gruyter 2024). 88
Mark Beumer

- (Recensie) Robert O. Paxton, *De anatomie van het fascisme* (Prometheus 2025). 90
Mark Beumer
- (Review) Julia Doroszewska, *Trickster Saints and Their Manifestations and Miracles in Late Antique Hagiography* (Routledge 2026). 94
Mark Beumer
- (Recensie) Theo Spek (red.), *Landschappen van Nederland* (Uitgeverij Matrijs 2025). 96
Mark Beumer
- (Recensie) Coen Vermeeren, *UFO's bestaan gewoon. Erkenning van buitenaards contact en ET-technologie* (Obelisk Boeken 2025). 98
Mark Beumer
- (Review) Peter Dear, *The World as We Know It. From Natural Philosophy to Modern Science* (Princeton University Press 2025). 100
Mark Beumer
- (Recensie) Tom van de Weghe, *Terug naar China. Het verhaal achter de Chinese eeuw: controle, macht en de nieuwe wereldorde* (Uitgeverij Borgerhoff & Lamberigts 2025). 102
Jef Abbeel
- (Review) Piet de Rooij, *De tijd, de waarheid en de geschiedenis. Hoe onze wereld in elkaar zit* (Querido 2025). 106
Mark Beumer
- (Recensie) Sören Urbansky en Martin Wagner, *China en Rusland. Vier eeuwen gedeelde geschiedenis* (Uitgeverij Omniboek 2025). 108
Jef Abbeel
- (Recensie) Vic Swerts, *Groei zonder grenzen* (Uitgeverij Pelckmans 2025). 111
Jef Abbeel
- (Recensie) Mel Robbins, *The Let Them Theory. Een life-changing tool waar miljoenen mensen niet over uitgepraat raken* (Kosmos Uitgevers 2025). 113
Mark Beumer
- (Recensie) Hanneke Ronnes & Wouter van Elburg, *SLOOP. Utopie en protest in Amsterdam van 1800 tot nu* (Uitgeverij Panchaud 2024). 115
Mark Beumer
- (Review) Alexandra Wilding, *Reinventing the Amphiareion at Oropos* (Brill 2022). 117
Mark Beumer

Over de auteurs

Jef Abbeel (1948) studeerde Geschiedenis en Klassieke Talen en doceerde 45 jaar Geschiedenis en Latijn aan het Sint Jozefcollege te Turnhout (België) en Geschiedenis en Latijn aan het Onze-Lieve-Vrouwelyceum te Breda. In 2017 werd hij door Koning Albert van België benoemd tot “Officier in de Orde van Leopold II”, omdat hij na zijn pensioen doorwerkte tot zijn 67^e en op enthousiaste wijze zijn kennis overbracht aan leerlingen. Thans schrijft hij diverse recensies, waaronder voor *Kleio-Historia*. Zie zijn [website](#).

Mark Beumer (1978) studeerde Docent Geschiedenis en Staatsinrichting 2^e graads aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, daarna Geschiedenis aan de Radboud Universiteit en tenslotte Docent Geschiedenis en Staatsinrichting 1^e graads aan dezelfde Universiteit. Tussen 2009 en 2013 verrichte hij promotieonderzoek over de Griekse godin Hygieia. In 2015 richtte hij het tijdschrift *Kleio-Historia* op. Thans is hij werkzaam als buitenpromovendus aan Charles University en onderzoekt hij de rituele dynamiek van tempelslaap binnen het vroege christendom in de Late Oudheid (170-610 n. Chr.) als casus. Zie de website *Kleio-Historia*

Voorwoord

Geachte lezers,

Het nieuwste nummer ligt voor u, gevuld met weer allemaal interessante recensie. De schrijverswereld heeft niet stil gezeten. Jef Abbeel heeft weer veel boeken gelezen over Rusland, Oekraïne, Gaza, Afrika en Rome. Ook heeft Jef aandacht besteedt aan het menselijk lichaam, iets wat mijn interesse ook heeft.

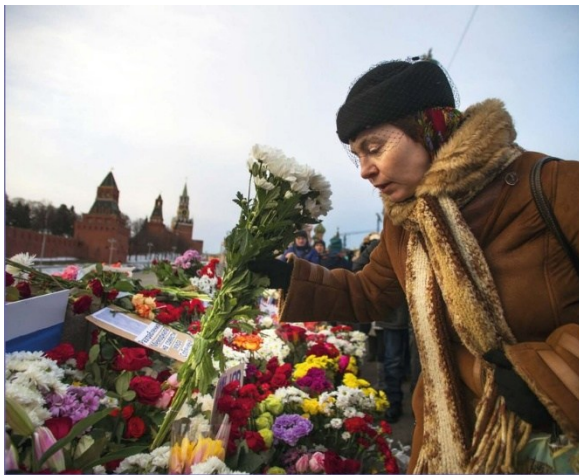
Ik heb mij voornamelijk gericht op medische geschiedenis en de Oudheid, waarin religie en ritueel belangrijke culturele onderdelen waren. Ik heb mij ook gericht op landschapsgeschiedenis. Diverse boeken hebben de Kleio D'Or mogen ontvangen voor beste boek binnen Geschiedenis.

Kortom, als u op vakantie gaat is er genoeg keuze aan literatuur voor bij het zwembad.

Namens Jef wens ik u een hele fijne zomervakantie toe!

Mark Beumer

(Recensie) Helga Salemon, *Poetins Rusland in vijf moorden. Een politiek-criminele biografie* (Uitgeverij Pegasus 2026). ISBN 9789061435204, 228 pp. € 23,50.
Jef Abbeel

Poetins Rusland

Helga Salemon in vijf moorden

Een politiek-criminele biografie

De schrijfster is Rusland-deskundige bij het 'Den Haag centrum voor Strategische Studies'. Ze analyseert hier vijf van de talrijke personen die tijdens Poetin van de aardbol verdwenen. Als men rekening zou houden met wie uit het raam viel, komen we aan tientallen.

De auteur begint met een korte biografie van Poetin. Al in 1993 verklaarde hij dat hij de voorkeur gaf aan een Pinochet-dictatuur in Rusland. In 1998 benoemde Jeltsin hem tot hoofd van de geheime dienst FSB. In 2000 werd ex-burgemeester Sobtsjak dood gevonden in Kaliningrad. Toen waren er al geruchten dat Poetin erachter zat.

Het eerste slachtoffer van wie we zeker zijn, was Anna Politkovskaja. Zij werd vermoord op 7 oktober 2006, de 54ste verjaardag van Poetin. De schrijfster kadert de moord in de houding van Politkovskaja tegenover Tsjetsjenië. In september 1999 werden in Moskou twee woongebouwen opgeblazen met 250 doden en

200 gewonden als gevolg. Volgens ex-spion Litvinenko had Poetin de opdracht gegeven en was hij de Tweede Tsjetsjeense Oorlog begonnen om de hoogste macht te veroveren. Politkovskaja klaagde Poetins corruptie aan en zijn oorlog tegen Tsjetsjenië in haar boek 'Poetins Rusland' (2005). Bij de dodelijke aanslagen van Tsjetsjeense terroristen in 2002 (Doebrovka-theater) en 2004 (Beslan- school) wou zij telkens bemiddelen. In 2004 werd zij al eens vergiftigd door FSB-agenten, net zoals haar collega Joeri Sjtsjekoptsjichin in 2003 met gif vermoord was. In 2006 werd Politkovskaja vermoord. In 2007 werden de Tsjetsjeense moordenaars geïdentificeerd: de broers Machmoedov. Pas in 2014 werden vijf betrokkenen veroordeeld tot langdurig strafkamp. Maar de echte opdrachtgever wou men niet vinden.

Haar opvolgster als onderzoeksjournalist bij de Novaja Gazeta, Jelena Milasjina, werd in 2023 in Tsjetsjenië zwaar mishandeld, kaal geschoren, met groene verf ingesmeerd en in elkaar geslagen door bewapende mannen. Twee maanden na Politkovskaja was ex-geheim agent Aleksandr Litvinenko het volgende dodelijk slachtoffer. Bij de dragers van zijn lijk in Londen hoorde oligarch Boris Berezovski, die in 1996 samen met zes andere multimiljardairs 50% van de Russische economie bezat (p. 61). Eind 1997 moest Litvinenko Berezovski liquideren. Maar in 2000 vluchtten beiden naar Londen. Ook daar werden ze achtervolgd door de FSB, die op 1 november 2006 Litvinenko vergiftigde met radioactief polonium-210, atoomkogels die de menselijke cellen doden. Op 23 november 2006 stierf hij. Dit was zijn straf voor zijn overlopen, voor zijn boek uit 2001: 'Blowing up Russia'/'De FSB blaast Rusland op' en voor zijn uitspraak dat Poetin schuldig was aan de moord op Politkovskaja. De Britse autoriteiten vroegen tegen de zin van premier Tony Blair om de uitlevering van de vermoedelijke daders Andrej Loegovoj en Dmitri Kovtoen. Maar Moskou weigert eigen burgers

uit te leveren, net zoals in 2014 bij het neerhalen van de MH17. Meer nog: Loegovoj kreeg van Poetin een onderscheiding en van de LDPR een plaats in de Doema. Pas in 2014 kwam er in Engeland een openbaar onderzoek. Dat concludeerde dat het Poetin-regime verantwoordelijk was voor de moord: Rusland was het enige land waar polonium gefabriceerd werd (p. 95). Na deze moord volgde nog een poging om ex-spion Sergei Skripal en zijn dochter in Salisbury te vermoorden met novitsjok. En in maart 2013 hing Berezovski met een strop in zijn badkamer: het is onduidelijk of het moord of zelfmoord was. De meeste Russen denken dat Litvinenko door Russen is vermoord, maar ... dat hij dit verdiend had (p. 96-97).

Nummer 3 is Sergej Magnitski. Als fiscaal jurist was hij een gevaar voor de autoriteiten: hij had een grote belastingverduistering van 230 miljoen dollar bekend gemaakt. De ontduikers waren twee hoge politieofficiërs, Karpov en Koeznetsov en vooral minister van defensie Serdjoev. Deze werd in 2012, na een tweede corruptieschandaal, wel ontslagen, maar hij werd niet vervolgd en bleef lid van de Veiligheidsraad en behield hoge functies met privileges. Magnitski werd op 24 november 2008 thuis aangehouden door Koeznetsov. Die draaide de beschuldiging om: nu werd Magnitski beschuldigd van belastingverduistering. Hij moest al zijn beschuldigingen tegen Koeznetsov intrekken, maar dat weigerde hij. Ze stopten hem dan in een veel te kleine cel met meer dan 50 gevangenen, van wie de meesten rookten. Gaan zitten was onmogelijk. Na vijf maanden kreeg hij een ontsteking van de alvleesklier, maar hij mocht niet naar een ziekenhuis. Hij stierf op zijn 37ste door gebrek aan verzorging. Toen hij door hevige buikpijn psychisch verward was, knuppelden acht bewakers hem dood in een isoleercel (p. 100). In de VS werd in december 2012 de Magnitski-wet goedgekeurd: Russische functionarissen, die mensenrechten schenden, komen op een sanctielijst. Groot-Brittannië en Canada volgden het Amerikaanse voorbeeld in 2017. De EU liet de lidstaten vrij om sancties op te leggen. Nederland en Duitsland kozen voor handel en deelname aan Nord Stream, ook na de annexatie van de Krim (p. 132-133). Boris Nemtsov is slachtoffer nummer 4. In 2015 werd deze kroonprins van Jeltsin doodgeschoten wegens zijn protest tegen Poetins corruptie en tegen zijn aanval op Oost-Oekraïne. Nemtsov was een Joodse natuurkundige. In 1990 werd hij verkozen tot parlements lid. Tijdens de staatsgreep van augustus 1991 koos hij de kant van Jeltsin. Hij werd de meest succesvolle politicus van de jaren 90. In 1996 bood Jeltsin hem aan om president te worden, maar hij weigerde helaas. De oligarchen Berezovski en Goesinski wilden hem ook niet als president of premier en begonnen in 1997 een lastercampagne tegen hem, waardoor zijn populariteit daalde. In augustus 1999 benoemde Jeltsin dan Poetin tot premier. Nemtsov zelf noemde Poetin toen de 'waardigste presidentskandidaat' (p. 153). Ze spraken mekaar aan met de voornaam en met 'jij'. In 2002-2003 volgde de breuk: Nemtsov verzette zich tegen de opsluiting van Chodorkovski. Poetin zorgde dan dat Nemtsovs partij niet meer op tv mocht komen en een nederlaag leed bij de verkiezingen. In 2004 koos Nemtsov de kant van de Oekraïners. Hij werd zelfs adviseur van president Joesjtsjenko. Maar door zijn verzet tegen Poetin werd hij een paria bij de elite.

Na zijn dood werden de Tsjetsjeense moordenaars snel gevonden. Schutter Dadajev beweerde Nemtsov gedood te hebben voor zijn kritiek op de islamitische terroristen die twaalf medewerkers van Charlie Hebdo vermoord hadden. Een tweede reden was Nemtsovs veroordeling van de agressie tegen Oekraïne in 2014 en zijn uitspraak dat de uitbreiding van de NAVO als reden voor de inval voor 100 procent gelogen was. In 2017 werden vijf daders veroordeeld tot 11 à 20 jaar strafkolonie. Organisator Geremejev ontsnapte naar Dubai. De opdrachtgevers bleven onbekend: wellicht Kadyrov en Poetin (p. 165). Prigozjin was minder braaf dan de vorige vier slachtoffers. Op 23 augustus 2023 stortte zijn privévliegtuig neer op 100 km van Moskou. De tien inzittenden waren allemaal overleden. De staatstelevisie zei dat de inzittenden schuldig waren aan het ongeval: ze zouden de vluchtprocedures geschonden

hebben. De slachtoffers werden dus als schuldigen aangewezen, net zoals bij de velen die uit het raam gegoooid werden. Brazilië wilde de oorzaak van het neerstorten van zijn Embraer onderzoeken, maar mocht dat niet. De echte oorzaak was een bom onder een vleugel van het toestel. Geheim agenten zouden die geplaatst hebben in opdracht van Poetin. Deze had een originele verklaring: de Wagner-top had zichzelf onder invloed van drugs en alcohol opgeblazen met handgranaten (p. 173). Pas nu volgt een korte biografie van de rebel. Zijn geldhonger deed hem inbreken in auto's en in appartementen en overvallen plegen. Daarvoor kreeg hij in 1981 dertien jaar goelag. In 1990 werd hij vervroegd vrijgelaten. Hij begon hotdogs te verkopen en opende een supermarktketen. En ook chique restaurants, waar hij Poetin rond 1995 de eerste keer ontmoette en bediende. Vanaf 2000 mocht hij ook de grote staatsbanketten van Poetin verzorgen en vanaf 2012 werd hij de cateraar van het Russische leger. Met zijn trollenfabriek verspreidde hij via zes Facebook- en tien Twitteraccounts veel Kremlinpropaganda en desinformatie. Zo ondermijnde hij de onafhankelijke Russische media zoals de Novaja Gazeta. Hij verspreidde ook nepnieuws over de MH-17-ramp.

In 2014 richtte hij zijn huurlingenleger op, waarmee hij optrad in Oekraïne, Syrië en Afrika. Zijn Wagner-Groep raakte vooral bekend door de optredens namens het Kremlin in Afrika. Prigozjin kreeg een deel van de diamanten of van het goud. Russische journalisten die dat in juli 2018 wilden onderzoeken in de Centraal-Afrikaanse Republiek, werden daar vermoord (p. 197). In Oekraïne veroverden de Wagner-troepen in mei 2023 de stad Bachmoet. Daarna keerde Prigozjin zich tegen minister van defensie Sjojgoe en stafchef Gerasimov, omdat ze hem te weinig munitie bezorgden. In juni 2023 werden de Wagner-huurlingen verplicht in dienst te treden van het ministerie van defensie, wat hun einde betekende. Prigozjin viel dan Poetin zelf aan door te zeggen dat hij op 24 februari 2022 gelogen had toen hij beweerde dat Oekraïne en de NAVO Rusland gingen aanvallen (p. 201). Zo tekende hij zijn doodvonnis. Zijn protestmars van 24 juni 2023 was wellicht bedoeld om Poetin te overhalen om Sjojgoe en Gerasimov te ontslaan of aan hem over te leveren (p. 201-202). Voor Poetin was het een schok te zien hoe snel de Russen bereid waren de volgende dictator te verwelkomen. Hij noemde het landverraad en zei dat de organisatoren ervoor zouden boeten (p. 202). Hij liet Prigozjin levend verbranden in zijn privévliegtuig (p. 203). De schrijfster besluit dat vier van haar vijf voorbeelden zich ingezet hebben voor de democratie, dat ze daarom vermoord zijn en dat weinigen in en buiten Rusland daar wakker van lagen. Het Russische parlement maakte dit mogelijk door wetten goed te keuren die in strijd zijn met de grondwet, maar waarmee Poetin zijn tegenstanders als 'buitenlandse agenten', 'vijanden van het volk' of als 'extremisten en terroristen' kan vervolgen en de rijkdom van de oligarchen kan afpakken (p. 207). Gevolg: Berlijn en Vilnius herbergen nu tienduizenden Russische politieke vluchtelingen. Hun bankrekeningen en bezittingen zijn geconfisqueerd en ze riskeren hun nationaliteit te verliezen. Amsterdam is de basis geworden van 'The Moscow Times' en van tv-zender Dozjd.

Beoordeling

De schrijfster onthult met veel details en veel precisie de gebeurtenissen voor en na elke moord. Haar verslag leest als een misdaadroman, waar je soms koude rillingen van krijgt. Achteraan (p. 221-223) staan haar bronnen, o.a. vele Russische, maar in de tekst verwijst ze er niet naar. Terloops worden nog een paar andere slachtoffers vernoemd: mensenrechten-advocaat Stanislav Markelov, de journalisten Joeri Sjtsjekotsjichin, Anastasia Barboerova en Viktoria Rosjtsjina. Een volledige lijst van vermoorde en uit het raam gevallen Russen ontbreekt helaas. Die lijst wordt nog groter: op 15 juni 2026 is de Russische kunstenaar en karikaturist in Polen doodgeschoten, wellicht om zijn karikaturen van Poetin, Loekasjenko e.a. (News.de, 17.06.26). Er is ook geen kaart met de vele plaatsnamen. In de bibliografie staan enkele boeken in het Engels, terwijl ze ook in het Nederlands bestaan: o.a. die van Masha Gessen, Catherine Belton

en van Mark Galeotti (p. 221). Een paar details: de juristen ‘diende’ zes aanklachten in (p. 110): dat moet zijn: dienden. Юценко is in onze spelling Joesjtsjenko en niet Joesjenko (p. 154); in de ‘verspreide’ berichten is één ‘d’ voldoende.

(Recensie) Bo Lidegaard, Jens Heinrich en Mira Maria Jo Kleist, *Groenland. Van ongerept paradijs tot speelbal van grootmachten* (De Bezige Bij 2026). ISBN 9789403141244, 366 pp. €24,99.

Mark Beumer

Waarom is Groenland ineens zo vaak in het nieuws? En waarom is dit uitgestrekte eiland cruciaal voor de vrede in Europa en de rest van de wereld?

Groenland schetst de geschiedenis van het land, van de eerste bewoners tot de moderne samenleving, met bijzondere aandacht voor thema's die vandaag urgent zijn: geopolitiek, natuurlijke hulpbronnen, identiteit en autonomie.

Bo Lidegaard, Jens Heinrich en Mira Maria Jo Kleist hebben wortels in zowel de Groenlandse als de Deense cultuur en vertellen het verhaal van binnenuit, vanuit het perspectief van de Groenlanders zelf. Een onmisbaar boek voor iedereen die zoekt naar context en historische achtergrond bij het wereldnieuws.

Groenland was tot nu toe een land waarvan we maar weinig hoorde in het nieuws. Totdat Donald Trump ineens aanspraak wilde maken en het land wilde hebben voor “psychologische doeleinden” vanwege de zogenaamde dreiging van Rusland. Nu is Rusland inmiddels alweer

vier jaar verwickeld in een heftige oorlog met Oekraïne, maar blijkbaar denkt Trump dat Rusland en China nu ook aanspraak wilde maken op Groenland dat zeer strategisch ligt. Het was daarom echt hoog tijd dat er een Nederlands boek verscheen over de geschiedenis van Groenland. Dat was er eerder nog niet. Groenland is een land met een rijke mythologie en geschiedenis. Diverse volkeren arriveerden vanuit Canada op Groenland dat zo werd genoemd, omdat het zuiden toen ook echt groen was, maar echt warm is het daar ook niet.

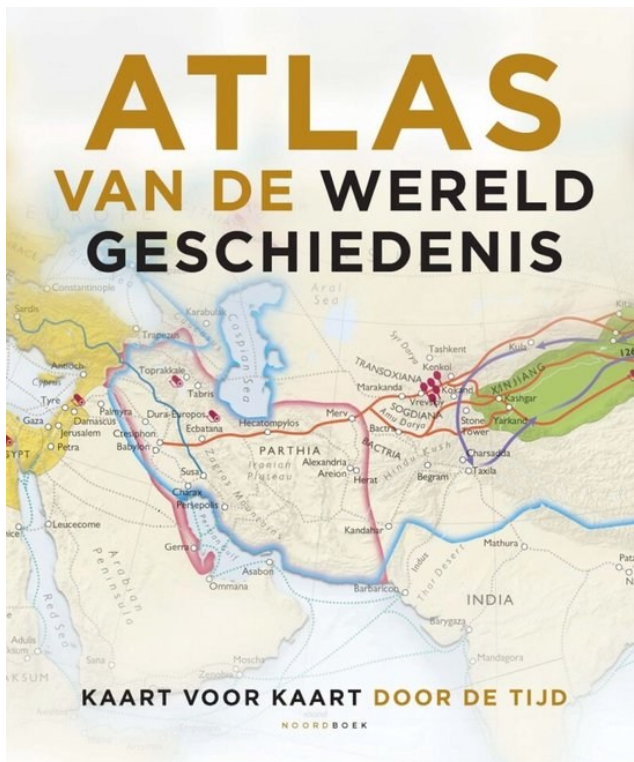
De mythologie speelt een grote rol, zoals in de Edda, waar talloze godinnen en goden voorkomen. Op Groenland staan ook diverse beelden van bijvoorbeeld een gevroesde jachtgodin. Daarnaast leefden diverse volkeren hier van walvis- en visvangst en werkte men met rendieren. Opvallend had men veel contact met Nederlanders die hier op walvissen en rendieren kwamen jagen en verdragen sloten met de plaatselijke bevolking. Deze werden onder andere Inuit of Eskimo's genoemd. De Noormannen speelden in ieder geval ook een zeer belangrijke rol net als de Denen, waaronder Groenland nog steeds valt. Tot op de dag van vandaag speelt de roep om het losmaken van Denemarken. Echter, met de dreiging van een Amerikaanse inval zou Groenland diens bescherming niet meer hebben.

Qua medische geschiedenis zien we dat er zich in de 18^e eeuw een enorme pokkenepidemie voordeed op het eiland, omdat buitenlanders diverse ziekten met zich meebrachten. Diverse huwelijken werden gesloten, waardoor men kwetsbaar werd. Toch heeft men dit overleefd. Ook kwam zelfbestuur in de 18^e eeuw naar voren met een eigen parlementair systeem, ondanks dat Denemarken Groenland inlijfde begin 20^e eeuw. De moderniseringsgolf zorgde ervoor dat vrouwen ook meer kansen kregen. Al begin 12^e eeuw verschenen de eerste kerken op het eiland, waarbij het lutheranisme voet aan de grond kreeg. Het christianiseringsproces begon hier dus al vroeg. Toch zien we een enorm respect voor de niet-christelijke elementen in de vorm van standbeelden en het ontzag voor de natuur.

Het is erg belangrijk dat Groenland met zijn rijke mythologie en geschiedenis zélf kan blijven beslissen over waar zij naartoe willen met hun land. Het is niet aan Amerika of wie dan ook hierover te beslissen. Mark Rutte heeft voor nu Trump dan wel weten te beteugelen, niemand weer wat de toekomst brengt. We kunnen niet toestaan dat Groenland ooit nog bedreigd wordt. De NAVO, EU en andere partners moeten daarom nauw samenwerken met Groenland om alle niveaus van veiligheid te maximaliseren.

Ik raad daarom iedereen aan dit boek aan te schaffen, zodat duidelijk is waar Groenland vandaan komt en welke waarde dit heeft voor de wereld.

(Recensie) David Summers e.a., *Atlas van de Wereldgeschiedenis. Kaart voor kaart door de tijd* (Uitgeverij Noordboek 2026). ISBN 9789464714395, 368 pp. € 49,90.
Jef Abbeel

De auteurs van deze luxueuze atlas tonen in 140 kaarten, vele foto's en tijdlijnen hoe de mens zich ontwikkelde en verspreidde over de aarde en welke wereldrijken er ontstonden. Doordat de kaarten vergezeld zijn van verklarende teksten, kun je deze atlas ook gebruiken als historisch leesboek. Het begint met de eerste mensen in Afrika en het toont vervolgens hun migratie naar Azië, Europa, Australië en Amerika.

Rond 12.000 v.C. ontstond de landbouw op meerdere continenten en onafhankelijk van elkaar. Mesopotamië/Irak was de eerste landbouwbeschaving. Daar werden ook de eerste tempels gebouwd (rond 9.000 v.C.) en de eerste irrigatie toegepast (rond 6.000 v.C.). De eerste steden ontstonden ook daar, rond 4.000 v.C., daarna in Egypte, telkens in valleien van rivieren, waar de landbouw het meest rendeerde. Die eerste

steden staan allemaal op de kaarten p. 32-33 en p. 37. Het oudste bekende schrift, het spijkerschrift, ontstond ook in Mesopotamië, rond 3.400 v.C. Men drukte rieten schrijfstiften in natte klei. Egypte had hiërogliefen vanaf 2.050 v.C., China had zijn karakters vanaf 1.200 v.C. De Perzen/Iraniërs kunnen trots zijn op het eerste groot rijk, in de 6-5de eeuw v.C. Maar ze werden verslagen door Alexander de Grote uit het kleine Macedonië. De Griekse stadstaten van de 5-4de eeuw v.C. hadden zeer veel invloed onze Westerse beschaving. De Romeinen (200 v.C.-476 n.C.) namen veel over van de Grieken en verspreidden de Grieks-Romeinse cultuur in hun uitgestrekt rijk. De auteurs besteden veel aandacht aan andere culturen zoals die van India, China, Japan, Amerika, Afrika, Oceanië. Ze tonen ook de verspreiding van boeddhisme, christendom, islam. Ze zeggen er niet bij of dit met of zonder geweld gebeurde. Tijdens de Honderdjarige Oorlog tussen Engeland en Frankrijk (1337-1453) werden Europa en de wereld ook zwaar getroffen door de uit China afkomstige builenpest (1347-1352): 150 miljoen mensen of eenderde van de wereldbevolking ging eraan ten onder. In de 13de eeuw veroverden de Mongolen voor korte tijd China en grote delen van Azië en van Oost-Europa. Marco Polo reisde er vermoedelijk naartoe (1271-1295). Zijn reis staat er vier keer in: p. 106, 107, 137 en 180. De reis (1253-1255) en het reisverslag van zijn meer betrouwbare voorganger, Willem van Rubroeck, helaas niet. De volgende grote veroveraars waren de Ottomanen, die in de 14-15de eeuw ook grote delen van Oost-Europa inpalmde, maar dan voor enkele eeuwen, met de inname van Constantinopel in 1453 als orgelpunt.

In de Middeleeuwen hadden een aantal Afrikaanse koninkrijken een bloeiende goudhandel. In de noordelijke helft was de islam zeer succesvol. De ontdekkingsreizen en de kolonisatie zorgden dan weer voor de verspreiding van het christendom in de zuidelijke helft. In de 17de eeuw veroorzaakten de Dertigjarige Oorlog, de Ottomaanse veroveringen en de Pools-Russische oorlog veel miserie. In de 18de eeuw was Noord-Amerika het toneel van oorlogen

tussen Frankrijk, Engeland en Spanje. Deze leidden tot de onafhankelijkheid van de VS. Bij de slavenhandel (p. 202-203 en 228-229) ontbreekt traditioneel de islamitische, die langer duurde (650-1900 i.p.v. 1525-1870) en die nog meer slaven transporteerde dan de Atlantische: 10 à 18 miljoen Afrikaanse en 1 à 1,25 miljoen Europese naar het Midden-Oosten en Azië tegenover 12,5 miljoen naar Amerika. De Industriële Revolutie, de Franse en de liberale revoluties van 1830 en 1848 komen goed in beeld. We krijgen ook een zeer gedetailleerde kaart van de Opiumoorlogen (1839-1860, p. 232-233), van de massale migratiestromen in de 19de eeuw en van de uitbreiding van het Russische rijk. Bij de kolonisatie van Afrika staat nog het al lang achterhaalde dodencijfer van '10 miljoen' in Congo (p. 255): dat was 1,5 à 5 miljoen op een bevolking van 11 à 15 miljoen, waarvan 5% door koloniaal geweld en 95% door allerlei ziektes. Wetenschap en innovatie komen op diverse kaarten aan bod: p. 218-221, 236-239, 242-243, 264-265, 278-279, de twee wereldoorlogen uiteraard eveneens : p. 274-275, 280-285, 290-291, 300-313. Lenin, Hitler, Stalin en Mao mochten niet ontbreken, de val van het communisme ook niet. Idem voor de vele Amerikaanse interventies in andere landen (p. 334-337, 348-349). De Russische en de Amerikaanse interventie in Afghanistan ontbreken hierbij en uiteraard ook de huidige oorlog van Trump tegen Iran. Bij de oorlogen in het Midden-Oosten mis ik de Suez-oorlog (of Suez-crisis) van 1956 (p. 338-339, 348-349). Origineel is wel de kaart van de Covid-pandemie uit 2020-2023 met de verspreiding vanuit Wuhan over de wereld. Het register bevat zowel plaatsnamen als personen en gebeurtenissen (p. 356-367). De doelgroep: al wie interesse heeft voor de geschiedenis van heel de wereld, ook de niet-Europese en ook voor kunst, cultuur en wetenschap. Voor scholieren is deze atlas te omvangrijk en te kostelijk. Zij kunnen terecht bij de 'Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis' van Jos Grommen e.a. Twee kleine details: de auteur heet op p. 4 één keer Summer en één keer Summers. En op p. 250 mag men 'de soldaten probeerde' veranderen in 'probeerden'.

(Recensie) Frank Dikötter, *Morgenrood boven China. Hoe de communisten een kwart van de mensheid voor zich wonnen* (Uitgeverij Spectrum 2026). ISBN 9789000391202, 462 pp. €39,99.

Jef Abbeel

Dit is het zoveelste boek over China van deze succesauteur. In de jaren 1981-1989 publiceerde de CCP/Chinese Communistische Partij 300 boeken met partijdocumenten uit de jaren 1923-1949. Hij maakte daar dankbaar gebruik van. En ook van de vijf boeken die tussen 1994 en 2007 in Moskou werden gepubliceerd over de activiteiten van de Komintern in China tijdens het Interbellum.

Dikötter toont aan dat de partij vóór 1945 minder dan 2% van de bevolking als lid had (nu is dat 7%) en dat ze leefden van buit en onteigeningen van zowel welgestelde als arme mensen. De overwinning in 1949 schrijft hij toe aan Stalin en zijn miljoen soldaten en aan het uithongeren van steden (p. 23). Wellicht volstaan die twee factoren niet als volledige verklaring. De 4-Meibeweging van 1919 was een reactie op de verdragshavens (havens die werden opengesteld voor buitenlandse handel) of concessies, die na 1842 aan China opgedrongen waren door Westerse landen en Japan. In 1921 werd de CCP gesticht, o.a. door Henk Sneevliet. Toen telde ze slechts 53 leden.

Mao wordt pas vernoemd bij het congres van 1923, dat gesponsord werd door Moskou, dat ook wapens leverde, een militaire academie oprichtte en veel invloed had. In 1926 stonden er zelfs 691 Russische spionnen en militaire adviseurs geregistreerd bij het Russisch consulaat. En in Moskou werd in 1925 de Sun Yat-sen-universiteit geopend, waar o.a. de zoon van Chiang Kai-shek, Chiang Ching-kuo, van 1925 tot 1937 studeerde en Deng Xiaoping van januari 1926 tot januari 1927. Vanaf 1926 begonnen Chinese communisten en gewapende bendes zich met geweld en met Russische hulp te verzetten tegen de buitenlandse concessies, hun gebouwen te plunderen en te vermoorden. Maar Chiang beval zijn troepen de buitenlanders en hun bezittingen te verdedigen. In 1927 begon hij ook zijn strijd tegen de communisten. Hun partij telde toen 12.000 leden, de Nationalistische 350.000. In dat jaar werd ook het Rode Leger opgericht, dat in 2027 een eeuw oud zal zijn.

Van 1927 tot 1931 (en eigenlijk tot 1949) vond de Rode Terreur plaats: overal werden landheren en 'rijke boeren' gemarteld, vermoord, soms zelfs onthoofd en opengereten voor een publiek van duizenden mensen. Peng Pai, toonaangevend leider van de martel- en moordcampagnes, gebruikte een lijst van 28 categorieën die uitgeroeid moesten worden, van politieke tegenstanders tot zieken, ouderen en prostituees. Beulen en ook de afgevaardigden van de sovjet van Hailufeng kregen van de communisten een quotum hoofden per maand toegewezen en het bevel om de boeren aan te sporen om elk ook minstens tien 'reactionairen' te doden. Dikötter beschrijft de vreselijke foltering en de vreselijke foltering die bij duizenden aan het nekschot voorafgingen (p. 116-

119). Tegelijk werd het platteland geteisterd door roversbendes en door het communistische schrikbewind. Onder leiding van Mao en Zhu De roofden de communisten de missieposten leeg, ontvoerden ze missionarissen, eisten ze grote sommen losgeld en als ze dat niet kregen, schoten ze hen dood of onthoofdden ze hen (p. 134). In 1929 trad Stalin met een groot leger op tegen de regering van Beijing, die de Oostelijke Spoorlijn in beslag had genomen. In 1930 schonk hij grote sommen geld aan Mao, die in de Pravda de hemel werd in geprezen. In 1931-1932 viel Japan binnen in Mantsjoerije, dat bekend stond om zijn vruchtbare grond, steenkool en mineralen. Japan wilde het ook als bufferstaat tegen de SU. Chiangs leger verzette zich vastberaden, maar verloor. Ook in 1931 riep Mao in Jiangxi de Chinese Sovjetrepubliek uit, op 2% van het grondgebied. De Sovjetrepubliek zorgde voor veel armoede en hongersnood door alle landheren te executeren en in massagraven te dumpen, door alle overschotjes af te pakken van de boeren en door de meeste mannen op te eisen voor hun leger (p. 167-181). De bevolking van de sovjet daalde van 5,6 naar 4,3 miljoen, grotendeels door executies. De 'Lange Mars' of lange vlucht van Zuid-Oost-China naar het westen en dan naar het noorden duurde van 1934 tot 1936. Het Rode Leger leefde van plunderingen. Wie deserteerde, werd doodgeschoten. Onderweg leden ze geregeld een nederlaag. In november 1935 kwam Stalin tussenbeide: hij eiste dat alle troepen een Verenigd Front zouden vormen, ook met Chiang, tegen Japan. In 1936 kocht Chiang 750 gevechtsvliegtuigen voor de oorlog tegen Japan. De auteur zegt niet wie de verkoper was: wellicht Duitsland, dat toen aan China meer verkocht dan Groot-Brittannië. Stalin steunde Chiang ook in zijn strijd tegen Japan, meer dan Mao, die zijn binnenlandse rivaal als gevaarlijker beschouwde dan de buitenlandse en die met zijn troepen slechts één keer het Japanse leger aanviel, nl. op 25 september 1937. Japan won, maar de communisten saboteerden wel de telefoon- en telegraaflijnen die de Japanners nodig hadden. Op 13 december 1937 slachtten de Japanners in Nanjing ca. 200.000 ongewapende burgers af, één van de ergste oorlogsmisdaden uit de recente geschiedenis. Vrouwen van alle leeftijden werden eerst verkracht en dan gedood. In maart 1938 kon het Chinese leger één keer winnen tegen Japan, maar de Japanse overheersing bleef duren tot 1945.

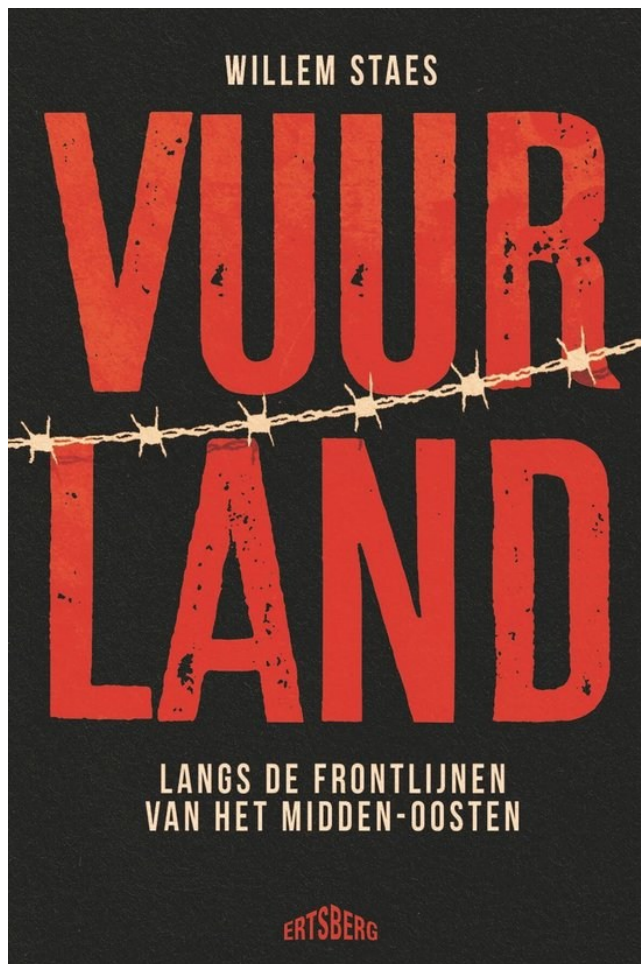
In september 1937 publiceerde Edgar Snow zijn 'Red Star over China', een bijna heiligverklaring van de 'geniale militaire en politieke strateeg' en de 'sober levende revolutionair' Mao, met minstens één voorspelling die uitkwam: "Hij kan wel eens een heel groot man worden." (p. 264-265). Het boek werd in twintig talen vertaald! Snow beseftte niet dat Mao's troepen duizenden tegenstanders van het communisme levend begroeven en hele dorpen in brand staken (p. 276-277). Het 'Verenigd Front' van Chiang en Mao tegen Japan was enkel in schijn verenigd en een onderlinge botsing was onvermijdelijk. In 1940 schreven Mao en Chen Boda het pamflet 'Over nieuwe democratie'. Ze beloofden een meerpartijenstelsel, algemeen stemrecht, democratische vrijheden, bescherming van particulier bezit. Niets daarvan voerden ze uit (p. 288-289). In 1941 vervingen de Amerikanen de Russen in China: zij moesten hun eigen land verdedigen tegen Hitler. In 1943-1944 lanceerde Mao zijn Rectificatiebeweging: 15.000 mensen werden uitgeschakeld als 'vijandelijke agenten en spionnen' (p. 300-303). In de jaren 1940-1945 werd China ook geteisterd door een erge inflatie: in 1940 kon je met 100 yuan een varken kopen, in 1945 nog een vis. Bovendien bracht Japan valse bankbiljetten in omloop, waardoor de economie verder ondermijnd werd. Roosevelt kreeg foutieve adviezen van Amerikaanse medewerkers, die misleid waren door Mao en Stalin en die Chiang voorstelden als een fascistische dictator en Mao als een democraat (p. 313-315). Drie dagen na de atoombom op Hiroshima stormden een miljoen Sovjetsoldaten binnen in Mantsjoerije en Korea. Ze plunderden en verkrachtten massaal in Mantsjoerije. Japan gaf zich over, wat zowel Chiang als Mao verraste en voor grote vreugde zorgde in Chongqing, waar Chiang zijn hoofdkwartier had. Stalin adviseerde Mao om overeen te komen met Chiang. Maar die twee hadden mekaar in twintig jaar niet meer ontmoet en wantrouwden elkaar (p. 328-337). De communisten begonnen

de treinen te saboteren, dijken op te blazen en andere wandaden te verrichten, waardoor de regering van Chiang het erg moeilijk kreeg en de bevolking er ontevreden over werd. In december 1945 eiste Truman dat Chiang een coalitieregering sloot met de communisten. Maar Mao zette de burgeroorlog verder. In december 1946 richtten de communisten in Xiwanzi een bloedbad aan: meer dan 1.000 van de 3.000 katholieken werden afgeslacht, de landeigenaars werden vooraf nog gefolterd en de kerken werden in brand gestoken omdat de gelovigen weigerden marxist te worden. Dikötter is de eerste beroeps-historicus die deze massamoord vermeldt. Het dorp kreeg de bijnaam 'Klein Lidice', naar het Tsjechische dorp waar in 1942 door de nazi's 340 inwoners werden uitgemoord (p. 343, 362 en 418). Ook andere dorpen en steden ondergingen onbeschrijflijke wreedheden. Geregeld werden steden uitgehongerd, met tienduizenden doden en zelfs 160.000 hongerdoden in de stad Changchun. Iedereen at wat er was, van gras en boomschors tot mensenvlees. In december 1947 telde het leger van Mao 730.000 soldaten en kreeg het grote hoeveelheden wapens van Stalin, terwijl de VS heel karig waren met hun leveringen aan Chiang (p. 347-353). Vanaf 1948 hadden de communisten de overmacht. Op 23 april 1949 werd Nanjing ingenomen, op 25 mei Sjanghai. De auteur eindigt met de vlucht van Chiang naar Taiwan en de verovering van Tibet in 1950. Hij vertelt niet hoeveel Chinezen met Chiang naar Taiwan vluchtten en ook niet hoe ze daar ontvangen werden.

Beoordeling

Dikötter heeft opnieuw een grondige studie over China afgerond. In China zelf zal ze niet verschijnen. De moordpartijen en de barbaarse martelpraktijken worden telkens aangeklaagd en voorzien van bronvermeldingen in de noten. Het totale aantal doden wordt niet genoemd. De auteur beweert herhaaldelijk dat de communisten nergens op sympathie konden rekenen, dat iedereen op de vlucht ging, maar dat belet niet dat ze een leger hadden van 730.000 à 1 miljoen soldaten plus 5 miljoen helpers en uiteindelijk de burgeroorlog wonnen (p. 366). De lezer blijft hier op zijn honger. De hulp van Stalin had duidelijker aangetoond mogen worden. Nu lijkt het alsof Mao enkel won door liegen, saboteren, uithongeren en uitmoorden. Een paar details: 'hoewel ze konden niet worden ingezien' (p. 14) is een verkeerde constructie voor: hoewel ze niet konden worden ingezien. 'Wat moet we' (p. 102) zou beter zijn: 'wat moeten we'. 'Gereorganiseerde' (p. 283) mag worden: 'reorganiseerde'. 'De felle vechten' (p. 310) veranderen we in 'de felle gevechten' en 'Yenan' (p. 318) in Yan'an. Het register is bijzonder uitgebreid. Het bevat zowel de personen als de plaatsen. En de kaarten zijn onmisbaar. Globaal gezien is het een degelijke studie over de geschiedenis van China tussen 1921 en 1949.

(Recensie) Willem Staes, *Vuurland. Langs de frontlijnen van het Midden-Oosten* (Uitgeverij Ertberg 2026). ISBN 9789464984699, 352 pp. € 27,50.
Jef Abbeel

Dit boek is het resultaat van reizen en gesprekken tussen september 2024 en juni 2025 in Palestina, Libanon, Israël, Jordanië, Syrië. Het recentste front, Iran, is er dus nog niet bij.

Vanaf de proloog uit Staes zijn verontwaardiging over het Israëlische optreden in Gaza: het blokkeert er bijna alle hulp en het hongert de bevolking uit. Ook op de Westoever, in Libanon en Syrië treedt het ongenadig op. In juni 2025 lanceerden Israël en de VS een illegale aanval op de Iraanse Fordow-site om te voorkomen dat het een atoombom zou ontwikkelen. In de lente van 2026 is het weer zo ver. Het Midden-Oosten staat dus weer in vuur en vlam en heel de wereld ondervindt de gevolgen daarvan.

Staes citeert zionisten die al in 1885, 1917, begin jaren 20, 1938, 1947, 1948 pleitten voor hervestiging van de Palestijnen buiten Palestina. Ilan Pappé schreef dit ook in zijn boek 'De etnische zuivering van Palestina'(2006).

Staes begint met Gaza en komt daar in de hoofdstukken 9 en 12 nog eens op terug. Op 20 mei 2024 werden Netanyahu, Minister van Defensie Gallant en drie toppers van Hamas, Sinwar, Deif en Haniyeh, veroordeeld door het Internationaal Strafhof : ze zijn strafrechtelijk verantwoordelijk voor oorlogsmisdaden en misdaden tegen de mensheid (p. 15-16). Staes beschrijft hun misdaden. Op 26 januari 2024 was Israël al door het Internationaal Gerechtshof veroordeeld voor "een plausibel risico van genocide" (p. 205-206). Het deed gewoon verder. In oktober 2023 had Israël plannen om heel de Gazaanse bevolking permanent te evacueren naar de Sinaiwoestijn en Gaza opnieuw te koloniseren. De Gaza-oorlog zorgde voor minstens 70.000 Palestijnse doden, voor 74 à 80% burgers (p. 52). Een ander slagveld was Libanon. Hezbollah steunde Hamas vanaf 24 oktober door (Iraanse) raketten op Noord-Israël af te vuren. Israël sloeg hard terug en is dat in 2026 nog aan het doen. Netanyahu beschouwt heel Libanon als Hezbollah-land, terwijl heel wat Libanezen Hezbollah beu zijn als oorzaak van hun onheil. Ook de Westoever is sinds 23 oktober 2023 een prooi van Israël. Elke aanslag op Joodse kolonisten wordt in veelvoud en met allerlei vernederingen gewroken. Ook daar is het beleid van Israël erop gericht om de Palestijnen permanent te doen verhuizen en heel het gebied te annexeren (p. 80-81). Journalisten en hulpverleners worden niet gespaard. Gelukkig zijn er nog veel kritische Joden zoals Amos Goldberg, Omer Bartov en Avi Shlaim en een aantal NGO's, die Netanyahu veroordelen, toegeven dat er in Gaza een genocide plaatsvond en dat de kolonisten op de Westoever veel brutaler zijn geworden sinds deze oorlog. Staes spreekt ook met hen. Jordanië,

het rustigste land in de regio, is blijkbaar ook geen paradijs voor de Palestijnen. Eén op de vijf inwoners is Palestijn. Ze zijn met 2,3 miljoen, evenveel als de Gazanen. Jordanië is niet bereid om ook hen op te nemen, wat Trump eiste van Egypte en Jordanië in zijn Riviera-plan van februari 2025. En wat al minstens sinds 1967 ook een Israëlische wens is. Maar de Jordaanse bevolking zal tegen die migratie in opstand komen en vrezen dat ze dan ook de Palestijnen van de Westoever zullen moeten opvangen (p. 219).

In Syrië stortte de dictatuur van Assad op 8 december 2024 plots in elkaar. Israël lanceerde meteen een illegale bommencampagne op 500 Syrische doelwitten en stelde een nieuwe bufferzone in, net zoals in Zuid-Libanon, onder het mom van zelfverdediging. Syrië vangt ongeveer 585.000 Palestijnen op en discrimineert ze niet. In 2011-2012 werden ook zij slachtoffer van de burgeroorlog: hun groot kamp in Yarmoeek werd door het Syrische en Russische leger platgebombardeerd. In hoofdstuk 9 gaat het opnieuw over Gaza, o.a. over een massagraf van maart 2025 met vijftien Palestijnse hulpverleners. Israël ontkende, hoewel bewezen was dat Israëlische soldaten hen vermoord en begraven hadden (p. 239). In hoofdstuk 10 is de Westoever nog eens aan de beurt, nu met de film 'No Other Land', die in 2025 de titel van beste documentaire behaalde. Verder met de sluiting door Israël van de VN-scholen in Oost-Jeruzalem in mei 2025 en met de Israëlische inval in een vluchtelingenkamp in Jenin (jan. 2025). Hoofdstuk 11 gaat over de etnische zuivering van de Golan. In 1967 werden daar 142.000 Syriërs verdreven. Nu wonen er 30.000 kolonisten op 96% van het grondgebied (1260 km²) en 29.000 Druzen op 4%. 6.000 van hen hebben het Israëlische burgerschap en mogen dus in Israël werken. Ze verkiezen Israël boven het onzekere en armere Syrië. In juli 2024 werden er twaalf voetballertjes gedood door een uit koers geraakte raket van Hezbollah (p. 277-279). In het laatste hoofdstuk schrijft de auteur voor de derde keer over Gaza, vooral over de uithongering plus het bewust doodschietsen van Palestijnen aan de voedseldistributieposten. De epiloog gaat over de vraag welke kant we moeten kiezen bij een genocide. Staes kiest duidelijk voor de Palestijnen en vindt dat België en de EU dat ook moeten doen. Zijn boek eindigt met een zeer nuttige tijdslijn dan 1881 tot 2023, een korte literatuurlijst en zeer uitgebreide noten.

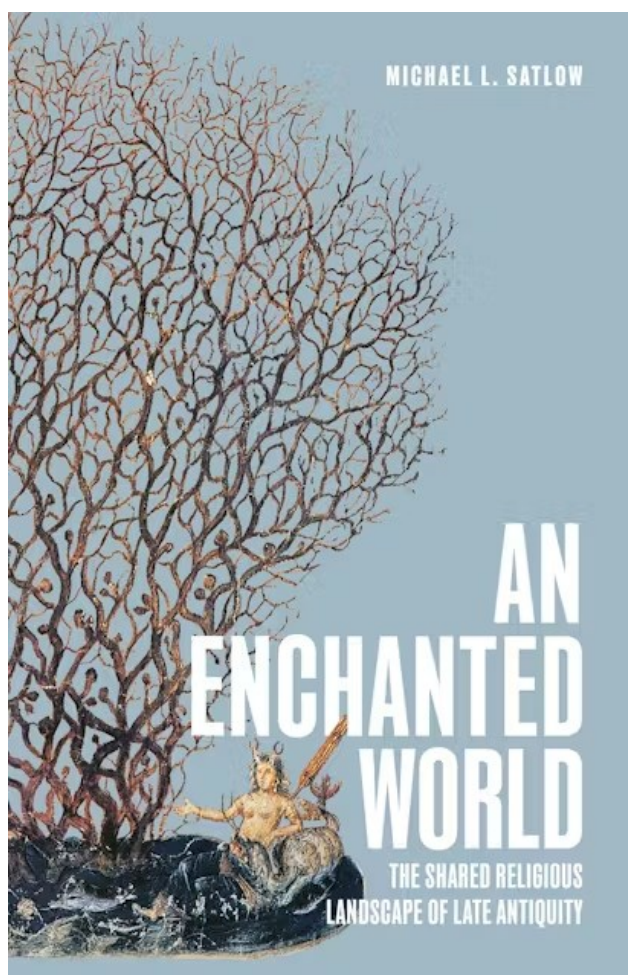
Beoordeling

Dit boek staat vol met emotionele en aangrijpende getuigenissen van Palestijnen over de misdaden van Israël. De auteur bezocht vele plekken op de Westoever, in Libanon, Jordanië en Syrië en neemt de lezer mee naar die plekken. Hij is goed op de hoogte van de situatie in die regio. Hij toont ook veel empathie voor zijn gesprekspartners. Tegelijk is het een beetje eenzijdig, want de Israëlische slachtoffers van de Palestijnse terreur komen niet aan het woord. De uitdrukking 'From the River tot he Sea' wordt niet enkel door Israël gebruikt, maar ook en nog meer door Hamas. Het boek mist structuur: Gaza staat zowel in hoofdstuk 1, 9 en 12, de Westoever in 3 en 10, Libanon in 2 en 5, Syrië in 8 en 11, in plaats van telkens één hoofdstuk per land of regio. De oorlog van 1948 staat tussen die van 2023 en op vele andere plaatsen. De kaarten zijn een onmisbaar hulpmiddel, hoewel ze niet elke genoemde plaatsnaam bevatten. Voor Jordanië is er geen kaart. Staes kent ook de onderzoekers, NGO's, tijdschriften, websites die zich bezighouden met het Midden-Oosten en die door Israël vaak als 'terroristisch' worden bestempeld zonder bewijslast. Bij de interviews valt het mij op hoeveel Gazanen in België wonen. En in 'De Standaard' van 8 mei 2026 las ik dat België er nog 1.000 zal verwelkomen. Een paar details: Josep Borrell is hier (p. 159 en 218) nog chef buitenland van de EU; sinds december 2024 is dat Kaja Kallas. Op p. 171 staat een zetfoutje: Netev moet Netiv zijn. "Tegen zij die" (p. 9) moet zijn: 'tegen hen die'. 'Het objectief' (p. 272) is een gallicisme voor 'Het doel'.

Achteraan staat een nuttige tijdlijn, maar die is niet neutraal: bij 1956 ‘vergeet’ de auteur de nationalisatie van het Suezkanaal, de reden waarom Egypte aangevallen werd door het VK, Frankrijk en Israël. Ook bij 1967 doet Staes alsof Israël zo maar aanviel. In de literatuurlijst mis ik o.a. de zeer degelijke en neutrale boeken van Jan-Auwke Diepenhorst, ‘Rivalen in het Beloofde Land. Een geschiedenis van Joden en Palestijnen’ en ‘Gaza. Een geschiedenis’. Het boek van Ilan Pappé (p. 321) bestaat ook in het Nederlands. Tot slot: de aanklachten van VN-rapporteur Francesca Albanese in haar rapport van mei 2026 over systematisch folteren van Palestijnen in Israëlische gevangenissen sinds 7 oktober 2023, zijn nog erger dan wat Staes beschrijft (*De Standaard*, 10 mei 2026).

(Review) Michael L. Satlow, *An Enchanted World. The Shared Religious Landscape of Late Antiquity* (Princeton University Press 2026). ISBN 9780691256597, 360 pp. €32,08.

Mark Beumer

In Late Antiquity (ca. 200–600), the world was alive with unseen forces – divine agents who influenced every aspect of daily life. For most ordinary people, religion was not found in temples, synagogues, and churches, but in lived experience as they interacted with the supernatural in a world of uncertainty and danger. In *An Enchanted World*, Michael Satlow uncovers a shared spiritual landscape that stretched beyond the confines of Judaism, Christianity, and the pantheon of Greek and Roman deities. From healing rituals to protective amulets, spiritual practices were a matter of necessity, transcending religious labels. To get by in the world required being on good terms with the right supernatural beings and being able to ward off the bad ones.

Rejecting traditional narratives that focus on institutional religion and theological divisions, Satlow presents a compelling case for viewing the period through the lens of “lived religion.” This was not a religion of abstractions formulated by rabbis and priests, but an enchanted world populated by divine beings who had as much – if not

more – agency as any person. Drawing on archaeological evidence, historical documents, and a rich trove of magical texts, Satlow vividly reconstructs how ordinary people lived in a world that crackled with the energy of the supernatural. His account reimagines the spiritual history of Late Antiquity, centering shared human fears and aspirations and challenging preconceived notions about religious boundaries. *With An Enchanted World*, Satlow offers a fresh perspective on a transformative period – one that has much to teach us even today about the role that spirituality can play in the secular world.

In this fantastically clearly written book, Prof. dr. Michael L. Satlow takes the reader in a very pleasant manner into the world of late antique man, who moved through a bustling universe of divine beings such as gods, demigods, heroes, genii, ancestors, angels, martyrs, apostles, and saints. All of this is placed within the various notions of time, such as everyday and sacred time, which is aligned with the various sacred buildings, such as temples, synagogues, and churches, in which various cults manifested themselves through the performance of rites and rituals. While reading this book, you immediately get a picture of the outdoors in which all kinds of divine beings fly around.

The content of this book therefore comes close to my doctoral thesis *From Asklēpiós to Kosmás? Ritual Change and Continuity within the Christian Transformation of Temple Sleep*

in Late Antiquity, which I will defend on June 23, 2026, at Charles University in Prague. One of the similarities is the concept of Late Antiquity, borrowed from Peter Brown. Professor Satlow also follows this timeline from 300 to 600, but he starts as early as the year 70. His emphasis lies on the Rabbinic Period, which ends in 620. Using the concept of *lived ancient religion*, Professor Satlow describes how late antique people themselves lived during this era of religious and ritual dynamics. Jews, Christians, Greeks, Romans, and Egyptians are discussed, with their worlds being depicted as semipermeable. After all, they all lived together in the same landscape, where each worshipped the divine in their own way. The worship of the gods of the Greeks and Romans corresponded most closely to that of the Jewish way, in which various epithets were attributed to Yahweh. This was not an option for Christians. They knew only God, along with Jesus, angels, martyrs, and saints. It was a so-called monotheistic religion. However, Prof. dr. Ellen van Wolde has already demonstrated that Genesis has been mistranslated. God did not “create” heaven and earth, but “separated” heaven and earth. This makes Christianity, at the very least, a henotheistic religion.

Extensive attention is paid to the rituals performed by various religious groups. Unfortunately, no attention is paid to what rituals themselves are. This is where the interdisciplinary platform of Ritual Studies offers a solution. The cited Jonathan Z. Smith is considered a Ritual Studies scholar. One of the most important components of religion is the sacrifices to the gods, in which priests play a significant role. Satlow mentions temple sleep, the healing ritual that is the subject of my dissertation, and in which Asklēpiós is active as the most important healing god. People with certain ailments traveled to one of the Asklepieia to be healed by the god through dreams. This is also known as incubation. Christianity eventually adopted this ritual, with martyrs, angels, and saints as successors to gods, and churches and basilicas as successors to temples. At the same time, it is important to realize that very few temples were immediately Christianised. An important theme here is the role of men and women, with men and women holding positions both inside and outside the home. Women played important roles as priestesses, but are barely mentioned in the sources. Another important aspect is the role of the Roman emperor, who, as *pontifex maximus*, determined which deities were allowed to be worshipped. Among the Greeks, the Boule determined which gods were worshipped within the polis. The title *pontifex maximus* was later adopted by the Pope. It is clear that the ruling authority has influence over who is worshipped where, because political authority must not be jeopardized by divine legitimation of potential violence. Satlow distinguishes between non-Christian and Christian emperors. Constantine is indeed not a Christian emperor. He had himself depicted with gods such as Apollo on coins until his death and only converted on his deathbed. This is the world in which ancient man moved between the earthly and the divine, between running errands, raising children, and rites and rituals. Astrology and astronomy played a major role in this, as it was believed that constellations influenced when certain events occurred. Constellations were thought to be gods or manifestations of the agency of gods. Christianity wanted nothing to do with this, as it was not wanted to influence the linear objective, namely a new earth.

In conclusion, the professor has presented a very good, clearly written book in which he majestically presents the ancient religious world from the inside. It is a standard work that everyone should have on their bookshelf. The book can be ordered from [Princeton University Press](#). I therefore award the Kleio D’Or to this book.

Further reading

Mark Beumer, *From Asklēpiós to Kosmás? Ritual Change and Continuity within the Christian Transformation of Temple Sleep in Late Antiquity* (Charles University 2026, PhD).

Mark Beumer, 'A Woman's Touch. Hygieia, Health and Incubation', in: *Journal of History of Sciences and Technology/DVT - Dejiny ved a techniky*, Volume LV – Number 1-2 (2022) 25-55.

Mark Beumer, 'The Foundation of Anthropology to Ritual Studies', in: *Journal of Ritual Studies* 34.2 (2020) 20-30.

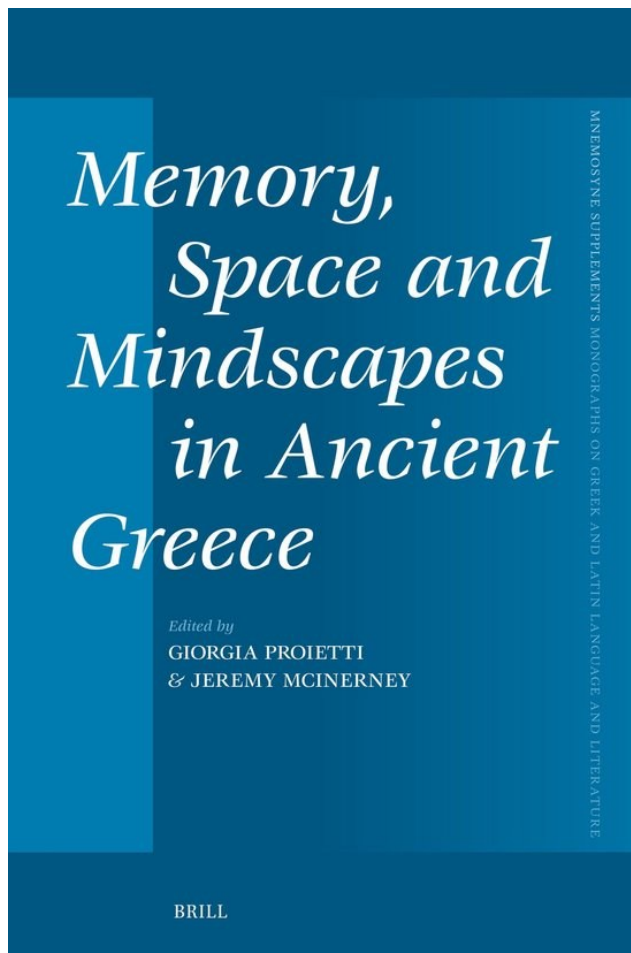
Ronald Grimes, *The Craft of Ritual Studies* (Oxford University Press 2014).

Niko Huttunen, *Early Christians Adapting to the Roman Empire. Mutual Recognition* (Brill 2020).

Nienke M. Vos and Albert C. Geljon (eds.), *Rituals in Early Christianity. New Perspectives on Tradition and Transformation* (Brill 2020).

(Review) Giorgia Proietti and Jeremy McNerney (eds.), *Memory, Space and Mindscapes in Ancient Greece* (Brill 2025). ISBN 9789004749900, 467 pp. €146,00.
 Mark Beumer

Building on different types of evidence, and spanning from Archaic to Roman times, the contributors to this volume address the complex relationship of memory and space in a variety of instances and methodological approaches. As a whole, the volume emphasizes how the Greeks deployed a strong sense of place and locality, especially the epicchoric element, in communion with the stuff of memory – stories, myths, and narratives – to shape communal identities. This is far more than a matter of inventing traditions and rather takes us to the heart of how the Greeks experienced their worlds. From Pindar to Actium, for the Greeks the world was experienced as a series of mnemotopes.

This book consists of five parts with 16 chapters: Part 1 Methodologies (Chapters 2-4), Part 2 Classical Athens (Chapters 5-8), Part 3 The Peloponnese (Chapters 9-10), Part 4 Central and Northern Greece (Chapters 11-13), and Part 5 Asia Minor and the East (Chapters 14-16). This volume revolves primarily around Memory Studies

as part of cultural history, specifically focusing on the work of Maurice Halbwachs: *La Topographie Légendaire des Évangiles en Terre Sainte* from 1951 and *Les cadres sociaux de la mémoire* from 1925. Additionally, the work of Jan and Aleida Assman takes center stage, such as *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* from 1992. It is clear that the question is being asked of how memory should be socially embedded, with various scholars having developed diverse terms and concepts to give shape to these thoughts. Consider lieux de mémoire, mnemotopes, and memoryscapes. In particular, countless scapes have been developed, such as memoryscapes, riverscapes, timescapes, and mindscapes. This is not convincing. Landscapes and seascapes can still be seen, which also have a beginning and an end. We cannot see memory, time, and the mind, nor can we delineate them. This is evident from the lengthy substantive definitions, in which temples and their sites are described as memoryscapes. Why not sacroscapes or holyscapes?

Janric van Rookhuijzen has meaningfully further developed the concept of the mnemotope by elaborating on it as places where certain events were believed to have taken place. He demonstrated this in his 2018 dissertation on Herodotos and the Persian Wars (*cum laude*). That is meaningful. It is clear that every scholar attempts to distinguish themselves with terms and concepts. Memory is an interesting phenomenon connected to the brain, time, locations, feelings, and recollection. In this volume, countless themes are described, such as theater, tragedy and comedy, Asklepieia, and the Amphiareion in Oropos. *Memory, Space and*

Mindscales in Ancient Greece is an ambitious and intellectually dense contribution to the growing interdisciplinary study of memory, spatial cognition, ritual landscapes, and cultural imagination in antiquity. Positioned at the intersection of Classics, archaeology, religious studies, and cognitive theory, the volume seeks to explore how the ancient Greeks conceptualized and inhabited spaces not merely as physical environments, but as mnemonic and symbolic terrains saturated with cultural meaning. While the collection succeeds in demonstrating the richness of this methodological approach, it simultaneously reveals many of the tensions and weaknesses characteristic of contemporary “spatial turn” scholarship.

One of the book’s greatest strengths lies in its willingness to move beyond reductive political or materialist readings of Greek space. Several chapters convincingly demonstrate that sanctuaries, urban environments, ritual pathways, and mythic geographies operated as layered mnemonic systems through which collective identities were maintained and transmitted. The emphasis on lived experience, ritual embodiment, and the cognitive dimensions of sacred landscapes is particularly valuable. In these moments, the volume approaches a genuinely phenomenological understanding of antiquity rather than treating ancient sites as static archaeological residues. Especially noteworthy is the recurring argument that memory in the Greek world was not exclusively textual or historiographical, but profoundly spatial. Sacred roads, healing sanctuaries, caves, tombs, and processional routes are interpreted as repositories of cultural memory, encoding myth and social continuity through movement and ritual repetition. Such analyses enrich our understanding of how mythic consciousness may have been embedded into everyday topographies. The book therefore contributes meaningfully to broader debates concerning ritualized space and embodied cognition in the ancient Mediterranean. However, the collection is not without substantial shortcomings. Its principal weakness is methodological overextension. Like many edited volumes influenced by postmodern spatial theory, the book occasionally substitutes terminology for analytical precision. Terms such as beforementioned “mindscape,” “memoryscape,” and “embodied spatiality” appear frequently, yet are not always rigorously defined. At times, one has the impression that theoretical vocabulary is employed more to signal interdisciplinarity than to clarify historical realities. The result is an uneven conceptual framework in which some chapters are empirically grounded while others drift toward abstraction. Also, Greek and Roman terms and foreign languages texts are not being translated. You may never expect that your audience knows everything.

This unevenness is exacerbated by the volume’s inconsistent engagement with evidence. Certain contributors provide close readings of inscriptions, ritual practices, or archaeological contexts, carefully tying interpretation to material data. Others, however, rely heavily on speculative reconstruction, projecting modern cognitive or phenomenological categories onto the ancient world with insufficient methodological caution. The danger here is anachronism: ancient Greek experiences of space risk becoming refracted through contemporary theoretical fashions rather than reconstructed from historically situated evidence. Another limitation concerns accessibility. The volume presupposes substantial familiarity with both Classical scholarship and modern spatial theory. Readers not already versed in thinkers such as Henri Lefebvre, Maurice Halbwachs, or phenomenological approaches to landscape may find portions opaque. This is unfortunate because the book’s central insights possess significance well beyond specialist Classical studies. A clearer editorial synthesis and more terminological discipline would have strengthened the coherence of the collection considerably. Furthermore, while the book repeatedly invokes “memory,” it engages only selectively with the broader field of memory studies. The distinction between cultural memory, communicative memory, ritual repetition, and individual recollection is often blurred. More sustained dialogue with theorists of ritual memory and embodied transmission could have deepened the analyses and prevented

the concept of memory from becoming overly elastic. Further, Cognitive Science of Religions is very problematic, since it views religion as a flaw of nature, an error of the brain. It does not recognize god as a concept. Also, decentering is the same as the *rites of passage* theory of Arnold van Gennep. Taking the self offline, isolating and editing and then rearrange it, is the same as ritual separation, liminality and incorporation. This is the problem with the continuous inventing of terms.

Yet despite these criticisms, *Memory, Space and Mindscapes in Ancient Greece* remains an important and stimulating work. Its value lies less in presenting a unified thesis than in opening interpretive possibilities. The volume successfully demonstrates that Greek religious and cultural life cannot be fully understood through texts alone; memory was inscribed into landscapes, movement, architecture, and ritual performance. Even where the theoretical apparatus becomes excessive, the underlying intuition – that ancient spaces functioned as cognitive and symbolic environments – is often persuasive and intellectually productive. Ultimately, this is a book that rewards critical engagement rather than passive acceptance. It is at its best when grounded in concrete ritual and archaeological realities, and weakest when theory overwhelms evidence. Nevertheless, for scholars interested in sacred landscapes, ritual memory, healing sanctuaries, or the phenomenology of ancient religion, the volume offers numerous valuable insights and provocative avenues for further research.

(Recensie) Peter W. de Leeuw, *In dienst van de geneeskunde. Het leven van Jacobus Gerardus Gerbrant Borst (1902-1975)* (Amsterdam University Press 2026). ISBN 9789048574902, 372 pp. €29,99.

Mark Beumer

Professor Jacobus Gerardus Gerbrant Borst (1902-1975) geldt als de onbetwiste leider van de 20^e-eeuwse geneeskunde in Nederland. Hij beoefende het vak zoals het eigenlijk hoort: aan het bed luisterend naar de zieke en met aandacht voor diens familie, werkomstandigheden en omgeving. Daarnaast was hij een begenadigd docent. Legendarisch waren zijn colleges op de zaterdagochtend in het Binnengasthuis.

Ze trokken zelfs studenten van ver buiten Amsterdam. Hele generaties artsen heeft hij de kneepjes van het vak bijgebracht, ze beschouwden zichzelf als 'Borstkinderen'. Geer Borst was een typische exponent van de Amsterdamse internistenschool. Hij was grondlegger van het klinische onderzoek naar de regulatie van bloeddruk en volumehuishouding en verdedigde de integrale interne geneeskunde tegen deelspecialismen.

Daarmee staat hij in traditie van bekende artsen als Pieter Klazes Pel, Pieter Ruitinga en Isodore Snapper. Maar meer nog dan zijn voorgangers wist hij met zijn nauwgezette observaties het pathofysiologisch onderzoek te integreren in de kliniek. In de Tweede Wereldoorlog werd Borst opgesloten in Kamp Amersfoort; na zijn vrijlating speelde hij een belangrijke rol in het hoglerarenverzet. Borst was standvastig, principieel en eerlijk. Met zijn grondige kennis en oprechte belangstelling voor de zieke medemens heeft hij een blijvend stempel op de interne geneeskunde van Nederland gedrukt.

In dit fraai geschreven werk neemt de auteur lezer langs een interessante figuur binnen de geneeskunde, die voor veel mensen onbekend is. Zoals de auteur zelf aangeeft, verschijnen er maar weinig biografieën van artsen. Deze moeten dan ook nog gelezen worden. Het boek bestaat uit een voorwoord, proloog, 21 hoofdstukken, epiloog, dankwoord, notenapparaat, literatuurlijst, lijst van archieven en collecties, illustratieverantwoording en personenregister.

Borst komt in dit boek naar voren als een arts die letterlijk de wetenschappelijke benadering van geneeskunde hoog in het vaandel heeft staan. Tegenwoordig noemt men dit *evidence based medicine*. Later krijgt hij wel meer oog voor de mens achter de patiënt, maar hij haat mensen die in zijn ogen onzin verkopen over het vak en hij schroomde er dan ook niet voor om dit publiekelijk te uiten. Met wondergenezingen heeft hij helemaal niks op, ondanks dat

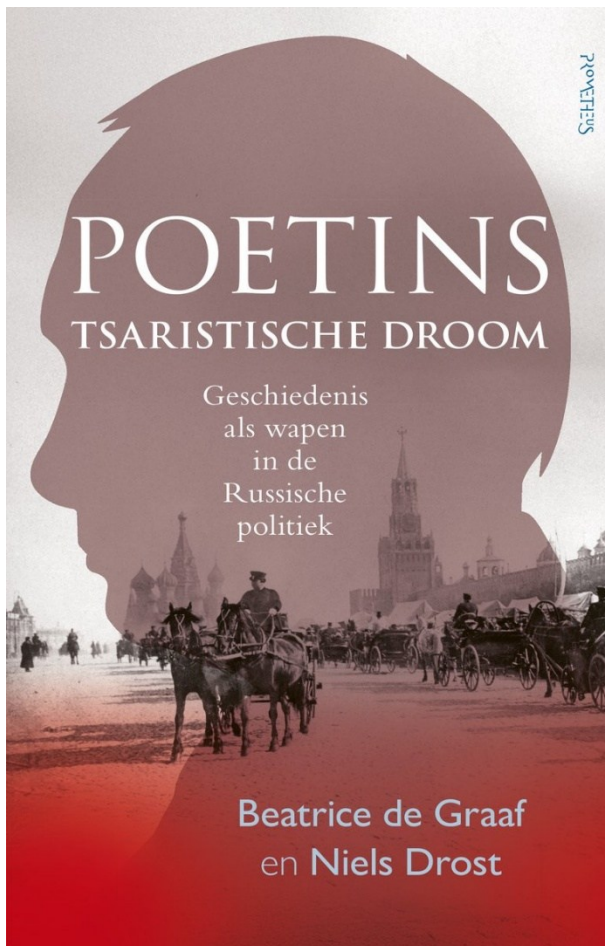
tempelslaap en kerkslaap eeuwenlang tot op de dag van vandaag worden uitgevoerd als goddelijke methode naast de seculiere. Immers kunnen artsen ook niet alles oplossen. De Interesse van Borst lag in eerste instantie bij de nieren en hoe deze werkten en faalden. Later ging hij zich ook interesseren in de bloedsomloop. Hij schreef artikelen, promoveerde, sprak op congressen en gaf graag colleges aan studenten over klinische geneeskunde op zaterdagochtend. Tegelijkertijd was het een man die geen kritiek duldde. Ook met de ontwikkeling van de geneeskunde had hij niks. Van kunstnieren moest hij niets hebben. Hij was twee keer getrouwd en had een groot gezin. Echter bleef formaliteit de norm. “Papa” was er niet bij. De auteur heeft er ook voor gekozen om biomedisch in te gaan op wat Borst deed, maar ook hoe behandelingen zich ontwikkelden. Daarvoor is enige kennis van biologie, farmacie en geneeskunde evident.

Een ander aspect waarmee Borst te maken had wat de Tweede Wereldoorlog en dan met name zijn eigen houding jegens de medegevangenen in Kamp Amersfoort. Als arts probeerde hij wel de kwaliteit van leven te verbeteren. De kampgeneeskunde was niet bijzonder goed. Men moest lang wachten op hulp en men werd zelf als een beest behandeld. Men mocht 's nachts eigenlijk geen kleding dragen, fatsoenlijk eten en toiletten waren er niet. Uiteindelijk is hij vrijgekomen. In die tijd heeft hij een bijzondere vriendschap met de Nijmeegse Titus Brandsma opgebouwd. Dit alles heeft veel indruk op hem gemaakt. Later is Borst nog meerdere malen onderscheiden.

Al met al een zeer interessant boek dat een mooie band met Nijmegen heeft. Daarom zou het mooi zijn als de auteur voor de Medisch-Historische Club Daniël de Moulin een lezing zou willen houden onder auspiciën van dr. des. Mark Beumer. Daarnaast is dit boek erg helder geschreven en is elk hoofdstuk van de adequate context voorzien.

(Recensie) Beatrice de Graaf en Niels Drost, *Poetins tsaristische droom. Geschiedenis als wapen in de Russische politiek* (Uitgeverij Prometheus 2026). ISBN 9789044658453, 268 pp. €22,00.

Jef Abbeel

De auteurs onderzochten 11.693 toespraken, persconferenties en interviews van Poetin en ze tonen aan dat hij sinds het jaar 2000 geleidelijk radicaliseerde. Toen hij het gevoel kreeg dat Europa hem niet respecteerde, verklaarde hij de oorlog aan het Westen. Hierbij misbruikte hij de geschiedenis en de orthodoxe kerk. De auteurs proberen te achterhalen waarom hij droomt van een Groot Russisch Rijk en waarom hij daarvoor honderdduizenden Russen, Oekraïners en anderen de dood injaagt.

Hij vertrekt daarbij van het idee van Russische superioriteit, van heilsgeschiedenis en van de speciale missie als 'Derde Rome' om de historische randgebieden weer in te lijven bij dat Rijk. Zijn radicalisering drijft hem naar geweld, kleptocratische zelfverrijking en antidemocratische methodes om vermeende vijanden zoals Anna Politkovskaja, Boris Nemtsov en Aleksej Navalny uit te schakelen. Met zijn hybride oorlogsvoering teistert hij ook Europa. De auteurs geven een beknopte biografie van Poetin en noemen de val van de Muur een

scharnierpunt. Toen hij op 9 augustus 1999 onverwacht premier werd, was hij de vijfde in korte tijd en leek ook hij een overgangsfiguur te worden. Maar in september 1999 trad hij meedogenloos op tegen Tsjetsjeense terroristen: Grozny werd verwoest. In Rusland viel dat in de smaak: Poetins populariteit steeg van 31 naar 80%. Op 31 december 1999 werd hij door Jeltsin aangeduid als nieuwe president en in maart 2000 won hij de verkiezingen met 53%.

Al in 1994 had hij tegen de Duitse consul-generaal in Sint-Petersburg gezegd dat de Krim, oostelijk Oekraïne en noordelijk Kazachstan altijd deel zullen uitmaken van het Russische territorium (p. 36). De invallen van 2014 en 2022 waren dus al voorspeld. In 2000 werden de vlag en de tweekoppige adelaar uit de tsarentijd in ere hersteld, net zoals de drie principes orthodoxie, autocratie en nationalisme, die al in 1833 waren vooropgesteld door Sergej Oevarov, toen Minister van Onderwijs (p. 41). Op p. 74 zeggen ze dat Rusland die vlag al in 1991 weer had ingevoerd. De auteurs leggen daar ook de betekenis uit. In september 2001 sprak Poetin het Duitse parlement toe en stelde hij zoals Gorbatsjov een Gemeenschappelijk Europees huis voor en een veiligheidsstructuur voor een verenigd Europa van Lissabon tot Vladivostok. Hij wou dat Rusland gelijkwaardig lid werd van de NAVO. Er kwam niets van in huis. De historische figuren die hij bewonderde waren pro-Europees: Peter de Grote, Catharina de Grote, Alexander I. Zij hadden het rijk uitgebreid en Alexander I had zelfs de Fransen vergeven voor de verwoestingen van Napoleon. In 2003 organiseerde Poetin een EU-Rusland-top in Sint-

Petersburg. En hij noemde graag de historische banden met de VS: in beide wereldoorlogen waren zij bondgenoten en in 1776 had tsarina Catharina geweigerd de Amerikaanse rebellie tegen de Engelsen mee te onderdrukken. De uitbreidingen van de NAVO en van de EU betekenden verlies van status voor Rusland, dat niet uitgenodigd werd. Vanaf 2003 braken kleurenrevoluties uit in de buurlanden Georgië, Oekraïne, Kirgizië, Moldavië. Poetin zag die landen als zijn achtertuin en als een nog grotere bedreiging dan de EU en de NAVO. Een democratisering van Oekraïne was Poetins angstdroom : dat zou overslaan op Rusland. Poetin zag elke revolutie als de oorzaak van chaos en vernietiging, ook die van 1917. Op de Veiligheidsconferentie van München in 2007 verraste hij het publiek met zijn aanklachten tegen de NAVO-uitbreiding en tegen de unipolaire wereld, waarin Rusland slechts een tweederangsrol had gekregen. Hij citeerde er NAVO-secretaris-generaal Wörner, die op 17 mei 1990 beloofd had geen troepen buiten de DDR te plaatsen. Volgens de auteurs heeft Poetin de woorden van Wörner verdraaid of bewust anders geïnterpreteerd (p. 69). Maar deze woorden zijn wel blijven hangen.

In augustus 2008 viel Rusland binnen in Georgië: dat land behoorde sinds 1784/1800 tot de Russische invloedssfeer, aldus Poetin en Medvedev. De auteurs vermelden er niet bij dat Georgië op 5 januari met 77% gestemd had voor NAVO-lidmaatschap en dat het op 7-8 augustus geprobeerd had de door Rusland gesteunde separatistische regio Zuid-Ossetië te heroveren. De Arabische Lente van 2011 e.v. en vooral de moord op Khaddafi brachten Poetin in paniek: het Westen kon dat hem ook aandoen. Van december 2011 tot mei 2012 protesteerden duizenden Russen tegen de herverkiezing van Poetin (p. 80). Tussen november 2013 en februari 2014 kwamen ook de Oekraïners op straat tegen Janoekovitsj. Hij liet ruim duizend betogers doodschieten. Het Oekraïense parlement zette hem af op 22 februari, hij vluchtte hij naar Rusland, dat op 27 februari 2014 de Krim bezette (p. 86). De inname was in strijd met het Memorandum van Boedapest van 1994, waarin Rusland, de VS en het VK beloofd hadden de grenzen van Oekraïne te respecteren in ruil voor de overdracht van de kernwapens. Duizenden Russen protesteerden tegen de aanhechting. In maart-april 2014 volgde de bezetting van delen van de Donbas: de Oekraïense overheid was niet opgewassen tegen de opstandelingen, die de hulp kregen van Russische troepen. Ze riepen de Volksrepubliek Donetsk uit en daarna de Volksrepubliek Loegansk. Deze oorlog duurde acht jaar en kostte het leven aan 14.000 mensen. De inwoners werden gerussificeerd. In juli 2021 publiceerde Poetin een essay: 'Over de historische eenheid van Russen en Oekraïners' (Об Историческом Единстве Русских и Украинцев) (p. 101) om te bewijzen dat de Oekraïners bij Rusland horen. Het was een verwijzing naar de volgende interventie, waarvan de oefeningen al gestart waren in maart 2021. Macron, Merkel e.a. hadden dit niet door. In november 2021 sloeg de CIA alarm: er was een invasie op komst. In december 2021 eiste Poetin dat Oekraïne nooit lid zou worden van de NAVO en dat de NAVO zich moest terugtrekken uit Oost-Europa (p. 104). De auteurs verwijzen hier naar Mary Sarotte, die in haar boek 'Not One Inch' aantoont dat de claims van Moskou niet kloppen en dat er geen verdragen zijn geschonden, wat niet belet dat ook die woorden zijn blijven hangen. Poetin doet zich graag voor als gewone Rus, maar hij heeft zichzelf gepromoot tot tsaar en enorm verrijkt, wat door Navalny aangetoond werd in 2017-2018 met beelden van zijn paleis van één miljard euro. Zijn oorlog tegen Oekraïne schrok de wereld wakker. Hij beweerde dat Oekraïne geen bestaansrecht heeft en dat hij het terugbrengt in het Russische rijk. Velen in zijn omgeving waren verrast, zelfs Lavrov. Hij ging het denazificeren en 'desataniseren': het was/is dus een heilige strijd, ook om ideeën en waarden, die Oekraïne zagezegd had laten vallen. Militairen worden gelokt met een hoge startpremie van 25.000 à 42.500 euro en maandlonen van 2.700 tot 6.000 euro (p. 135). Meestal lees ik wel minder hoge lonen: eerder 1.800 à 2.000 euro, wat nog heel veel is voor Russen die zeker in Siberië een heel laag inkomen hebben. Na een preek van patriarch Kirill op 6 maart 2022 stemden bijna alle orthodoxe priesters in met de

‘heilige oorlog tegen het decadente en satanische Westen’ (p. 136). 300 priesters protesteerden: zij werden gestraft. De auteurs schatten het aantal slachtoffers na vier jaar oorlog: 325.000 Russische doden en 875.000 gewonden; 100.000 à 140.000 Oekraïense doden en 400.000 à 560.000 gewonden (p. 143). Die cijfers komen overeen met andere schattingen. Desondanks steunen 73% van de Russen de oorlog en vinden ze dat Rusland die moet afmaken. Sommigen beweren zelfs dat ze ervan genieten om ‘nazi’s’ te martelen en hun keel door te snijden (p. 145). 18% of 26 miljoen hebben bezwaren tegen de oorlog. Na drie jaar oorlog waren er al 20.000 gearresteerd omdat ze tegen de oorlog waren (p. 146). De meesten blijven er passief bij.

Ondertussen voert Poetin ook een schaduwoorlog tegen het Westen met drones, cyberaanvallen, desinformatie, sabotage en andere ‘active measures’. Rusland heeft een lange geschiedenis van inmenging in andere landen en bij de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016 waren 5,6% van de betaalde advertenties op Facebook van Russische bronnen bedoeld om de democratie te ontwrichten en Hillary Clinton zwart te maken (p. 167-168). Na het neerschieten van vlucht MH17 op 17 juli 2014 begon Moskou meteen desinformatie te verspreiden in Nederland, waar ook professoren intrapten. De Nederlandse import en export ging gewoon verder. De auteurs vergeten nog dat Nederlandse firma’s de betwiste Krimbrug bouwden. En in 2016 kantte Rusland zich met desinformatie tegen het associatieverdrag van de EU met Oekraïne. Door ideologische blindheid ziet een deel van het Westen de dreiging niet of te weinig in en is het aantal Russisch-gezinde politieke partijen toegenomen in de EU, zowel ultrarechts als ultralinks. In het laatste hoofdstuk vragen de auteurs zich af wat de verhalen van Poetin omtrent zijn tsaristische droom en het heilige Rusland betekenen voor het verdere verloop van zijn radicaliseringsproces en dat van de Russische bevolking. Zijn slijtageoorlog tegen Oekraïne verloopt zo traag dat hij pas in 2030 heel Donetsk, Loegansk, Cherson en Zaporidzja in handen zal hebben en meer dan 100 jaar nodig zal hebben om heel Oekraïne te bezetten. Zijn project kan dus ook mislukken, er kan een interne instorting van het regime plaatsvinden, maar het meest waarschijnlijke is een bevroren front zoals in Korea (p. 186). De stagnatie kan enkel doorbroken worden als Kyiv en het Westen met Poetin gaan onderhandelen, maar dan moet deze ook willen. En dat kan enkel als Kyiv met Europese steun militaire druk blijft uitoefenen op Rusland. In de bijlagen leggen de auteurs hun onderzoeksmethodes uit, ze geven ook een lijst met zgn. codewoorden, zoektermen, vele noten en een personenregister.

Beoordeling

De auteurs hebben hun werk zeer grondig aangepakt. Ze zijn heel kritisch voor Poetin en al zijn plannen. Ze gebruiken voor hun betoog heel veel originele, Russische bronnen. Hun boek is soms erg theoretisch en vooral geschikt voor een geschoold publiek. Enkele opmerkingen: een kaart van Rusland, Oekraïne en Georgië ontbreekt. Niet iedereen weet waar Georgiejevsk, Tatarstan, Toeva, ... liggen. De laatste dag van de 20ste eeuw is niet 31 december 1999, zoals beweerd wordt op p. 32, 33 en 229, maar 31 december 2000. Het nieuwe millennium begon pas op 1 januari 2001. Bij Henk Sneevliet (p. 163) staat wel dat hij de Communistische Partij van Nederlands-Indië oprichtte in 1920, maar die van China (1921) ontbreekt.

(Recensie) Ardy Beld, *Leven in bezet Oekraïne* (Uitgeverij Noordboek 2026). ISBN 9789464714494, 158 pp. € 19,90.

Jef Abbeel

De auteur sprak ter plaatse of telefonisch met Oekraïners uit diverse lagen van de bevolking: voormalige krijgsgevangenen, vluchtelingen, collaborateurs, verzetsmensen, ontvoerde kinderen. Ze vertellen over hun gevangenschap, gedwongen russificatie, martelingen, vernederingen. In totaal controleert Rusland nu 20% van Oekraïne, 110.000 km², bijna twee keer zo groot als Nederland en België samen, waar ongeveer 6 miljoen mensen wonen.

Het boek bestaat uit vijf hoofdstukken: deportatie, vlucht, gevangenschap, collaboratie, verzet. Al in 2014 werden Oekraïense kinderen van de Krim gedeporteerd naar adoptiegezinnen in Rusland, in ruil voor geld. Na de invasie van 2022 sprak het Kremlin over “700.000 Oekraïense minderjarigen” die naar Rusland vertrokken zouden zijn. Dat getal is sterk overdreven: Oekraïne spreekt over 20.000. Sommige kinderen zijn wezen en zaten voorheen in internaten of klinieken, de meeste hebben een achterstand of handicap. Het einddoel is ze in te zetten aan het front tegen Oekraïne. Rusland

heeft 200 kampen waar ze die kinderen ‘heropvoeden’ in de Russische taal, cultuur, geschiedenis, waar ook Russische kinderen uit probleemgezinnen zitten en waar ze opgeleid worden tot toekomstige soldaten (VRT, 25.09.2025). Oekraïens spreken is er verboden. Ze krijgen dagelijks te horen dat Oekraïne binnenkort niet meer zal bestaan.

Het Internationaal Strafhof in Den Haag vaardigde in maart 2023 een arrestatiebevel uit tegen Poetin en tegen Maria Lvova-Belova, ombudsvrouw voor de kinderrechten. Soms slagen familieleden of organisaties, zoals Save Ukraine, erin een kind uit Rusland weg te halen, met veel moeite en via lange omwegen. Maar dat is een klein deel: de meesten krijgen een Russische naam en worden definitief Rus. In hoofdstuk 2 zijn Oekraïners aan het woord die op de vlucht zijn. Artjom en zijn gezin vluchtten uit het bezette Melitopol. Hij beschrijft hoe de Russen zijn stad veroverden. Hij kon niet naar het vrije deel van zijn land, wel met de bus naar de Krim en vandaar naar Krasnodar. Daar wonen ze illegaal tussen vijandige Russen. Een moeder en een dochter vertellen dat de Russen in hun stadje Dniproedne burgers vermoord hebben en iedereen die kritiek uitte in folterkelders stopten, ook jongens van 14 jaar. Sommige vluchtelingen zijn ondanks de gevaren al teruggekeerd naar Oekraïne omdat ze niet konden integreren in het Westen. Het Centrum voor Burgerlijke Vrijheden, opgericht in 2007, kreeg de Nobelprijs voor de Vrede in 2022. Het spoort burgers op die door de FSB gevangen zijn en probeert hen weer vrij te krijgen, o.a. met de hulp van het Rode Kruis. Momenteel zitten 4.100 Oekraïense burgers vast in 150 Russische gevangenissen of kampen, meestal onterecht. Ze

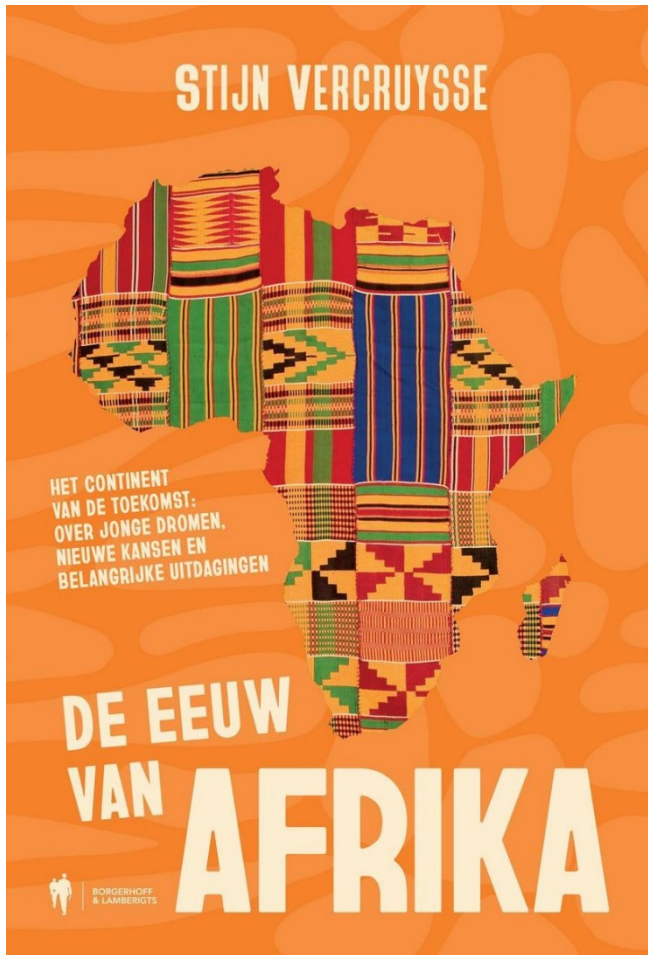
mogen geen contact hebben met Russische gevangenen. Ook zij worden gefolterd met elektrische kabels etc. Een aantal van hen kwam in Russische handen na verraad door jaloerse burens. Collaborateurs waren er vooral in de ‘Volksrepublieken’ Donetsk en Loegansk en op de Krim. Drie van hen waren bereid te praten. Ze hebben veel lof voor de Russen en verkondigen dat heel Oekraïne bij Rusland moet horen. Ze vinden dat het Westen in verval is en dat het de omwentelingen in Oekraïne veroorzaakt heeft. Er is ook ondergronds verzet tegen de bezetters, o.a. van vrouwelijke partizanen in de Volksrepublieken, in Melitopol, Marïoeopol en op de Krim. Ze riskeren genadeloze folteringen, levenslange gevangenis en zelfs de dood als ze verkleit worden. Ze willen dat de wereld weet dat de Russen niet welkom zijn. Ze doen dat met een ondergronds krantje. Op de Krim is het onderwijs sinds 2014 één en al militaire propaganda voor Rusland. Russische soldaten roven er huizen en bedrijven straffeloos leeg. Islamitische inwoners uit Tsjetsjenië, Oezbekistan, Tadzjikistan worden naar het bezette Melitopol gebracht om de Oekraïners te vervangen. Er zijn veel moskeeën geopend en in het straatbeeld verschijnen steeds meer hidjabs (hoofddoeken). Zo russificeert men stapsgewijze de Oekraïense gebieden. In Starobilsk nabij Loegansk eigenen de Russische militairen zich de Oekraïense vrouwen en meisjes toe, ze stelen van alles en beweren dat ze de bevolking bevrijd hebben. Alle Oekraïense schoolboeken zijn er vernietigd. Wie verzet pleegt, wordt gemarteld, verkracht of doodgeschoten. Ofwel worden hun kinderen verkracht. Verzetsmensen hopen nog altijd dat het Oekraïense leger hen zal komen bevrijden. Zij hebben het gevoel dat ze in de steek worden gelaten: de internationale aandacht gaat naar het front, velen berusten erin dat de bezette gebieden verloren zijn. Het boek eindigt met een begrippenlijst.

Beoordeling

De auteur is erin geslaagd om getuigenissen te verzamelen van mensen die dagelijks de bezetting ondervinden of eraan meewerken en die anders de pers niet halen. Hij toont duidelijk aan dat lang niet alle bewoners van de Donbas en van de Krim Russisch-gezind zijn, ondanks alle propaganda die ze over zich krijgen. Samen met het boek van Stanislav Asejev, ‘Het Concentratiekamp in de Paradijsstraat’, toont hij aan hoeveel er gefolterd, verkracht en vermoord wordt door de bezetters en hoeveel ellende de oorlog al heeft aangericht. Enkele opmerkingen: een kaart ontbreekt. Niet iedere lezer weet waar Krasnodar, Lipetsk, Melitopol, Taganrog, Berdjansk liggen. Bij de begrippen (p.155) staat dat ‘katsapy’ een scheldwoord is voor Russen, maar niet dat het ‘slachters’ betekent. Bij die begrippen zou ook mogen staan: filtratiekamp en HIMARS. Bij een volgende druk mag de uitgever enkele zetfouten verbeteren: *’s nacht* (p. 32) is *’s nachts*; *’begon* (p. 46) moet *begin* zijn; *’Smolenk* (p. 62) moet *Smolensk* zijn; de tramrails *’was* kapot veranderen we in *’waren* kapot en een *’Oekraïens* dichteres in *’Oekraïense* dichteres.

(Recensie) Stijn Vercruysse, *De eeuw van Afrika. Het continent van de toekomst: over jonge dromen, nieuwe kansen en belangrijke uitdagingen* (Uitgeverij Borgerhoff & Lamberigts 2026). ISBN 9789493410190, 376 pp. € 29,99.

Jef Abbeel

De auteur is VRT-journalist en geëngageerd Afrika-deskundige. Terwijl velen, net als ik, denken dat de 21ste eeuw de eeuw van China zal worden, mikt hij op Afrika, wat meteen zijn optimisme toont.

Hij begint met de Trans-Atlantische slavenhandel en komt daar op terug op p. 59. Hoewel de islamitische slavenhandel richting Azië veel langer duurde (650-begin 20ste eeuw) en nog twee miljoen mensen méér transporteerde, 14 miljoen tegenover 12 miljoen, slaagt hij erin deze als minder erg voor te stellen. Onze schoolboeken zijn daarin even eenzijdig.

Zijn eerste argument om te spreken van de eeuw van Afrika is de demografische groei. Hij ziet de bevolking onder de Sahara verdubbelen tot 3 miljard in 50 jaar en beschouwt dit als een voordeel i.p.v. een risico. In 1960 woonden er ten zuiden van de Sahara 228 miljoen mensen, nu 1,3 miljard, dus zesmaal meer! 38% is jonger dan 15 jaar! In 2100 zal 1 op 3 wereldburgers Afrikaan zijn, vijfmaal zoveel als de Europeanen. Hij

legt ook uit waarom Afrikaanse gezinnen veel kinderen wensen: zij werken mee op het land en zorgen later voor hun ouders van wie slechts 20% een pensioen zal hebben. Die 20% lijkt me nog hoog. Bovendien is de kindersterfte hoog, maar die vermindert snel: van 17,7% in 1990 tot 7,1% in 2023. In de EU is dat 0,4%. Het geboortecijfer volgde enigszins: van 6,3 naar 4,1 (p. 35). Het uithuwelijken van zeer jonge meisjes is wel een probleem: die volgen dan geen onderwijs meer.

De armoede is overal in de wereld gedaald, behalve in Afrika: daar leven 90% van de allerarmsten (p. 50). Zuid-Soedan is koploper, ondanks zijn enorme oliereserves. De kwaliteit van het onderwijs is vaak ondermaats: de overheid spendeert er te weinig geld aan, deels omdat ze ook te weinig belastingen binnenkrijgt. De meeste Afrikanen werken namelijk 'informeel' en de rijken ontwijken de belastingen. Eén van de oorzaken is volgens de auteur de Trans-Atlantische slavenhandel, die volgens hem de Industriële Revolutie in Engeland en Europa mogelijk maakte (p. 63), een theorie die ik hier voor het eerst lees. In ons land begon die nl. al rond 1800, hoewel we nooit deelnamen aan die handel. Bij zijn verslag van de rubbercampagne in Congo spreekt hij nog over het achterhaalde getal van "5 miljoen doden, de helft van de bevolking" (p. 64-69), hoewel die campagne slechts in een klein deel van Congo plaatsvond en er vele doodsoorzaken waren. Hier toont hij zich meer activist dan journalist. Gelukkig geeft hij wel toe dat de blijvende armoede van het potentieel zeer rijke Congo en Nigeria ook veroorzaakt wordt door hun leiders, die de rijkdom voor zich houden. En gelukkig zijn er ook landen zoals Botswana, Ethiopië, Kenia en Ghana die

wel vooruitgang maken. De arbeidsmarkt in Afrika bestaat voor 85% uit 'informele economie', zwart werk dus. Slechts 6,7% is totaal werkloos. Elk jaar zouden er 15 à 24 miljoen jobs moeten bijkomen om in 2035 aan iedere jongere werk te bezorgen (p. 81-85). Afrika voert voor 65 miljard dollar per jaar voedsel in, terwijl 60% van de mondiale landbouwgrond ongebruikt in Afrika ligt. Een bedrijf oprichten is heel moeilijk: banken verstrekken niet graag leningen. En de overheid zorgt niet of heel traag voor elektriciteit, internet, goede wegen etc. Gelukkig zijn de Afrikanen inventief en vinden ze van alles om te overleven. Afrika wordt het meest getroffen door hongersnoden. Hij noemt de Ethiopische van 1984-1985 en de Somalische van 2011, maar vergeet die van Biafra (Nigeria) met 1 miljoen doden in 1968. De oorzaak lag bij de politieke leiders en voor Somalië ook bij de terreurgroep Al-Shabaab, niet bij een graantekort. Eén op vier Afrikanen heeft niet elke dag iets om te eten en 20,4% , 300 miljoen, zijn chronisch ondervoed. Afrika blijft het continent van de honger, die van moeder op kind doorgegeven wordt. Door een gebrek aan jodium bij de moeder, worden de kinderen geboren met een laag IQ (p. 112-138). De landbouw is goed voor 30% van de Afrikaanse economie. 50% is boer of boerin en nog eens 20% is actief in de landbouwproductie. Toch importeert Afrika jaarlijks voor 65 miljard dollar aan voedsel! De productiviteit is vergelijkbaar met Europa in de Middeleeuwen (p. 147-155). Congo importeert drie vierde van zijn voedsel, terwijl het 80 miljoen hectare vruchtbare landbouwgrond bezit. 60% daarvan wordt er niet voor gebruikt. Zoals gewoonlijk wijst de auteur de kolonisatie aan als eerste oorzaak, hoewel die al 66 jaar voorbij is (p. 149-152). Een belangrijkere oorzaak is het gebrek aan investeringen in irrigatie en het feit dat het aantal tractoren nog hetzelfde is als in 1960, met dit verschil dat de meeste nu werkloos staan te wachten op onderdelen (p.155-158). De 700 miljoen boeren kunnen hun oogst enkel verkopen in hun eigen omgeving door gebrek aan wegen en aan koelwagens. 25% wordt verwoest door knaagdieren of door slechte opslag. En als er al een degelijke weg is zoals de Central Corridor in Tanzania, dan staan er om de 10 km corrupte politieagenten die je moet omkopen (p. 159). Kunstmest is te duur en wordt dus te weinig gebruikt. En door de klimaatverandering warmt de Sahel te snel op en zal er te weinig regen zijn, waardoor de landbouwopbrengst zal dalen met 2% (p. 163).

Door de afwezigheid van elektriciteit, koopt men op hout of houtskool, waarvoor miljoenen bomen gekapt worden, waardoor de kale gronden toenemen. Met agro-ecologie zou er meer voedsel geproduceerd worden. Men bouwt nu een 8.000 km lange en 15 km brede muur van bomen om de woestijn tegen te houden, maar de bouw verloopt zo traag dat het meer dan 100 jaar kan duren voordat die groene muur er helemaal staat (p. 168-169). Een delicaat onderwerp is migratie. Nogal wat, maar lang niet alle Afrikaanse jongeren willen naar Europa, dus naar de voormalige kolonisten, niet naar Rusland of China. Vercruysse verklaart het verschil tussen migranten en vluchtelingen, praat met smokkelaars en beweert dat de dure migratie-deals de toevloed niet doen afnemen. Hij beweert dat meer welvaart tot meer migratie leidt en dat daarom de volgende halve eeuw het tijdperk van de Afrikaanse migratie wordt. Nadelen zoals criminaliteit, aanslagen, overvolle gevangenissen, neergang van ons onderwijs ziet hij niet. Hij pleit voor blijvende ontwikkelingshulp: die zorgt voor meer vaccinaties, minder kindersterfte, meer scholieren. Helaas zijn er ook landen zoals Zuid-Soedan, dat ondanks 8 miljard dollar hulp geen enkele vooruitgang maakte: 91% is daar extreem arm, 80% is analfabeet, het BNP is gehalveerd sinds de onafhankelijkheid. Het geld wordt uitgegeven uit aan onbekwame ambtenaren, 800 generaals en 250.000 militairen (p. 213-224). Nu de Amerikaanse hulp is weggefallen, beseffen Afrikaanse landen dat ze zelf meer belastingen moeten innen en dat duurzame ontwikkeling van binnenuit moet komen. De industriële productie in Afrika is beperkt tot 2% van de wereld: nergens zijn zo weinig fabrieken. Grondstoffen zoals olie en katoen worden nu geëxporteerd en keren terug als benzine en kledij. Oorzaken zijn de lage kwaliteit van het onderwijs (die de schrijver ook aantoonst) en van de infrastructuur en het gebrek aan een grote afzetmarkt. Hij zegt er niet bij waarom de Chinezen het katoen liever in China verwerken dan in het goedkopere Afrika, waar mensen 12 u

per dag in textielfabrieken werken voor 30 à 60 euro per maand (p. 247-249). Geschoolde arbeiders vinden het moeilijk door de slechte onderwijskwaliteit. De Afrikaanse Vrijhandelszone AfCTA, opgericht in 2018, zou de onderlinge handel moeten stimuleren, maar er zijn nog altijd invoerheffingen, dus nog geen vrijhandel (p. 252-259). Een voordeel voor Afrika is wel de aanwezigheid van veel 'groene' grondstoffen zoals kobalt en lithium en van het meeste potentieel aan zonne- en windenergie. Congo bezit 48% van de kobaltreserves en 13% van de waterkracht. Nu hebben 600 miljoen Afrikanen, bijna de helft dus, geen elektriciteit, ondanks dat potentieel. Een andere troef is het Congolese regenwoud, de grootste groene long van de wereld.

China is alomtegenwoordig, domineert de mijnbouw, bouwt de meeste infrastructuur. Meer dan 10.000 Chinese bedrijven zijn actief in Afrika. Het geeft geen geld, het leent het uit. Terugbetalen is vaak een probleem. De auteur heeft veel lof voor de Chinezen. Op p. 275 zegt hij dat China de mijnbouw domineert, op p. 283 dat het slechts 8% van de mijnbouwproductie in handen heeft en pas vijfde staat na de VS, Australië, Canada en het VK. De strategische grondstoffen koper en kobalt heeft China alleszins in handen en het is als land de belangrijkste handelspartner. De EU als blok komt aan een nog groter getal: 350 tegenover 300 miljard (p. 287). China vergroot ook zijn militaire aanwezigheid, soms samen met Rusland. Ze steunen dictators die hun eigen burgers afmaken. Hopelijk gaan ze ooit Al Qaeda, IS, Boko Haram en Al Shabaab bestrijden. De EU probeert met zijn 'Global Gateway' te antwoorden op de Nieuwe Zijderoute. Maar Afrika houdt niet van de Europese voorwaarden omtrent mensenrechten en milieu. Na de EU, China en de VS zijn de VAE/Verenigde Arabische Emiraten de belangrijkste investeerders in Afrika. De havenbedrijven van Dubai en Abu Dhabi beheren meer dan tien Afrikaanse havens. Helaas investeren ze ook in oorlogen en zijn er ruim 26.000 Afrikaanse bedrijven geregistreerd in Dubai om in eigen land geen belastingen te moeten betalen. En rijke Afrikanen kopen er onroerend goed. De Afrikaanse leiders tonen op klimaatconferenties en elders hun herwonnen zelfvertrouwen. Ook in de Oekraïne-oorlog, waar ze de kant van Rusland kozen. Nogal wat Afrikanen, o.a. duizend Kenianen, zijn mee gaan vechten, maar zijn grotendeels gesneuveld (DM, 14.04.26). Oorlogen veroorzaken armoede en ellende in 15 van de 44 landen. Vercruysse geeft het voorbeeld van Abiy Ahmed Ali, premier van Ethiopië, Nobelprijswinnaar van de vrede in 2019, die in november 2020 binnenviel in Tigray en er een etnische zuivering hield. In 2 jaar tijd vielen er 250.000 à 600.000 doden. Die oorlogen krijgen te weinig media-aandacht. Oost-Congo hoort daar al 30 jaar bij. Rebellen en Rwandezes roven er de streek leeg. Vercruysse wijst opnieuw naar de kolonisatie als één van de oorzaken (p. 317), maar vergeet dat er tijdens de kolonisatie geen oorlog was en Rwanda geen grondstoffen kwam stelen in Congo. Idem voor de stammenoorlogen in Kenia in 2007 en 2008. Mali, Burkina Faso, Niger, Somalië worden al jaren zwaar getroffen door islamitische terroristen. Al-Shabaab krijgt zelfs drones en raketten van de Houthis in Jemen. En IS heeft nu zijn hoofdzetel in Puntland (Noord-Oost-Somalië). In Nigeria ontvoeren Boko Haram en IS duizenden kinderen, in Mozambique en Zuidelijk-Afrika zijn de jihadisten ook actief. Nergens slaagt de VN-vredesmacht van 46.000 soldaten er nog in de bevolking te beschermen. De enige oplossing is dat de regeringen met de jihadisten gaan praten zoals de katholieke en protestantse kerk in Congo deden met de rebellen. Maar de Congolese regering en de internationale gemeenschap negeren dat kerkelijk initiatief. Afrika blijft het continent met de meeste oorlogen (uiteeraard weer "door de koloniale tijd"), maar in het grootste deel heerst er vrede, aldus de optimistische auteur (p.330-335). Het laatste hoofdstuk handelt over goed bestuur. De ongebreidelde corruptie is de grootste hindernis en de oorzaak van 140 miljard dollar verlies per jaar. Hoe armer het land, hoe meer corruptie, met Zuid-Soedan op kop. In Kinshasa verdienen politieagenten en hun oversten veel geld met pseudo-snelheidscontroles, zelfs als auto's stil staan in de eindeloze files (p. 339-346). Gelukkig zijn er volgens Vercruysse ook voorbeelden van goed bestuur zoals Oeganda, Ivoorkust, Tanzania, Rwanda, Botswana. Of Museveni, dictator -voor-het-leven bij goed bestuur hoort, betwijfel ik. En Rwanda dankt zijn welvaart aan de diefstal van

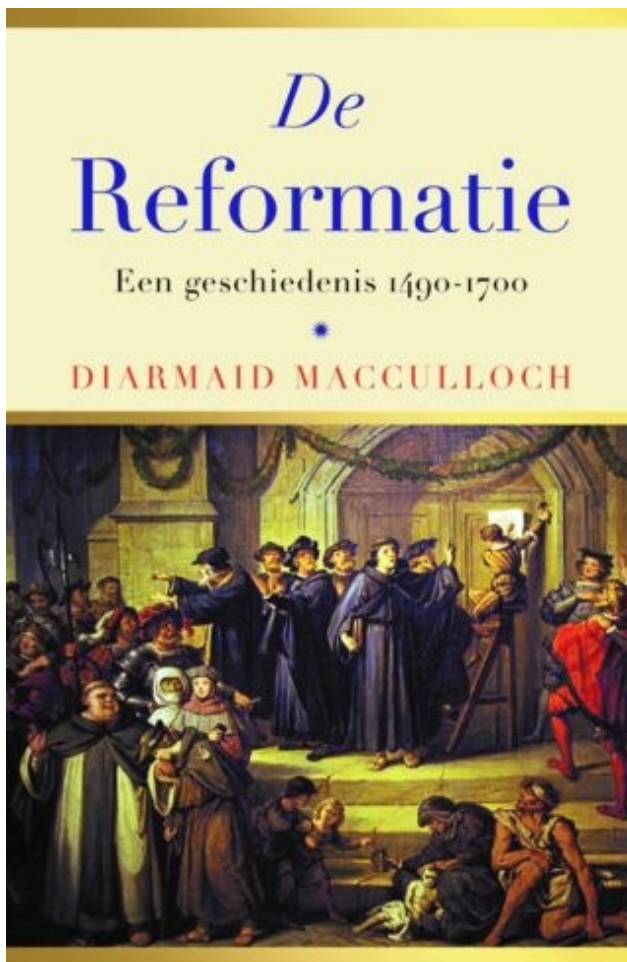
mineralen uit Oost-Congo, waar het de rebellen steunt die er moorden en verkrachten. In 2019 waren er meer democratieën, maar door negen militaire staatsgrepen zijn er nu meer dictaturen. Ook zij werken de corruptie, armoede, terreur niet weg, ze sturen de Fransen naar huis en ze krijgen steun van o.a. Rusland, dat in Mali een bloedbad aanrichtte op ongeveer hetzelfde moment als in Boetsja (maart 2022, p. 348-355). Positief is wel dat jongeren met gevaar voor eigen leven in Kenia, Tanzania, Gambia, Oeganda, Nigeria en Congo de straat op gaan tegen de wantoestanden (p. 360-364). De schrijver blijft positief tot het einde. Hij ziet vooral vooruitgang en potentieel, veerkracht en creativiteit. We hopen dat hij gelijk zal krijgen.

Beoordeling

Vercruysse slaagt er perfect in de officiële statistieken te toetsen aan en te combineren met zijn eigen ervaringen in diverse Afrikaanse landen. Zijn boek is helder gestructureerd, met in elk hoofdstuk verwijzingen naar andere hoofdstukken waar een onderwerp uitgebreider aan bod komt. Het is een zeer leerrijk boek van een enthousiaste man, dat we zeker kunnen aanbevelen. Bij een groot publiek is de interesse voor Afrika niet groot genoeg, mede omdat het nieuws uit Afrika bij de meeste tv-zenders geen prioriteit is. In dit boek kun je lezen hoe het dagelijks leven in Afrika eruit ziet, hoe Afrikanen overleven. Ik heb heel wat feitenkennis opgedaan, maar me wel geërgerd aan de eenzijdige interpretatie als zouden bijna alle problemen het gevolg zijn van de kolonisatie, die al 66 jaar voorbij is. Hij noemt ons systematisch ‘wit’: mijn duiven zijn zo, wij zijn eerder blank. In 1960 stond Afrika er beter voor dan China, dat langer gekoloniseerd is: van 1839 tot 1945. Mao maakte het dan nog wat erger met zijn verwoestende Grote Sprong Achterwaarts en zijn Anti-Culturele Revolutie, maar na 1978 is het er bovenop gekomen en grotendeels op eigen kracht en zonder honderden miljarden ontwikkelingshulp nummer twee van de wereld geworden. Een paar opmerkingen: Vercruysse schrijft dat Afrika het snelst groeit. Globaal gezien is dat juist, maar bij de 15 snelst groeiende landen staan er (slechts) 8 uit Afrika (Visual Capitalist, 06.04.26). Qua staatsgrepen en militaire dictaturen staat Afrika wel bovenaan. De zogenaamde vrijheidsstrijders van de jaren 60 werden nadien dictator voor het leven, met het argument van kapitein Ibrahim Traore in Burkina Faso: democratie is niet geschikt voor ons land (Athera, 06.04.26). Op p. 30 zegt hij dat Nigeria in 2100 met 400 miljoen inwoners nummer 2 zal zijn na India. Hij vergeet China, dat dan nog wel een miljard inwoners zal tellen. Bij de vele statistieken had ik graag wat meer vergelijkingen gezien met 1960, b.v. hoeveel procent van de bevolking was toen ondervoed? Hij zegt wel dat Afrika in 1960 200.000 tractoren telde, Azië slechts 120.000. Maar nu zijn er in India alleen al 2,6 miljoen, terwijl Afrika er nog even weinig telt als in 1960. Bovendien staan de meeste nu te wachten op onderdelen. Een verklaring voor deze stilstand/achteruitgang geeft Vercruysse niet. Bij de literatuur (p. 375-376) mis ik de boeken van de Congolese historici Jean-Pierre Nzeza Kabu Zex-Kongo en Marcel Yabili, die anders oordelen over de kolonisatie dan Vercruysse. Tenslotte nog een paar details: 1863 is 11 jaar na 1852, geen “13” (p. 11). “Ikzelf” op p. 36 moet ‘mijzelf’ zijn als lijdend voorwerp. Op p. 278 zegt hij: “De Chinezen roofden Afrika niet leeg zoals de Europeanen”. Maar ze eisten wel overal in Azië en Afrika dat de vorsten en stamhoofden belastingen betaalden aan hun keizer! En ‘t Is te zeggen (p. 359) is een gallicisme voor : ‘Dit wil zeggen’.

(Recensie) Diarmaid MacCulloch, *De Reformatie. Een geschiedenis 1490-1700* (Uitgeverij Omniboek 2026). ISBN 9789401921305, 829 pp. €39,99.

Mark Beumer

De Reformatie van Diarmaid MacCulloch is een meeslepende uiteenzetting over een cruciale episode in de Europese geschiedenis. Onmisbaar voor wie het Europa van nu wil begrijpen.

In zijn bekroonde standaardwerk *De Reformatie* brengt Diarmaid MacCulloch de religieuze en politieke strijd van deze periode tot leven. Vijf eeuwen geleden barstte in Europa een revolutie los die het continent verscheurde: de Reformatie. In een tijd waarin men bereid was te doden – en te sterven – omwille van het geloof, werd niet alleen de kerk hervormd, maar veranderde hiermee ook de politiek, cultuur en het dagelijks leven ingrijpend. De Reformatie en de felle tegenreactie die zij opriep, de Contrareformatie, markeren het pijnlijke begin van de moderne wereld.

Met scherpe analyses en levendige portretten van de hoofdrolspelers – Luther, Calvijn, Zwingli, Loyola, Hendrik VIII en vele anderen – schetst MacCulloch een gedetailleerd en tegelijk toegankelijk beeld van deze bewogen periode. Hij laat zien hoe

hun ideeën over het geloof doorwerkten in opvattingen over liefde, seks, dood en het bovennatuurlijke, en hoe de uitwerking daarvan Europa én de Nieuwe Wereld transformeerde.

Volgens Omniboek is dit boek nieuw, maar dat is niet zo. In 2005 is dit boek al gepubliceerd onder de titel *Reformatie*. Het Europese huis gedeeld 1490-1700 bij Spectrum | Standaard Uitgeverij, ISBN 9789071206023 met 832 pagina's. Waarom dit niet wordt vermeldt is mij een raadsel.

In dit in ieder geval voortreffelijke boek biedt Diarmaid MacCulloch een geleerd, helder, rijk gedetailleerd en zelfs encyclopedisch overzicht van “vele verschillende Reformaties”, niet slechts een verhaal over wat er gebeurde toen Maarten Luther (1483-1546) klaagde over aflaten en andere uitingen van corruptie in het Latijnse deel van het katholieke christendom. MacCulloch legt op behendige wijze tekenen bloot van wat Paul Tillich graag beschreef als een katholieke substantie en een protestants principe aan het werk in het westerse (Latijnse) christendom. De conflicterende krachten die deze concurrerende principes vertegenwoordigden, scheurden Europa uiteen tijdens wat vaak de vroegmoderne Europese geschiedenis wordt genoemd. MacCulloch beschrijft in detail wat er speelde in zowel het protestantisme, in al zijn enorme diversiteit, als in de Rooms-Katholieke Kerk, met haar magisterium (officieel leergezag). Zijn complexe, subtiële en gelaagde analyse daagt de al te

simpele, naïeve ideeën uit van heroïsche hervormers zoals Luther, Zwingli en Calvijn die strijden tegen demonische krachten in Rome.

MacCulloch laat zien dat de Latijnse – in tegenstelling tot de Griekse (of orthodoxe) – versie van het katholieke geloof diepgaand verdeeld was door verschillen en daarom rijp was voor hervorming of op zijn minst herleving vóór Luthers noodlottige acties in Wittenberg in 1517. Dit deel van het boek schetst de context en werkt MacCulloch's nadruk op "meerdere reformaties" uit, hoewel dit niet direct in de titel van zijn boek naar voren komt. Het complexe netwerk van verhalen dat MacCulloch vertelt, is verhelderend, uitdagend en tegelijkertijd deprimerend, omdat hij bewijs levert van morele laksheid en pure verdorvenheid, vaak gemaskeerd door vrome platitudes. Hij beschrijft de pogingen van zowel individuen als bewegingen die aanvankelijk probeerden een "authentiek katholiek christendom" in West-Europa te herstellen (of te behouden). Zijn heldere analyse omvat de factie gebonden, politieke en kerkelijke elementen, evenals de meer strikt persoonlijke en theologische/ideologische aspecten die te vinden zijn in "zowel het protestantisme als de religieuze bewegingen die algemeen bekend staan als het Tridentijnse katholicisme, de Katholieke Reformatie of de Contrareformatie: het herleefde deel van de oude Kerk dat trouw bleef aan de paus".

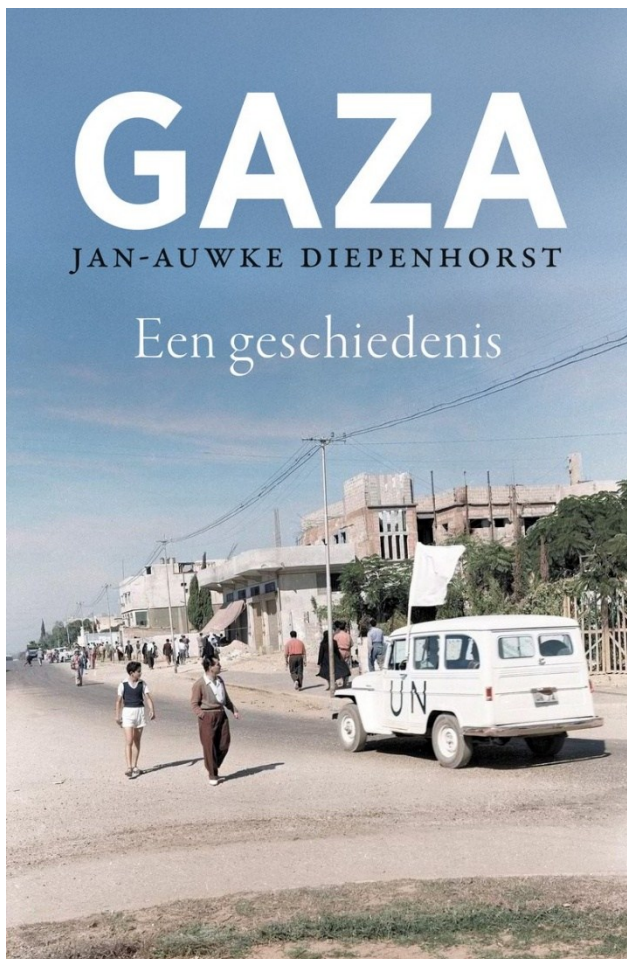
Hij zet de subtiele complexiteit van deze gebeurtenissen uiteen. Hij introduceert ook verschillende pausen, geleerden, geestelijken en belangrijke koninklijke figuren zoals Hendrik VIII (1491-1547), Philippus van Hessen (1504-1567), en natuurlijk Maarten Luther, Huldreich Zwingli (1484-1531) en Johannes Calvijn (1505-1564), die allen verbonden waren met een zwerm ruziënde theologen, geleerden en geestelijken. In plaats van louter psychologische of strikt economische verklaringen, richt MacCulloch zich op ideeën. Het resultaat is een opmerkelijk gedetailleerde, complexe geschiedenis die aanvankelijk chronologisch is, vooral in de eerste twee delen. In het laatste deel, "Leefpatronen", speelt de chronologie een minder prominente rol. Naast het beschrijven van de machtsbeluste en soms verdeeldheid zaaiende en demonische kant van de Protestantse Reformatie, werpt MacCulloch licht op de katholieke reactie op de opkomst van het protestantisme en corrigeert hij stereotypen. Hij ontkracht ook op effectieve wijze de mythevormingen die begonnen in het kielzog van het humanisme, de Hussitische controverse en de angstaanjagende opmars van het Ottomaanse Rijk in Europa. De islam was zelfs tijdens de kruistochten nog een verre Ander, maar nu leek hij voor de deur te staan. Ondanks de overwinning van de Ridders van Sint-Jan op Malta tegen een enorme Ottomaanse invasievloot en een machtig leger, was Latijns-Europa doodsbang voor de gewapende islam.

Voor sommigen leek de Turkse dreiging een vloek, veroorzaakt door kerkelijke corruptie en een gebrek aan de juiste trouw aan God. Anderen zagen de Ottomaanse dreiging wellicht als een teken van het einde der tijden en waren daarom bezorgd over de veranderingen die zouden plaatsvinden. Dit soort contexten maken deel uit van het grotere verhaal, net als de drukpers met losse letters en de toenemende geletterdheid, die allemaal directe toegang tot de Bijbel mogelijk maakten voor mensen die geen geestelijkheid bezaten, en vooral buiten de controle van zelfs de protestantse geestelijkheid. Toen de vragen eenmaal begonnen, stond het veld open voor alternatieve interpretaties. Dit leidde tot ruzies over zaken als de kinderdoop en de transsubstantiatie. De passies en vroomheid van zowel katholieken als protestanten waren zo groot dat ze gewapend en gretig waren om over dergelijke kwesties de strijd aan te gaan. Onderlinge ruzies tussen protestanten zijn nog steeds de norm, met dien verstande dat vermeende ketters niet langer worden gevangengezet of gedood. De grimmige details van deze conflicten onthullen de mens op zijn slechtst.

Kortom, dit boek biedt nog steeds een zeer gedetailleerd overzicht van de geschiedenis van de Reformatie of reformaties na de Middeleeuwen. Het is voor de vakdocent een belangrijk handboek om leerlingen en studenten dieper na te laten denken over het ontstaan van nieuwe religieuze stromingen en rituelen die nog steeds worden uitgevoerd.

(Recensie) Jan-Auwke Diepenhorst, *Gaza. Een geschiedenis* (Uitgeverij Omniboek 2026). ISBN 9789401921541, 261 pp. € 24,99.

Jef Abbeel

De auteur schreef in 2023 al 'Rivalen in het beloofde land: een geschiedenis van Joden en Palestijnen', een zeer degelijk overzicht. In dit nieuwe boek beschrijft hij de lange voorgeschiedenis van Gaza vanaf ca. 2.000 v.C. Door zijn ligging tussen Egypte en Syrië kende Gaza vele buitenlandse bezetters: de Hyksos, Egyptenaren (1550-1150), Zeevolkeren, Filistijnen, Assyriërs, Perzen, Macedoniërs, Makkabeeën, Romeinen, even de Joden (66 n.C.), Byzantijnen, Arabieren, Kruisvaarders, Mamlukken, Ottomanen.

Diepenhorst beschouwt de exodus van de Joden uit Egypte als een legende. De deportatie van ca. 20.000 Joden naar Babylon in 586 v.C. is wel historisch. Rond 515 v.C. stonden de Perzen hen toe om terug naar Juda te gaan. De Romeinse en de Byzantijnse tijd waren de grote bloeiperiodes. De pest doodde 22.000 mensen in 1347-1348 en 12.000 in 1438.

In de 16de eeuw, tijdens de Ottomanen, raakte Gaza in verval, vooral door de nieuwe zeeroute rond de Kaap. Vanaf 1882

nam de Joodse immigratie naar Palestina toe. Toen woonden er 25.000 Joden, in 1922 al 84.000 of 11% van de bevolking. De 1ste W.O. was een ramp voor Gaza: het werd getroffen door malaria, cholera, dysenterie en hongersnood. Na de 1ste W.O. werden Gaza en Palestina Britse mandaatgebieden. In Gaza woonden weinig Joden en bleven de spanningen beperkt. Balfour, de Brit die de Joden in 1917 een thuisland had beloofd, bezocht Gaza in 1925, maar werd op protest onthaald. Toen reed er nog dagelijks een trein naar Haifa en naar het Suezkanaal en waren er busverbindingen met Palestijnse steden (p. 42-43). In 1922 was 11% van de bevolking van Palestina Joods, in 1931 al 17% en in 1941 zelfs 30%. In 1936 hielden de Palestijnen een grote staking, waarop de Britten de Joodse immigratie beperkten. In 1937 hadden ze een verdelingsplan: 70% Arabisch, 20% Joods, 10% internationaal. Het leidde tot een nieuwe Palestijnse opstand van september 1937 tot januari 1939. Het plan werd nooit uitgevoerd. Tijdens de 2de W.O. kende Gaza economische voorspoed. In 1946 richtte de Egyptische Moslimbroederschap(°1928) een afdeling op in Gaza. In 1987 ontstond Hamas hieruit.. Het Joodse gewapende verzet tegen de Britten escaleerde met o.a. 91 doden bij de aanslag op het King David hotel in Jeruzalem.

In november 1947 verdeelden de Verenigde Naties Palestina in twee. De Joden kregen 55%, hoewel ze maar 1/3de van de bevolking vormden. Gaza lag slechts gedeeltelijk in het Arabisch gebied. Van november 1947 tot 14 mei 1948 was het burgeroorlog. Dan volgde de eerste Arabisch-Israëliische oorlog van mei 1948 tot januari 1949. Die werd gewonnen door Israël, dat

meer soldaten en wapens had dan vijf Arabische landen plus de Palestijnen samen. Bij het Egyptische leger was ook Nasser, toen nog lid van de Moslimbroeders. Transjordanië pikte de Westoever in. 756.000 Palestijnen werden vluchteling. 90% was analfabeet. Voor de oorlog telde Gaza 80.000 inwoners, na de oorlog 270.000: er waren 190.000 vluchtelingen bijgekomen. In Gaza-stad steeg de bevolking van 35.000 naar 170.000. De economie kreeg een zware klap (p. 60-61). Na de Nakba/Catastrofe van 1948/49 was Israël 40% groter dan in 1947. De Gazastrook was nog maar 40 km lang en 5 tot 10 km breed. Ze telde 8 vluchtelingenkampen en stond onder Egyptisch bestuur. Maar Egypte gaf geen werkvergunningen aan Gazanen en de Palestijnse vluchtelingen kregen geen werk in Gaza. In 1952 werd koning Farouk afgezet door Nasser. Op 26 juli 1956 kondigde hij de nationalisatie van het Suezkanaal aan. De auteur zegt er niet bij dat hij geld nodig had voor de bouw van de Aswandam. Israël, Groot-Brittannië en Frankrijk wilden hem een lesje leren. Nasser werd verslagen, maar behield zijn Suezkanaal. Pas in februari 1957 verliet Israël de Gazastrook onder druk van Eisenhower. Egypte bleef er de baas tot 1967. De economie groeide, de handel in o.a. citrusvruchten nam toe en er verschenen nieuwe hotels. De opbrengsten kwamen terecht bij de dertig invloedrijkste families. De meeste inwoners bleven arm. In 1966 lag het gemiddelde jaarinkomen rond de 80 dollar per persoon, half zoveel als in Egypte. Bij de Israëlische legerleiding en bij een aantal politici leefde de wens om het grondgebied uit te breiden met de Golanhoogten, de Westoever, Oost-Jeruzalem en de Sinaï. Nasser liet de VN-troepen uit de Sinaï halen en sloot de Straat van Tiran, zodat Israëlische schepen rond de Kaap moesten varen. Op 5 juni 1967 viel Israël aan en won overtuigend. 300.000 Palestijnen sloegen opnieuw op de vlucht. Ze noemen dit de Naksa, de tegenslag. De Egyptische gouverneur van Gaza tekende de overgave op 7 juni 1967. De schade was enorm: 90 van de 100 Gazaanse scholen waren beschadigd. Israël bezette de Sinaï (tot 1982), Gaza (tot 2005), de Westoever, Oost-Jeruzalem (met de Klaagmuur), de Golan. In november 1967 nam de VN resolutie 242 aan. De auteur vermeldt niet dat er bewust twee versies waren: een Franse waarin Israël al de bezette gebieden moest verlaten, een Engelse zonder lidwoord 'de'. In Gaza was er dikwijls verzet tegen het Israëlisch bestuur. Tegelijk steeg het aantal Gazanen dat in Israël werkte van 6.000 in 1971 naar 53.000 in 1977. In 1968 begonnen de vliegtuigkapingen. In september 1970 greep koning Hoessein van Jordanië in: de PLO moest verhuizen naar Libanon en Syrië. In 1972 sloeg de PLO toe op de Olympische Spelen in München. In de Jom Kipoer oorlog van oktober 1973 verloor Sadat, maar hij werd de morele winnaar. In 1977-1979 kwamen er vredesgesprekken met Begin en Carter. Bij het akkoord van Camp David kreeg Egypte de Sinaï terug in ruil voor erkenning van Israël en vrije doorvaart door het Suezkanaal. Begin moest resolutie 242 niet uitvoeren en niets doen voor de Palestijnen. In april 1982 trok Israël zich terug uit de Sinaï. Sadat maakte dit niet meer mee: hij was in oktober 1981 vermoord. Na de ontruiming van de Sinaï in 1982 werden er nieuwe nederzettingen gebouwd in Gaza. Ook in Libanon veroorzaakte Israël miserie: er vielen 19.000 doden en 30.000 gewonden. Arafat en 10.000 PLO-strijders verhuisden naar Tunis, 2.000 km van Palestina. In september 1982 richtten christelijke milities een bloedbad aan in de kampen Sabra en Shatila. In Gaza nam de macht van de Moslimbroeders toe. Zij legden strenge islamitische regels op en vochten tegen Fatah-leden. Bovendien werd er de radicale Islamitische Jihad opgericht. In december 1987 brak de eerste Intifada uit en ontstond Hamas uit frustratie over de Israëlische bezetting. De opstand duurde zes jaar: tot de Oslo-akkoorden van 1993. In 1988 publiceerde Hamas zijn antisemitisch handvest. Het ontvoerde en doodde Israëlische soldaten.

Op 2 augustus 1990 viel Irak Koeweit binnen. De Gazanen juichten, maar Irak verloor en de 400.000 Palestijnse arbeiders werden uit Koeweit verdreven. 200.000 van hen waren Gazanen. Ze werden werkloos. De vredesonderhandelingen van Oslo zorgden in 1993 dat Israël zich geleidelijk zou terugtrekken uit Gaza, dat de PLO Israël erkende en vice versa. De radicale Palestijnen waren tegen die akkoorden. Er volgden terreurdaden en zelfmoordaanslagen. Op 4

mei 1994 tekenden Israël en de Palestijnse Autoriteit een akkoord over Palestijnse autonomie in Gaza en Jericho. Hamas reageerde met zelfmoordaanslagen, waarbij 23 Israëli's sneuvelen. In september 1995 werd Oslo 2 ondertekend door Rabin en Arafat. Rabin beloofde geen nieuwe nederzettingen te bouwen, maar na een nieuwe bomaanslag liet hij duizenden woningen bouwen op de Westoever. Die Westoever werd door Oslo 2 verdeeld in drie zones. De P.A. kreeg 6,6%, Israël 69%. Op 4 november 1995 werd Rabin vermoord door een fanatieke Jood. In januari 1996 werden de eerste Palestijnse verkiezingen gehouden. Arafat werd president met 87% van de stemmen, Fatah kreeg 50 van de 88 zetels in het parlement. Hamas reageerde met nieuwe zelfmoordaanslagen. In mei 1996 won Netanyahu de verkiezingen in Israël. Hij liet 6.500 nieuwe woningen bouwen nabij Oost-Jeruzalem. De zelfmoordaanslagen gingen onverminderd voort. Telkens sloot Israël dan de Gazastrook af, wat enorme economische schade veroorzaakte. In 1997 kwam er in Wye River een nieuw akkoord, waarbij Gaza een lucht- en zeehaven zou krijgen. Maar Netanyahu hield de uitvoering tegen. Op 28 september 2000 wandelde Sharon provocerend over de Tempelberg. De Tweede Intifada barstte los en ging gepaard met hevig geweld langs beide kanten. Op 11 september 2001 doodde Al Qaida 3.000 mensen in New York en Washington. In 2003 besloot Sharon om Gaza in 2005 te verlaten en de 8.500 kolonisten daar weg te halen. Maar ook om een muur van 692 km te bouwen op de Westoever. Bij de verkiezingen van 2004-2005-2006 streden Fatah en Hamas om de macht. In 2006 haalde Hamas 44% van de stemmen, Fatah 41%. In zetels was het verschil groter: 74 tegen 45. Het was een afwijzing van Fatah en van de P.A., die beide als corrupt en zelfverrijkend werden beschouwd. Haniyeh werd de premier van de P.A. Maar de VS, de Westerse landen en Fatah erkenden de uitslag niet en de VS en Israël blokkeerden Gaza opnieuw. Via tunnels importeerde Hamas dan voedsel, wapens en geld uit Egypte en andere Arabische landen. Na de ontvoering van een Israëlische soldaat in mei 2006 sloeg Israël weer terug. Hezbollah kwam Gaza ter hulp. Gevolg: Israël bombardeerde ook Libanon. Pas in augustus 2006 volgde een wapenstilstand. Geregeld waren er ook dodelijke gevechten tussen Hamas en de P.A. (Palestijnse Autoriteit). Koning Abdullah van Saoedi-Arabië probeerde in 2007 het geweld te stoppen door 1 miljard dollar steun te geven. Maar Fatah en Hamas vochten verder, ze ontvoerden en martelden. Hamas werd de winnaar. Israël sprak van 'Hamastan'. Het werd door Egypte en Israël afgesloten. De bevolking leed fel onder de blokkades. In 2008, 2012, 2014, 2019, 2021 en mei 2023 voerde Israël zware luchtaanvallen uit als 'zelfverdediging' en in de hoop dat de bevolking dan in opstand zou komen tegen Hamas. Er vielen 6.500 doden en 16.000 gewonden plus 300 Israëlische doden, vooral in gevechten tegen de Islamitische Jihad (p. 195-198). Hamas kreeg nog maar 15% van de bevolking achter zich, maar hield stand (p. 205). Het aantal smokkeltunnels nam toe van 20 in 2007 naar ruim 500 in 2008 en daarna nog meer. In november 2012 kreeg Palestina de status van waarnemer bij de VN. In april 2014 kwam er een verzoening tussen Hamas en de PLO. Maar in juni 2014 werden dan drie Israëlische tieners ontvoerd op de Westoever en dood teruggevonden. Israël nam wraak: 2.220 Palestijnen kwamen om in Gaza en de schade bedroeg bijna 8 miljard dollar. In 2017 publiceerde Hamas een nieuw document, gematigder dan het handvest van 1988. Israël verwierp het meteen. In december 2017 lanceerde Trump een vredesplan waarin en onafhankelijk Palestina niet eens voorkwam en de hoofdstad van de Palestijnen Abu Dis zou worden, een dorp bij Oost-Jeruzalem (p. 223). Hij schrapte de hulp aan de PA en aan de UNRWA en noemde Jeruzalem de ondeelbare hoofdstad van Israël. Zijn plan kreeg de bijnaam 'Diefstal van de Eeuw' (p. 225). Corona veroorzaakte in Gaza veel slachtoffers. 37.000 mensen raakten besmet, er vielen meer dan 300 doden in 2020. Netanyahu wou 30% van de Westoever annexeren, maar door de Abrahamakkoorden van 2020 met de Verenigde Arabische Emiraten voerde hij dat niet uit. In 2021 stuurden Hamas en Islamitische Jihad duizenden raketten naar Israël, dat reageerde met dodelijke luchtaanvallen. In mei 2022 werd een Al Jazeera-journalist doodgeschoten. Op 22 september 2023 verkondigde Netanyahu voor de VN dat de normalisatie met Saoedi-Arabië en

andere Arabische landen bijna rond was. Maar Hamas voorkwam dit door haar wrede aanval van 7 oktober 2023, waarbij het 1200 mensen vermoordde en 250 gijzelaars meenam. Sinds de Holocaust waren nooit zoveel Joden vermoord. Israël reageerde disproportioneel en doodde minstens 70.000 Gazanen. Met de indirecte doden erbij zouden het er ook 200.000 kunnen zijn (p. 241). Het verwoestte 72% van de gebouwen en deed de bevolking honger lijden. Hezbollah viel bovendien aan vanuit Libanon. Syrië, Iran en de Houthi's raakten er ook in betrokken. En de VS bombardeerden de Iraanse nucleaire infrastructuur. In 2024 schakelde Israël zes Palestijnse leiders uit, in 2025 blokkeerde Netanyahu een onderzoek naar zijn falen en in januari 2026 ontzegde Israël Artsen Zonder Grenzen e.a. de toegang tot Gaza. In september 2025 presenteerde Trump zijn 20-Puntenplan. Zijn Riviera-idee van februari 2025 zat hier niet meer in. Hamas had meerdere doelen met zijn aanval: de bezetting en de aanvallen op heilige plaatsen beëindigen, de vele Palestijnen bevrijden uit de Israëlische gevangenissen, de toenadering tot Saoedi-Arabië torpederen. De Israëlische Inlichtingen hadden een document opgesteld, 'Muur van Jericho, waarin de aanval beschreven stond, maar er werd niets mee gedaan (p. 240). Sinds oktober 2025 is er een fragiele wapenstilstand. Tekorten aan voedsel en medicijnen, verwoesting van 72% van de gebouwen, beperking van de invoer door Israël zijn factoren die nog lang op Gaza zullen wegen. De auteur pleit voor verzoening. Zijn boek eindigt voor de nieuwe oorlog: de aanval van de VS en Israël op Iran en van Israël op Hezbollah (28 februari 2026 e.v.). De verzoening is helaas dus veraf.

Beoordeling

Diepenhorst geeft een heel duidelijk overzicht van de geschiedenis van Gaza, voorzien van de nodige statistieken. Het is zeer gedetailleerd. Ik bewonder de auteur voor de ijver en nauwkeurigheid waarmee hij al die feiten bijgehouden heeft en voor zijn objectiviteit. Het is het eerste degelijk Nederlandstalig boek over de geschiedenis van Gaza. Bemoedigend is het verhaal niet: de vrede lijkt uitzichtloos, zeker als zelfmoordacties en harde represailles elkaar telkens blijven opvolgen. En als Israël geen duimbreed wil toegeven. In voetnoten verklaart de auteur systematisch de betekenis van zowel de Arabische als de Hebreeuwse begrippen en de namen van de vele Israëlische militaire operaties.

Enkele **opmerkingen**: de kaart van het Britse verdelingsplan van 1937 geeft niet duidelijk aan welke 70% Arabisch werd en welk 20% Joods. De meeste kaarten zijn onmisbaar, maar zonder kleuren en dus niet altijd duidelijk. De 'gele lijn' (p. 236) is hier dus kleurloos. Vaak staat er in de tekst een dag en maand, maar moet de lezer zelf het jaartal zoeken. Gelukkig is de volgorde chronologisch, zodat dit uiteindelijk wel lukt. De foto's zijn goed bedoeld, maar van matige kwaliteit. Soms hapert er iets aan de zinsbouw: "De alliantie tussen Duitsland, Italië en Japan tijdens de Tweede Wereldoorlog vormden de Asmogendheden" (p. 49). Bovendien zijn Tweede Wereldoorlog en alliantie enkelvoud. Of p. 58: "De Palestijnse regering vestigde zich in Gaza voor het eerst een eigen Palestijnse staat". Die 'zich' is overbodig. Of p. 226: "Tussen mei en december 2019 laaide het geweld met Gaza regelmatig op". In de bibliografie staat Ludo, A. (p. 257). Dat moet zijn: Abicht, L. En J. van Oudshoorn (p. 259) moet zijn: Jan van Oudheusden. Details die weinig afdoen aan de kwaliteiten van het boek.

(Recensie) Ingeborg Formann und Monika Kiegler-Griensteidl (Hg.) *Medizin im Wandel der Zeit. Von der Antike zur Moderne* (Österreichische Nationalbibliothek 2025). ISBN 9783701105946, 196 pp. €25,90.

Mark Beumer

Gezondheid is een centraal thema in de menselijke geschiedenis. Het is een veelzijdig samenspel van medische, maatschappelijke en bestuurlijke uitdagingen: van onderwijs, de oprichting en organisatie van gezondheidszorginstellingen en onderzoek tot ingrijpende gebeurtenissen zoals pandemieën.

De *gelijknamige* tentoonstelling in de Staatszaal van de Österreichische Nationalbibliothek nodigt bezoekers uit zich te verdiepen in de ontwikkeling van de gezondheidszorg van de Oudheid tot het begin van de 20^e eeuw, met een bijzondere focus op Wenen. Ook wordt de spanning tussen academische geneeskunde en natuurlijke genezing in de oudheid en de middeleeuwen belicht.

De Österreichische Nationalbibliothek opent haar unieke collectie over de geschiedenis van de geneeskunde en werpt licht op de verworvenheden en breuken van voorbije tijdperken. Een van

de hoogtepunten is het beroemde Tacuinum sanitatis, een handleiding voor gezond leven uit circa 1400, waarvan de prachtige illustraties een buitengewoon inzicht bieden in het middeleeuwse begrip van gezondheid. De tentoonstelling wordt onder andere aangevuld door de omvangrijke nalatenschap van Gerard van Swieten, de persoonlijke arts van Maria Theresia, wiens werk getuigt van wetenschappelijke innovatie en maatschappelijke vooruitgang.

Het bijbehorende boek bevat 13 hoofdstukken die de medische geschiedenis van Oostenrijk en met name Wenen behandelt. De tijdspanne varieert van Oudheid tot heden. Hoewel de auteurs aandacht besteden aan de antieke geneeskunde in de zin van Hippokrates en Galenos, mis ik totaal de rituele en religieuze geneeskunde. Tempelslaap was veruit het meest populair naast de standaard geneeskunde, waarbij men artsen bezocht binnen een brede medische markt. Het was echter Apollo, gevolgd door zijn zoon Asklepios en belangrijkste dochter Hygieia die zorg droegen voor de zieken in de Oudheid. Meerdere epidemieën vierden hoogtij, zoals de genaamde “pest” van Athene. Wetenschappers discussiëren over de pathogeen, wat varieert van pokken, tyfus en salmonella. Met name de Atheense polis werd zwaar getroffen, hetgeen ook zichtbaar was in de verering van Athena Hygieia. Met betrekking tot de christelijk geneeskunde is er meer aandacht voor religie, aangezien geneesheiligen als Kosmas en Damianos worden genoemd en getoond. Tevens is er aandacht voor de overdracht van de antieke kennis via de Arabische wereld en diverse scholen, zoals de School van Salerno, Montecassino en Toledo.

Het is verder duidelijk dat Wenen zwaar is getroffen door de pest, cholera en tuberculose met alle gevolgen van dien. Ook al nam de stad maatregelen, het mocht helaas niet baten. De Zwarte Dood heeft in de 14^e eeuw ontzettend veel slachtoffers geëist. Hygiëne was nog erg moeilijk te realiseren in de steeds dichter bevolkte stad. Maatregelen als isolatie, schone lucht en vaccinatie kwamen wel steeds meer op de voorgrond, maar konden de epidemieën niet tegenhouden.

Opmerkelijk is de aandacht voor de Nederlandse arts Gerard van Swieten (1700-1772) die bij Herman Boerhaave in Leiden promoveerde binnen de geneeskunde. Hij was de lijfarts van keizerin Maria Theresia van Oostenrijk en medisch adviseur van keizer Frans I Stefan. Van Swieten op een proefschrift over de bouw en functie van arteriën en hij vestigde zich als arts te Leiden. Daarnaast gaf hij privécolleges en verving hij Boerhaave op de universiteit bij diens afwezigheid. Daarnaast besteedt de bundel veel aandacht aan de opkomst van vaccinatie en diens voorloper variolatie. Ook is er aandacht voor de stichting van de Weense Medische Faculteit en de rol van vrouwen daarin, die pas laat mochten gaan studeren en promoveren. Tevens wordt vermeld dat diverse mensen naar de Karelsuniversiteit in Praag reisden om geneeskunde te studeren. Tot slot is er aandacht voor de socio-psychische dimensie van epidemieën in de samenleving. Hoe gaat een samenleving om met een dergelijke gezondheidscrisis en welke maatregelen werden genomen die we ook terugzagen bij de bestrijding van de Covid-19 pandemie?

Kortom, deze tentoonstelling was een parel met talloze prachtige stukken als schilderijen en andere medische gebruiksvoorwerpen. Het boek is helder geschreven in een Duits dat voor iedereen is te volgen. Wel valt op dat de meerderheid van de literatuur Duits van aard. Dit heeft als voordeel dat wetenschappers die normaal met Engelse literatuur werken, nu ook Duitstalige publicaties op het oog krijgen. Anderzijds is het een gemiste kans om bijvoorbeeld Nederlands en Engelse publicaties mee te nemen. Ik heb maar twee Engelse publicaties gezien.

Verder lezen

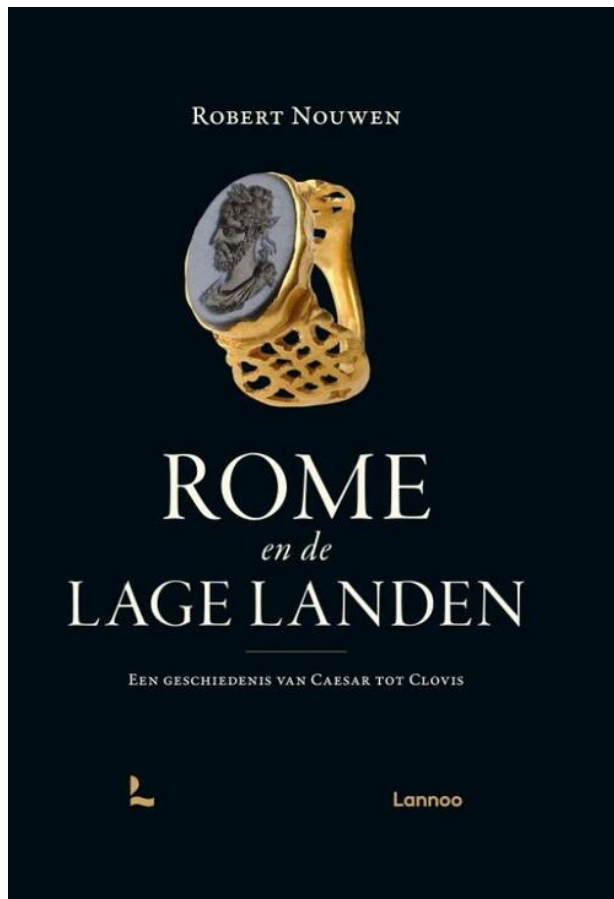
Mark Beumer, *Hygieia. Godin of Personificatie?* (Boekscout, 2^e druk 2016).

Mark Beumer, 'Hygieia. Identity, Cult and Reception', in: *Kleio-Historia*, nr. 3. (2016) 5-24.

Mark Beumer, 'From Asklepieion to Kosmidion. Temple Sleep: A Dynamic Ritual in Late Antiquity', in: Tomáš Alušík, Pavla Alušíková Dostalíková, Milena Melfi, Conan T. Doyle (eds.), *Prehistoric, Ancient and Medieval Medicine. New Perspectives and Challenges for the Twenty-First Century* (Archaeopress 2025) 226-236.

J.J.E. van Everdingen, *Op het lijf geschreven: bekendheden en hun lijfarts* (Uitgeverij Boom 1995).

(Recensie) Robert Nouwen, *Rome en de Lage Landen. Een geschiedenis van Caesar tot Clovis* (Uitgeverij Lannoo 2026). ISBN 9789401411950, 622 pp. € 39,99.
Jef Abbeel

Dit is het nieuwste boek van Robert Nouwen. Hij publiceerde eerder al een hele reeks uitgaves over allerlei aspecten van de Romeinse Oudheid, maar dit is wel zijn *magnum opus*. Hij beschrijft vijf eeuwen Romeinse overheersing, van 58 v.C. tot 476 n.C. Geografisch gaat het over het huidige Zwitserland, Frankrijk, Luxemburg, België, Nederland, het westen van Duitsland en soms ook Engeland.

Al in de inleiding spreekt Nouwen vroegere historiografen tegen: de Romeinen brachten geen vrede en beschaving, Caesar was één van de meest meedogenloze veroveraars uit onze geschiedenis. Dat doet pijn aan een Caesar-fan zoals ik, die nog geschoold is in de oude, klassieke traditie die vooral de nadruk legde op de voordelen van de Romeinse beschaving.

Het boek bestaat uit vier delen. Het begint met de verovering van Gallia Belgica, Caesars beschrijving van Gallië, de woongebieden van de elkaar bekampende

stammen, hun standenmaatschappij en levensonderhoud. De oorlog in Gallia begon in 58 v.C. toen Caesar als gouverneur zich verzette tegen de Helvetii, die vanuit het huidige Genève naar de Romeinse regio Toulouse-Bordeaux wilden emigreren en het gebied van de Haedui vernietigden. In 58 v.C. werden de Helvetii en de Suebi verslagen. Dan kwamen de Belgische stammen in opstand met 336.000 Galliërs en Germanen. Met 40.000 man kon Caesar hen verslaan. Maar in 57, 56, 54 volgden er nog opstanden. Ook die werden onderdrukt. In 55 v.C. vielen in 'het land van Maas en Waal' zelfs 400.000 slachtoffers (p. 53). Dit cijfer kan overdreven zijn. Caesar liet dan in tien dagen een brug bouwen over de Rijn (p. 54)!

Door een hinderlaag van Ambiorix en de Eburonen sneuvelden in 54 v.C. minstens 6.000 Romeinse militairen (p. 60). Bij de Romeinse wraakactie kon Ambiorix ontsnappen. Vercingetorix daarentegen moest zich in 52 v.C. overgeven bij de laatste algemene Gallische opstand (p. 70-71). Caesar toonde geen genade. Enkele andere stammen werden ook uitgeschakeld. In 51 v.C. was Gallia volledig in Romeinse handen (p. 74). Het resultaat was: een leeggeroofd land en een gedecimeerde bevolking. Dankzij onderzoek van pollen en zaden in archeologische bodemonsters weten we dat de akkers afnamen en de bossen toenamen. Het juiste aantal doden en slaven zullen we nooit kennen: Caesar schreefde zijn cijfers vaak op om meer indruk te maken in Rome. De Eburones en Atuatici werden helemaal uitgemoord, als straf voor de twee ontsnappingen van Ambiorix. Vercingetorix werd in Rome zes jaar ondergronds gevangen gehouden en dan vermoord: dat was niet fraai. Alle goud dat Caesar vond, sleepte hij mee naar Rome. Het Romeinse grondgebied was 500.000 km² groter geworden of 17 x België,

12 x Nederland. Jaarlijks moest het 40 miljoen sestertiën aan belastingen betalen. Op 15 maart 44 v.C. werd Caesar vermoord door samenzweerders, o.a. zijn aangenomen zoon Brutus, die de oude republiek wilden herstellen, maar in plaats daarvan een burgeroorlog veroorzaakten.

In het tweede deel beschrijft Nouwen Gallia Belgica tijdens de Julisch-Claudische dynastie. De burgeroorlog na de moord op Caesar eindigde pas in 31 v.C. (p. 84). Tijdens de regering van Augustus waren er pogingen van Drusus (12-10 v.C.) en Germanicus om ook Germania te veroveren. Ook Germaanse stammen zoals de Bataven namen hieraan deel. Ook voor Augustus is Nouwen streng: hij was een brute imperialist (p. 139). Hij wou het rijk uitbreiden tot aan de Elbe, wat eventjes lukte, dankzij Tiberius. In 7 n.C. was Varus de opvolger van Tiberius. De Germaan Arminius, opgeleid door de Romeinen, lokte Varus in een hinderlaag. Drie legioenen, bijna 20.000 man, 1/10de van het leger, inclusief de drie legioensadelaars, gingen in 9 n.C. verloren in of nabij het Teutoburgerwald. Augustus kreeg er een langdurige depressie van. In 11 en 12 n.C. staken Tiberius en Germanicus en in 14-16 n.C. opnieuw Germanicus de Rijn over om de smaad uit te wissen, maar er kwamen geen veroveringen richting de Elbe. Hij versloeg Arminius twee keer, maar telkens ontsnapte die. In 19 n.C. werd hij vermoord. De dader is onbekend. Ondertussen werd het wegennet aangelegd en uitgebreid. Gallia werd verbonden met Rome, dat in totaal 120.000 km heirbanen zou tellen. Vooraf was er al wel een beperkt Gallisch wegennet, waardoor de legioenen van Caesar met al hun bagage 40 tot 70 km per dag konden afleggen (p. 103-109). Lyon werd het centrale knooppunt. Kassel, Bavay, Tongeren, Heerlen en Trier waren regionale knooppunten. Het wegennet was onmisbaar voor de postdienst, met militaire ruiters die 60 à 100 km per dag aflegden en in nood zelfs het dubbele. Verder was het nuttig voor de verplaatsing van troepen, het transport van goederen en de romanisering. Ook de waterwegen zoals de Maas, Rijn en Noordzee speelden hierbij een rol. De Romeinen stichtten ook steden: die bestonden nog niet in noordelijk Gallia, Germania, Britannia en de Donauprovincies. Voorburg, Nijmegen, Tongeren telden (slechts) 2.000 à 6.000 inwoners (p. 310). Nijmegen werd gesticht in 19 v.C. als Batavodurum, Trier tussen 19 en 17, Tongeren rond 10 v.C. Het bestuur van onze gewesten werd geleidelijk georganiseerd. Het vierkeizersjaar 69 en de daaropvolgende Bataven-opstand zorgden nog voor een korte crisis. Maar in 70 werd hun leider Julius Civilis verslagen bij Xanten, waar nu een prachtig archeologisch park is.

Deel drie behandelt de Pax Romana in Gallia Belgica en Germania Inferior. In de jaren na de Bataafse en Joodse opstanden van 70 n.C. kreeg de buitenlandse politiek een meer defensief karakter en was er bijna 200 jaar vrede. De Pax Romana was voor de overwonnen volkeren een gewapende vrede: de limes, de rijksgrens met zijn militaire bolwerken aan de Rijn was niet enkel bedoeld om de vijanden van de overzijde tegen te houden, maar ook om de bevolking aan de westelijke zijde onder controle te houden. Zij moesten belastingen betalen, troepen leveren, wegen aanleggen en onderhouden, voor voedsel zorgen. Omgekeerd kregen een aantal Gallische en Germaanse vorsten en edellieden het Romeinse burgerrecht en sommigen werden senator of ridder. Ze spraken Latijn en hun grafmonumenten waren in het Latijn (p. 237-255). In 212 schonk keizer Caracalla het Romeinse burgerrecht aan alle vrije mannelijke inwoners. De financiële beheerder van Gallia Belgica en Germani Inferior, de procurator Augusti, kreeg een royaal salaris van 200.000 sestertiën (p. 299). We krijgen ook veel informatie over de villa's en andere woningen, de landbouw, voeding, handel, vaklieden, bankiers, andere beroepen, de romanisering, het Latijn als voertaal, het huwelijk, de mode, klederdracht, badinrichtingen, godsdiensten, grafmonumenten (p. 323-411).

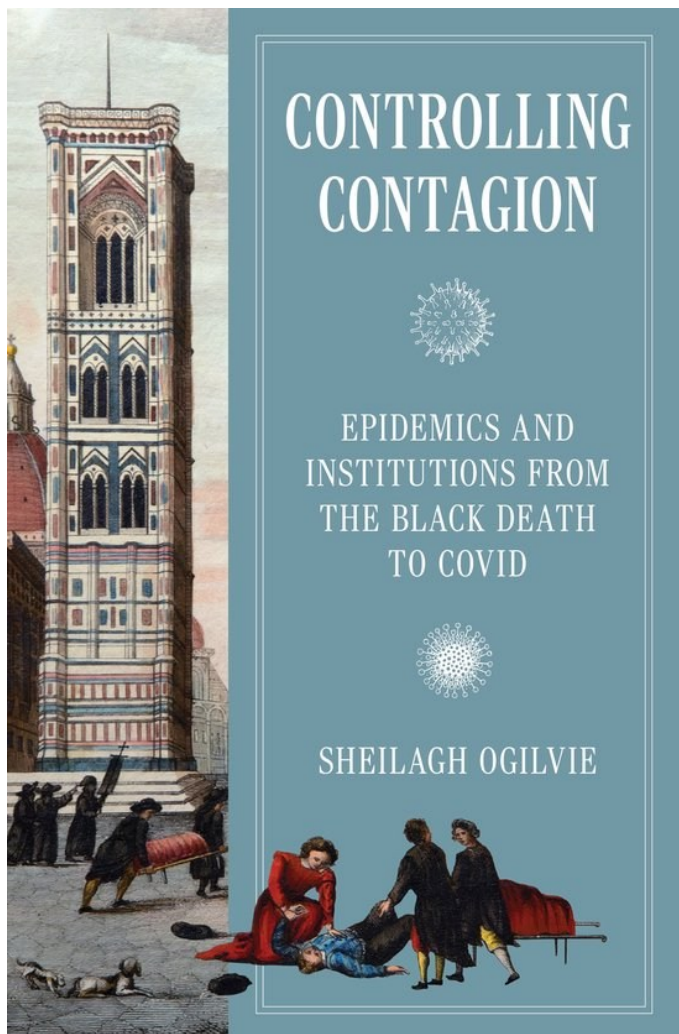
In deel vier tenslotte behandelt Nouwen het einde van de Romeinse invloed in onze gewesten en de overgang naar de Middeleeuwen. Verschillende factoren speelden hierin een rol. Vanaf

260 kreeg Rome veel last van de invallen van Franken, Alamannen en Saksen, die de Lage Landen teisterden met hun rooftochten. De Franken vestigden zich in het huidige Nederland en België. In Rome was de schatkist leeg en bleken de soldatenkeizers corrupt. Een klimaatverandering speelde een ongunstige rol. Bovendien was er een pestepidemie rond 165-180 en tussen 250 en 270 en zware overstromingen door verkeerde zoutwinning (p. 441). De keizers Diocletianus en Constantijn voerden wel een herstelbeleid. Het was de periode van de tetrarchie, hervormingen van defensie en leger, economische maatregelen enz. Het christendom verspreidde zich langzaam in noordelijk Gallië vanuit Trier, Keulen en Xanten. Velen beschouwden het als één van de Oosterse mysteriegodsdiensten. Rond 313 hielden de vervolgingen op. Het Romeinse Rijk telde toen ca. 530 kerken. In 380 promoveerde Theodosius het christendom tot staatsgodsdienst (p.490-505). In de late Oudheid en in de Middeleeuwen kreeg de katholieke kerk meer invloed en gelovigen. Maastricht nam in de tweede helft van de vierde eeuw de rol van Tongeren over, mede doordat bisschop Servatius zich daar vestigde rond 384. In 410 bedreigde Alarik, koning van de Goten, Rome. Bendes Alanen, Vandalen en Sueven plunderden Gallia tot in Spanje. Frankische immigranten vestigden zich definitief in noordelijk Gallia; hun koningen werden steeds belangrijker. Clovis, geboren in Doornik (466), koning van 481 tot 511 (Parijs), was één van de bekendste. In de 5de eeuw raakte de economie in vrije val. De invloed van de Romeinse cultuur en taal nam af naarmate Germaanse stammen meer macht kregen. Het einde van de Romeinse macht in onze contreien op het einde van de 5de eeuw had meerdere oorzaken: epidemieën, terugval van de bevolking, slechte oogsten, plundertochten, interne problemen zoals de machtsstrijd tussen de keizers en de economische neergang. Maar de Augusteïsche wereldorde heeft wel gedurende vijf eeuwen de geschiedenis van Europa bepaald. De Romeinen hadden Europa al verenigd met hun eenheidsmunt en uniforme wetgeving. En ondanks de binnendringers bleef Gallia sterk geromaniseerd. (p. 546).

Beoordeling

Robert Nouwen heeft (weer) knap werk afgeleverd en daarbij alle mogelijke bronnen geraadpleegd. Hij steunt zijn omvangrijke studie niet enkel op literaire bronnen, maar ook op archeologische, epigrafische en numismatische. Hij weet waarover hij schrijft. Zijn studie is zeer gedetailleerd en schenkt aandacht aan alle aspecten van het maatschappelijk leven. Ze gaat niet enkel over toppers, maar ook over gewone boeren, handelaars, vaklieden, soldaten. Na een indrukwekkend, gedetailleerd en diepgravend historisch overzicht volgen nog zeven kaarten van Gallia en Germania, een handige tijdlijn van 58 v.C. tot 560 n.C., een leeswijzer met titels van boeken, een lijst vertalingen van Latijnse en Griekse schrijvers, een overzicht van de bronnen, vele noten, een verklarende woordenlijst en een uitgebreid register van personen en plaatsnamen. Het boek is voor velen toegankelijk, maar een goede kennis van het Latijn maakt de lectuur wel aangenamer. Al wie in Nederland en België interesse heeft voor de Romeinse tijd, zal veel deugd beleven aan dit prachtig uitgegeven boek. De opmerkingen die nu volgen zijn dus details. Soms mag de lezer even zoeken naar het jaartal: b.v. p. 54-55: 20 tot 25 juli of p. 65: in augustus. Op p. 71 zegt Nouwen dat de Galliërs na de nederlaag van Vercingetorix “zich volledig achter Caesar schaarden” en twee regels verder dat “de onrust bleef voortduren”. De auteur zegt ook niet in welke taal de Galliërs met Caesar onderhandelden voordat ze geromaniseerd waren. Op p. 98 staat een zetfoutje: Gallia Comataom: die -om is te veel. De cohors equitata was geen infanterie-eenheid (p. 199), maar een gemengde: voetvolk en ruiters. Latrociniis (p. 296) zou ik vertalen met roverijen i.p.v. ‘rovers’. ‘Van zodra’ (p. 451) is een gallicisme voor ‘zodra’. Allemaal details dus die niets afdoen aan de kwaliteit van dit meesterwerk.

(Review) Sheilagh Ogilvie, *Controlling Contagion. Epidemics and Institutions from the Black Death to Covid* (Princeton University Press 2025). ISBN 9780691255569, 526 pp. €42,99.
Mark Beumer

How human institutions – markets, states, communities, religions, guilds and families – have helped both to control and to exacerbate epidemics throughout history.

How do societies tackle epidemic disease? In *Controlling Contagion*, Sheilagh Ogilvie answers this question by exploring seven centuries of pandemics, from the Black Death to Covid-19. For most of history, infectious diseases have killed many more people than famine or war, and in 2019 they still caused one death in four. Today, we deal with epidemics more successfully than our ancestors managed plague, smallpox, cholera or influenza. But we use many of the same approaches. Long before scientific medicine, human societies coordinated and innovated in response to biological shocks – sometimes well, sometimes badly.

Ogilvie uses historical epidemics to analyse how human societies deal with “externalities” – situations where my action creates costs or benefits for

others beyond those that I myself incur. Social institutions – markets, states, communities, religions, guilds, and families – help us manage the negative externalities of contagion and the positive externalities of social distancing, sanitation, and immunization. Ogilvie shows how each institution enables us to coordinate, innovate and inspire each other to limit contagion. But each institution also has weaknesses that can make things worse. Markets shut down voluntarily during every epidemic in history – but they also brought people together, spreading contagion. States mandated quarantines, sanitation, and immunization – but they also waged war and censored information, exacerbating epidemics. Religions admonished us to avoid infecting our neighbours – but they also preached against science and medical innovations. What decided the outcome, Ogilvie argues, was a temperate state, an adaptable market, and a strong civil society where a diversity of institutions played to their own strengths and checked each other’s flaws.

This study is impressive. Ogilvie has gathered virtually all epidemics in world history, from China to the Netherlands, from the Ottoman Empire to New Zealand. In doing so, she examined how epidemics originated, were monitored, and stopped by examining markets, states, communities, religions, guilds, and families. Regarding markets, it appears that many pathogens were transported via grain alongside rats, such as *Yersinia pestis*. Additionally, live

animals carrying diseases capable of transmitting to humans were often sold at markets. Think of bats and pangolins. At the same time, the market ensured that people could purchase food to help them weather these epidemics. Trade routes were a particular cause of disease transmission by, for example, Roman armies or merchants. The state played an important role in regulating measures against epidemic outbreaks through soft coercion. We often see the same measures with minor differences between them, such as during the COVID-19 pandemic. Isolation, quarantine, and the closure of public locations such as shops, restaurants, and swimming pools have been seen since Antiquity, but naturally appropriate for the times. Ogilvie also cites many primary sources that confirm these measures. That does not mean that everyone immediately followed these measures. On the one hand, religious people cooperated if the measures fit within the beliefs of their religious community. On the other hand, there was much resistance to secular measures, because diseases and epidemics were still often seen as punishment from the gods or from God, despite the fact that Judaism, Christianity, and Islam advocated for the separation of healthy and sick people, for example. Religion also ensured that people looked out for one another and cared for each other.

In the Roman Empire, this is called *philanthropia*; among Christians, *caritas*. Medical guilds were also not all enthusiastic about preventive measures such as variolation and later vaccination, because this undermined their authority as a guild. Nevertheless, positive aspects could also be observed. One could only become a member of a guild if one had successfully completed the master track and adhered to the agreements. Swindlers were excluded. Local communities also looked out for one another through social control, something you often see in villages today. When someone had not been seen for a long time, people would drop by to check if everything was alright. Finally, family ties were very important for helping each other through an epidemic. People learned to look out for one another and protect one another. However, the importance of families should not be overestimated. Large groups, as well as families, were breeding grounds for pathogens. It was therefore not without reason that during the pandemic, people had to keep a distance of 1.5 meters from each other and wear face masks. Variolation and vaccination were very important in this regard, because they protected not only yourself but also those around you. Unfortunately, throughout history, we also see many conspiracy theories and scapegoat phenomena. For instance, the poor and foreigners were often accused of causing diseases. Poor people were often unable to afford the costs of vaccination, and foreigners were misunderstood people who often arrived at the wrong time when an epidemic had broken out.

In short, Ogilvie has impressively shown how epidemics and pandemics were dealt with across all cultures and continents. However, I miss one that is mentioned in just a few words, and that is the so-called “Plague of Athens” in 430 BC, which was likely caused by smallpox. The epidemic claimed the lives of over a third of the Athenians. The Olympian gods, such as Athena, could not protect the Athenians. Therefore, Asklepios was brought from Epidauros and Hygieia from Titane together via Peiraios and Eleusis to Athens to combat the epidemic. Asklepios was the most famous and beloved god of healing, who, together with his most important daughter Hygieia, captured the hearts of the ancient people. I would have liked to read more about this. In conclusion, this is a handbook that every medical historian, enthusiast, and government official involved in public health should own. The book can be ordered [here](#).

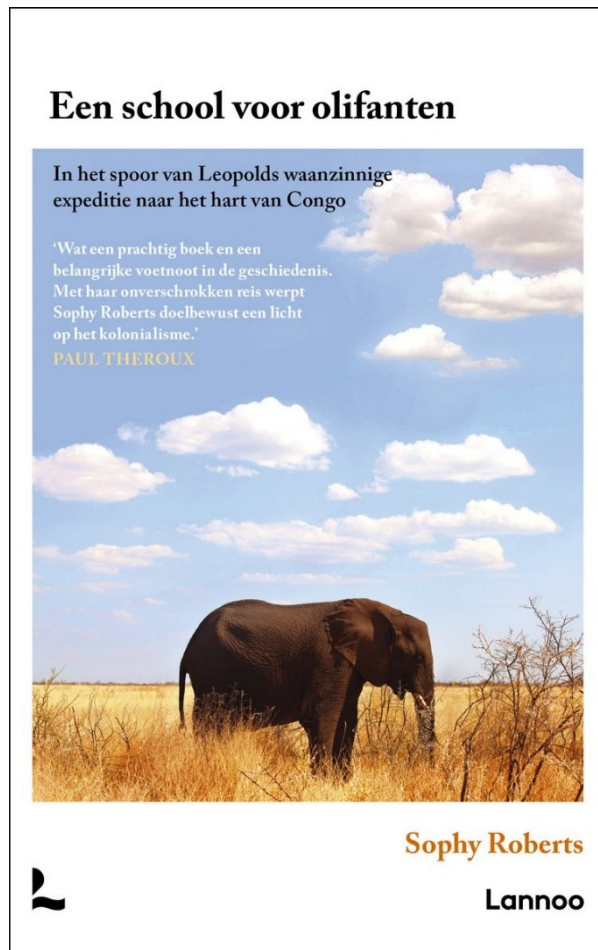
Further reading

Mark Beumer, ‘A Woman’s Touch. Hygieia, Health and Incubation’, in: *Journal of History of Sciences and Technology/DVT - Dejiny ved a techniky*, Volume LV – Number 1-2 (2022) 25-55. <https://doi.org/10.70391/7e6.1-2.b>

- Mark Beumer, 'Asklepios en de 'pest' van Athene', in: *Cahiers Geschiedenis van de Geneeskunde en Gezondheidszorg* 15 (2021) 15-23.
- Mark Beumer, 'Christelijke liefdadigheid als instrument voor bekering van heidenen? *Philantropia* en *Caritas* in sociaaleconomisch perspectief vergeleken', in: *Kleio-Historia*, nr. 8. (2018) 8-11.
- Mark Beumer, *Hygieia. Godin of Personificatie?* (Boekscout:Soest, 2e druk 2016).
- Mark Beumer, 'Hygieia. Identity, Cult and Reception', in: *Kleio-Historia*, nr. 3. (2016) 5-24.
- P.E. Olson, C.S. Hames, A.S. Benenson, E.N. Genovese EN 'The Thucydides syndrome: ebola déjà vu? (or ebola reemergent?)', in: *Emerging Infectious Diseases*, nr. 2 (1996) 155-156.
- Ghislaine van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius* (Brill 2018).

(Recensie) Sophy Roberts, *Een school voor olifanten. In het spoor van Leopolds waanzinnige expeditie naar het hart van Congo* (Uitgeverij Lannoo 2025). ISBN 9789059960152, 408 pp. € 27,99.

Jef Abbeel

De schrijfster is een Britse journaliste, die in 2020 op zoek ging naar 'De verloren piano's van Siberië' (meteen de titel van dat boek) en die nu een olifantentocht overdoet. In 1879, zes jaar vooraleer hij Congo in bezit kreeg, liet Leopold II de Ier Frederick Carter vier tamme olifanten uit Indië overbrengen naar Afrika, om daar een opleidingsschool voor Afrikaanse olifanten op te starten en daarmee de rijkdommen van Congo naar de kust te brengen. Die school kwam er, in het noordoosten van Congo. Ze staat er nu nog, maar dan half vervallen en zonder olifanten, want na de onafhankelijkheid in 1960 was er veel onrust en ivoorstroperij.

Olifanten werden destijds ingezet voor werk op de velden, vervoer van hout, aanleg van wegen en spoorwegen, na 1960 ook voor toeristen-safari's. Hannibal gebruikte in 218 v.C. al Afrikaanse olifanten in zijn oorlog tegen de Romeinen, de Britten in 1868 Indische voor een oorlog in Ethiopië. Leopold had dus voorgangers. Roberts gebruikt die olifanten-project om te bestuderen hoe het Europese imperialisme zich over Afrika

verspreid had en welke de gevolgen waren voor de lokale bevolking.

Zij beschrijft het vervoer van India naar Zanzibar, waar Arabieren uit Oman aan de macht waren en handel dreven in ivoor, goud en slaven. Mannen, vrouwen en kinderen werden er verkocht voor de prijs van een ezel of minder (p. 66-67). In 1873 dwongen de Britten de Omaanse sultan om die meer dan duizend jaar oude slavenhandel af te schaffen. Tijdens de voettocht langs de route die Carter met de olifanten aflegde, vertelt Roberts over het olifantengeheugen, het slinkend aantal olifanten ("nu nog 5.000 in Afrika," p. 122-123, maar een regel verder zegt ze: "50.000 in Tanzania alleen"), Tanzaniaanse mannen die nu nog 9 à 12 vrouwen hebben en 40 à 50 kinderen, de moeilijkheden waarmee de Europese ontdekkingsreizigers, kolonisatoren en missionarissen destijds kampten: hitte, dorst, ziektes, vijandige stammen, gevaarlijke dieren, slavenhandelaars zoals Tippu Tip (1832-1905) en krijgsheren zoals koning Mirambo (1840/1860-1884), die ondanks zijn machtige positie niet kon lezen of schrijven. Regen, tseetseevliegen, wilde dieren en bijna ondoordringbare paden deden het plan mislukken. Van de vier olifanten overleefde er maar één. En die stierf in Karema, Tanzania, op 18 juni 1880. Wellicht moesten ze te zware lasten dragen (700 kilo i.p.v. 100 kg) en hadden ze te weinig eten en drinken gekregen tijdens de te lange zeereis (p. 307-308). Carter kwam er niet beter van af: hij werd in 1880 gedood door inlandse krijgers. Op het einde vertelt ze ook over de Arabische slavenhandel, die volgens haar 2,1 miljoen Afrikanen tot slaaf maakte tussen 650 en begin 20ste

eeuw (p. 311 en 384). Dat is wel ver van het werkelijke aantal, dat rond 14 à 15 miljoen lag, nog hoger dus dan de trans-Atlantische (12 miljoen), die ook minder lang duurde (ca. 1442-1870). Na het mislukte experiment met de Indische olifanten liet Leopold in 1899 in Api, Noordoost-Congo, een school oprichten, die in 1910, één jaar na zijn dood, 35 afgerichte olifanten telde. Nadien werd er nog een tweede school opgericht. De laatste tamme olifant overleed daar in 2010. Het boek eindigt met een overzicht van de belangrijkste etnische groepen in Oost-Afrika, de vele personen die betrokken waren bij de olifanten-tocht van 1879, interessante eindnoten. Helaas staan er in de tekst geen verwijzingen naar deze noten. Er is ook een selectieve bibliografie en een index.

Beoordeling

De schrijfster kan heel mooi vertellen, met veel empathie voor de Afrikanen. Ze heeft een groot inlevingsvermogen en ze toont een intense belangstelling voor Afrika, zowel voor de mensen, hun talen en culturen als voor de dieren. Maar ze is geen objectieve historica. Al in het woord vooraf laat ze merken dat ze niet onbevooroordeeld is. Soms lijkt haar boek meer op een pamflet vol verontwaardiging dan op objectieve geschiedschrijving. Ze benadrukt enkel de negatieve kanten van de kolonisatie. Ze steunt te veel op het boek van Adam Hochschild, die het getal van 10 miljoen doden bedacht en de praktijk van handen afhakken. Die 10 miljoen (op een toenmalige bevolking van 10 à 15 miljoen) waren er wellicht een half miljoen en bovendien door diverse oorzaken: ziektes, ondervoeding en er waren minder geboortes. En handen afhakken bij Congolezen die de quota voor rubber niet haalden, was contraproductief, zoals Leopold II destijds zelf al zei. De zgn. bewijzen zijn schaars: soms was er een medische oorzaak. Bij de foto uit 1905 van de Britse consul Casement, die voor verontwaardiging zorgde, was het een ongeval met een everzwijn. De boeken van Congolese historici die Roberts tegenspreken staan dan ook niet in de 'selectieve' bibliografie: Jean-Pierre Nzeza Kabu Zex-Kongo: 'Léopold II. Le plus grand chef d'Etat de l'histoire du Congo' (Paris, 2019) en Marcel Yabili: 'Le roi génial et bâtisseur de Lumumba, un exercice critique historique sur le plus grand fake news' (Lubumbashi, 2020).

Ook in dat opzicht is de bibliografie 'selectief'. De schrijfster overschat ook het toerisme van de Belgen in 1897: volgens haar bezocht 1 op 4 Belgen de mensentuin in Tervuren, terwijl toen bijna niemand buiten zijn dorp of streek kwam. Geregeld spreekt ze zichzelf tegen in cijfers: op dezelfde pagina 123 staat dat er nog maximaal 5.000 olifanten zijn in heel Afrika, maar wel 50.000 in Tanzania alleen. Volgens het WWF leven er nog 400.000 in Afrika en 45.000 in Azië. Als de inwoners te veel wild afslachtten, dan lag dat aan de kolonistoren die de geweren aan hen verkocht hadden (p. 237). Elders zegt ze dan weer dat stroperij eeuwenoud was, dus van vóór de kolonisatie (p. 278). De Arabische slavenhandel van 14 à 15 miljoen slachtoffers wordt herleid tot 2,1 miljoen (p. 311 en 384). Het boek is mooi uitgegeven, met een stevige kaft en veel functionele foto's, die een duidelijk tijdsbeeld geven. De kaartjes hadden groter mogen zijn en meer plaatsnamen mogen bevatten. En een verklarend lijstje van de vele Afrikaanse begrippen zoals hongo, howda, mahouts, ruga-ruga, boma, tembe, dhow, ... zou zeer welkom zijn. Bij de landen die Afrika nu uitbuiten, staan geen namen. Ze had wat dat betreft beter en correcter China, Rusland en de VS wél uitdrukkelijk vermeld. De schrijfster zegt dat Duitsland na WOI zijn kolonies moest afstaan aan de Britten (p. 141 en 199). Dat klopt slechts gedeeltelijk: België kreeg Rwanda en Burundi, Zuid-Afrika kreeg Zuidwest-Afrika/Namibië. Eén zetfoutje: p. 250: wrattenzijn moet wrattenzwijn worden.

(Recensie) Michel Krielaars, *Rivier van Bloed. Een cultuurgeschiedenis van de Wolga* (Uitgeverij Pluim 2026). ISBN 9789493420502, 336 pp. € 26,99.
Jef Abbeel

Michel Krielaars
**RIVIER
VAN BLOED**

Een cultuurgeschiedenis van de Wolga

Uitgeverij Pluim

De auteur (°1961) heeft jarenlang in de Sovjet-Unie/Rusland gewoond en gereisd. In dit boek volgt hij met een Baedeker-reisgids uit 1892 de loop van de Wolga. Hij onderzoekt wat er nog over is van het toenmalige Rusland.

De Wolga is van noord tot zuid 3.530 km lang en wordt ‘Het kloppende hart’ (p. 18) en ‘De moeder van Rusland’ (p. 17) genoemd. Hij verenigt Rusland en verdeelt het ook in twee: vanaf het Tataarse Kazan begint op de oostelijke oever een andere wereld van steppevolkeren, die pas in de 16de eeuw door Ivan de Verschrikkelijke onderworpen werden.

De Wolga begint in de Valdai-moerassen, 450 km ten noordwesten van Moskou, waar sinds 1990 op 29 mei de bron jaarlijks wordt gewijd.

Krielaars beschrijft dan alle steden die langs de rivier liggen. Daarbij vertelt hij oneindig veel wetenswaardigheden over schrijvers, kunstenaars, bewoners, zowel uit het verleden als uit het heden, zodat de lezer zin krijgt om die bootreis zelf over te doen. Ten tijde van de schilder Ilja Repin (1873) waren er 600.000 Wolga-slepers (p. 108). De kerk heeft weer haar macht van

toen en is opnieuw steunpilaar van het regime, ook als het oorlog voert. Tijdens Stalin wijdde ze zelfs een kalender aan hem, hoewel hij duizenden priesters vermoord had. Veel Russen in de provincie zijn zwijgzaam, passief, kritiekloze aanhangers van Poetins oorlog tegen Oekraïne. Velen lijken op Oblomov, de vadsige, luie figuur in de roman van Gontsjarov uit 1859 (p. 229). Hun stadsbestuurders verrijken zichzelf, van generatie op generatie. Toen tijdens Stalin 800.000 burgers geëxecuteerd en miljoenen naar de goelag gestuurd werden, zwegen ze nog meer en dachten ze dat Stalin als een vader voor hen zorgde. Overheidsgeweld is een constante in de Russische geschiedenis.

Duitsers en andere West-Europeanen speelden eeuwenlang een rol in de Russische economie en geschiedenis. Sinds Ivan de Verschrikkelijke (1547-1584), de eerste tsaar, had Rusland een terreurdienst, vergelijkbaar met de huidige FSB. Die van Stalin was de ergste. De Mongolen hadden ook veel invloed op de Russische geschiedenis en mentaliteit. Ze waren de baas van ca. 1236 tot ca. 1503/1552. Ze inden belastingen via de lokale vorsten, die meer aan zichzelf dachten dan aan hun onderdanen. De vorsten van Moskou maakten hun stad tot zetel van de Russisch-orthodoxe kerk en tot machtigste vorstendom. Vanaf 1453 noemden ze Moskou het ‘Derde Rome’. In 1380 werden de

Mongolen een eerste keer verslagen, in 1552 veroverde Ivan IV Kazan en maakte hij een einde aan hun macht. Het kanaat van de Krim werd pas in 1783 veroverd door Potjomkin. De Russische revolutie werd op gang gebracht door Tsjernysjevski, die in 1863 het opruiende pamflet 'Wat te doen' schreef. De volgende twintig jaar mocht hij in Siberië doorbrengen. De beschrijving van Jaroslavl en van Sergejevski Posad is zo mooi dat je er meteen naartoe zou willen gaan. De cafés zitten ook tijdens de week bomvol, alsof niemand hoeft te werken. Smirnov, de grote wodka-magnaat uit de 19de eeuw, die zelf geen wodka dronk, heeft nog altijd veel aanhangers, niet enkel bij de Russen, maar ook bij minderheden zoals de arme Mari van Fins-Oegrische herkomst (p. 201).

De massale hongersnood van 1921-1923 met 5 miljoen doden wijt Krielaars aan de droogte. Maar iets verder zegt hij zelf dat Lenin alle graanvoorraden (en de gronden) afpakte van de boeren, wat de hoofdoorzaak was. In 1921 richtte hij op de Solovetski-eilanden het eerste concentratiekamp in, dat model stond voor de goelag. Stalin pakte tussen 1929 en 1933 ook alle graan af van de boeren, met ca. 7 miljoen doden als gevolg, vooral in Oekraïne. En hij perfectioneerde het goelag-systeem. Schrijver Gorki (1868-1936) krijgt eerst een eerbetoen, maar dan ook kritiek voor zijn misleidende Sovjetpropaganda. Hij overleed in 1936. Volgens Trotski was hij vergiftigd, een methode die toen al bestond. De Lada-fabriek werd zoals vele fabrieken na de inval in Oekraïne omgevormd tot een producent van oorlogsmaterieel. Krielaars ontmoet vrouwen die 52 uur per week werken voor 35 euro per maand. Saratov was de stad van de Wolga-Duitsers. Tussen 1770 en 1914 waren zij succesvolle boeren. Maar tijdens WOI werden ze vervolgd en door de hongersnood van 1921-1923 stierven er 48.000. In de jaren 30 liet Stalin tienduizenden van hen executeren of naar Siberië deporteren. Saratov was in de Sovjettijd een gesloten stad: er stond een militaire vliegtuigfabriek en Gagarin landde er in 1961 na zijn ruimtevlucht. In de Slag bij Stalingrad sneuvelden 1 miljoen Russen en 0,7 miljoen Duitsers. Poetin gebruikt die slag nu in zijn propaganda. Hij verheerlijkt Stalin opnieuw en in het verplichte lesboek geschiedenis uit 2013 wordt hij een efficiënte manager genoemd, die hoogstens wat onbeduidende fouten maakte. En de inval in Praag (1968) wordt toegeschreven aan de NAVO en aan allerlei fascistten, wat nu herhaald wordt voor Oekraïne. Het multi-etnische Astrachan is de laatste halte van de reis. De Mongolen hadden er hun hoofdstad Saraj van 1237 tot 1552. Een Venetiaanse gezant bewonderde de stad in 1473, maar keek toen al op van het mateloze wodka-verbruik, dat nadien nog toegenomen is. De auteur besluit dat de Wolga de slagader was van oorlogen, opstanden, onderdrukking, honger, mythes, maar ook een bron van kracht en hoop.

Beoordeling

Krielaars kan heerlijk vertellen over de Russische geschiedenis, politiek, godsdienst, maatschappij, literatuur en kunst. Hij doet dat met veel kennis van zaken en met de nodige empathie. Er zijn enkele overeenkomsten met 'Mijn Rusland' van Sjisjkin: beide auteurs betreuren dat Rusland de massale moordpartijen uit de Stalintijd verzwijgt, dat het onderzoeksinstituut Memorial sinds 2021 verboden is en geen onderzoek meer mag doen naar dat verleden. Beiden storen zich ook aan de corruptie, de armoede op het platteland, het grote aantal incompetente en luie ambtenaren. Op p. 8 staat een klein kaartje met het verloop van de Wolga en zijn bijrivieren. Maar hierop ontbreken veel plaatsnamen. Nog een paar details: Nikitin was in 1466 niet "de eerste Europeaan die naar Indië voer" (p. 24): de Venetiaan Niccolo de Conti was hem voor rond 1420. Krielaars dateert de Renaissance in de 12 –13de eeuw (p. 66): ik zou eerder zeggen: 15de – 16de eeuw. Hij zegt dat Tsjernysjevski in 1863 ontsnapte aan de censuur, maar hij vergeet dat hij van 1864 tot 1883 in Siberische werkkampen mocht vertoeven. Over Tatarstan zegt hij dat 48% Tataars-islamitisch is en 47% Russisch-orthodox (p. 183). Het is eerder 53% Tataars en 40% Russisch. Het Byzantijnse rijk sneuvelde niet in '1492' (p. 214), maar in 1453. Het aantal werknemers bij Lada bedraagt '40.000' op p. 240 en '700.000' op p. 242. Samara leidt hij af van het Griekse samar/koopman, maar koopman is *emporos/εμπορος* in het Grieks. Hij laat de Russische elite nog altijd rondrijden in 'Mercedessen en BMW's' (p. 275), maar sinds de oorlog zijn vooral Chinese auto's ingevoerd. Op p. 325 staat: "terwijl de Armeense vrouwen klederdracht

droegen”: hier ontbreekt wellicht het woord ‘traditionele’. In de uitgebreide bibliografie (p. 331-336) staan de boeken van Figes, Gessen, Haffner, Sebestyen nog met hun Engelse of Duitse titel, terwijl er al lang een Nederlandse versie van bestaat. En voor de uitgever: de pagina’s 276-336 zitten los in het boek! Globaal gezien is het een zeer degelijk en vlot leesbaar verhaal.

(Recensie) dr. Thierry De Baets, *Sterke botten en soepele gewrichten* (Uitgeverij Manteau 2026). ISBN 9789022341896, 224 pp. € 24,99.

Jef Abbeel

De auteur (°1974) is orthopedisch chirurg in Turnhout. Hij constateert dagelijks dat patiënten weinig weten over hun lichaam en over de kwalen die ze hebben. Met dit boek wil hij voor meer inzicht zorgen, uitleggen welke voedingsmiddelen en sporten het nuttigst zijn en aantonen dat je met kleine aanpassingen in je levensstijl veel kan doen om artrose of osteoporose te vermijden of te verzachten.

Hij begint met de geschiedenis van het skelet en geeft daarbij duidelijke definities van botten en gewrichten. Dan volgt theoretische uitleg over de samenstelling van onze (206!) botten en van onze gewrichten en ook over de vijf functies van het bot. Hij legt ook het verschil uit tussen de kwalen die eindigen op -itis (ontsteking) en die op -ose (verandering, aantasting of oorzaak van de aandoening).

Bij peesontstekingen merkt hij terecht op dat een spuit gevaarlijk is wanneer de training of belasting niet verminderd wordt. We leren

ook wat bacteriën, virussen, immuniteit en auto-immuunziektes zijn. Hierbij hoort o.a. reumatoïde artritis. Breuken of fractures zijn er in vele varianten. De belangrijkste factor die de genezing van een breuk vertraagt is roken of vaperen (p. 111). Het verkort het leven met 5 à 13 jaar (p. 116). Hij waarschuwt ook voor de gevaren van alcohol (p. 181-182) en meermaals voor de aankoop van supplementen of medicijnen via het internet: wat je dan slikt en in welke dosis kan dan onbekend en ongecontroleerd zijn (p. 113, 146, 196). Hij wijst op de risico's van veganisme voor het bot: men krijgt dan minder calcium binnen (p. 171-173). We leren ook wat artrose (slijtage van de gewrichten) en osteoporose (botontkalking) zijn, met welke symptomen ze gepaard gaan, welke oorzaken ervoor in aanmerking komen en wat je zelf kan ondernemen om de schade te beperken. Dit doet hij o.m. met een tabel die aantoont welke sporten zéér en welke minder nuttig zijn voor onze botten (p. 180). Herhaaldelijk benadrukt hij het belang van gezonde voeding, vitamine D en beweging (o.a. p. 185-191). En wie teveel weegt, krijgt de raad om tien kilo te vermageren: tien kilo vermageren betekent 60 kilo minder kracht op je knieën. Het boek eindigt met een indrukwekkende bibliografie (p. 205-221). Die is grotendeels in het Engels en minder toegankelijk dan het boek zelf, maar ze toont aan dat de inhoud gebaseerd is op wetenschappelijk onderzoek.

Beoordeling

De structuur van het boek is zeer logisch, het taalgebruik eenvoudig, o.a. door de vergelijkingen met zaken uit het dagelijks leven. De Baets toont aan hoe je zelf de kwaliteit van je botten en gewrichten kunt verbeteren en zo verdere aftakeling beperken. Zijn kennis van Latijn en Grieks is voortreffelijk: hij had ook leraar Latijn en Grieks kunnen worden. Enkel bij fractuur (p. 98-

113) mis ik de Latijnse herkomst: *frangere*, breken. Bij carpaal tunnel (p. 58-59) noemt hij drie mogelijke behandelingen, maar enkel de derde, nl. de operatie, was bij mij en bij mijn kennissen blijvend succesvol. Het boek is zijn prijs meer dan waard en verdient een plek in elk huisgezin en zeker bij atleten.

(Recensie) Josephine Quinn, *Het Westen. Een 4000-jarige geschiedenis* (Thomas Rap 2025). ISBN 9789400411470, 623 pp. €44,99.

Mark Beumer

Het Westen is een baanbrekend boek dat het traditionele verhaal van de westerse beschaving volledig herziet. Quinn onderzoekt hoe de oude wereld, van de Bronstijd tot de Verlichting, werd gevormd door voortdurende wereldwijde ontmoetingen en uitwisselingen. In plaats van de gebruikelijke opvatting van afzonderlijke ‘beschavingen’, laat Quinn zien dat het contact tussen verschillende samenlevingen – van het ontstaan van het alfabet in Egypte tot de intrede van Indiase cijfers in Europa – de échte motor van de geschiedenis was. Een monumentaal werk dat het beeld van de westerse geschiedenis voor altijd zal veranderen.

Dit boek is de Nederlandse vertaling van *How the World Made the West. A 4,000 Year History*. De Nederlandse vertaling is tot stand gebracht door Brenda Mudde en Maarten van der Werf.

In een inleiding en 30 hoofdstukken geeft Quinn een thematische analytische van 30 casestudies over met name de Oudheid,

gevolgd door de Middeleeuwen. De Verlichting komt hierin niet aan bod. Voor oudheidkundigen zal dit boek geen nieuwe inzichten geven. Wij zijn al op de hoogte van het feit dat Grieken en Romeinen nauw in contact stonden met andere volken en vanuit die culturen of beschavingen ideeën hebben overgenomen op het gebied van politiek, cultuur, religie en maatschappij. Het boek leest dan ook meer als een correctief handboek, dan als een wetenschappelijke studie over wat nu precies het Westen is. Quinn maakt de lezer dus duidelijk dat bepaalde structuren, concepten en mechanismen voor het ontstaan van de Griekse wereld al bestonden in Mesopotamië, Egypte, en andere volkeren. Pas bij hoofdstuk 10 over de uitvinding van Griekenland krijg je het idee dat het concept van het Westen wordt aangepakt. Dit zakt echter al snel in elkaar, wanneer het handboek weer wordt vervolgd met diverse nuancerings die wel belangrijk zijn, maar oudheidkundigen en mediëvisten waarschijnlijk weinig nieuws bieden. Een van de nuancerings is dat het doorgeven van klassieke kennis door de Arabieren ook bedoeld was om deze door te ontwikkelen, maar wordt verder niet toegelicht. Dat geldt ook voor de bewering dat de Nederlands-Engelse Oorlogen een vroegmoderne equivalent zijn van de Punische Oorlogen.

Hoe interessant dit boek ook is, het moet meer gezien worden als een nieuw handboek voor prehistorische, oude en middeleeuwse geschiedenis. In de inleiding zet Quinn uiteen wat haar probleem is. De Grieks-Romeinse zou in veel literatuur als een afgebakende en geïsoleerde

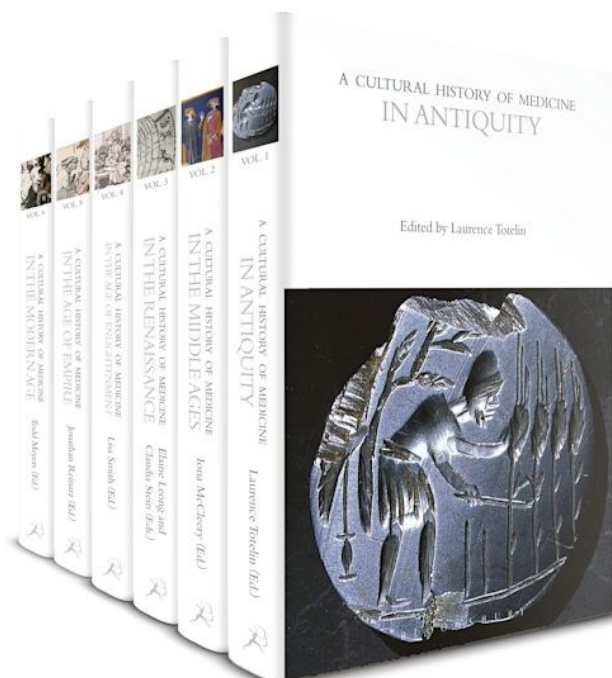
wereld worden beschreven, terwijl dit niet zo is. Grieken en Romeinen waren zich bewust van andere volkeren met wie zij de Oudheid deelden. Veel is daarvan overgenomen op het gebied van religie, rituelen en mythologie. Zo ontrafelt Quinn bijvoorbeeld de Ilias. Daarnaast zouden Grieken en Romeinen waarden aanhangen die helemaal niet als “westers” gezien konden worden. De zin “In Athene was de democratie behouden aan mannen die jongens verleidden terwijl hun vrouwen in stilte en gesluierd door het leven gingen” (p.14-15) doet geen recht aan de werkelijkheid. Quinn geeft een kritische beschouwing van wat beschavingen zijn en wanneer over beschavingen gesproken ging worden. Zij noemt hierbij kort “Het Oosten” maar werkt dit niet verder uit in haar boek. Dat is wat ik eigenlijk had verwacht. Wat is nu “Het Westen” en wat is “Het Oosten” en hoe zijn deze concepten tot stand gekomen en waar bestaan deze concepten uit? Hierbij had ik ook een filosofische analyse verwacht van wat beschavingen zijn en niet zijn. Quinn betoogt dat beschavingen juist geen geïsoleerde entiteiten zijn, maar dynamische concepten die uit meerdere mozaïeksteentjes bestaan. Echter geeft zij in haar 30 blokjes Prehistorie, Oudheid en Middeleeuwen die we ook vaak in handboeken zien. Daarnaast gaat zij in haar inleiding in tot aan de 20^e eeuw, maar eindigt haar boek inhoudelijk met de Middeleeuwen. Helaas zijn voor de Nederlandse vertaling geen Nederlandse handboeken over de Oudheid en Middeleeuwen gebruikt om te vergelijken. Denk aan *Een kennismaking met de oude wereld* van Lukas de Blois en Bert van der Spek en *De Oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis* van F.G. Naerebout.

Ik had daarom een andere indeling gemaakt, niet in hoofdstukken, maar een groot verhaal onderverdeeld in hoofdstukken en kopjes, waarbij de ene categorie in de andere overloopt. Begin met het eerste antieke volk in de bronnen en werk dan vervolgens meer naar voren toe. Veel top-down bespreking van lemma's zijn dan niet nodig. Wat is het Westen en hoe heeft dit concept zich gevormd? Waarom zijn bepaalde volkeren en beschavingen hieronder geschaard, zoals Grieken en Romeinen en hoe komt dat de Egypte, en de Grieks-Romeinse wereld steeds als paradigma van de Oudheid gezien worden? De Grieks-Romeinse wereld mag dan een dynamische entiteit zijn, waarin zij veel ideeën van andere volkeren hebben overgenomen en getransformeerd; zij zijn daar ook het meest succesvol in geweest. Wat zijn de oorzaken voor het dat Mesopotamië, Etrusken en andere volkeren toch meer op de achtergrond zijn geraakt?

Kortom, ik snap wat Quinn heeft willen doen door terecht te poneren dat de Oudheid veel breder is dan de Grieken en Romeinen door aan te tonen dat men veel interculturele contacten had via handel en religie. Helaas is het eindresultaat een nieuw soort handboek dat de huidige handboeken kritisch nuanceert, terwijl juist die bestaande handboeken niet zijn vergeleken. Desondanks is het handig dit boek in huis te hebben. Tot slot mis ik echt een bibliografie. Nu is de lezer opgescheept met een notenapparaat waarvan de letters echt te klein zijn om goed te kunnen lezen. Voeg gewoon een bibliografie toe, zodat gelijk duidelijk is welke literatuur is gebruikt. Ook is het vreemd dat in het format is gekozen voor eindnoten, maar in de lopende tekst soms wel gebruik is gemaakt van voetnoten. Wat zegt dit precies over de literatuur in de eindnoten? Is deze dan minder belangrijk om op de voorgrond te staan? Maak een keuze. Of eindnoten, of voetnoten, maar niet door elkaar.

(Review) Roger Cooter (ed.), *A Cultural History of Medicine*. Volumes 1-6 (Bloomsbury Academic 2024). ISBN 9781350451643, 1728 pp. \$133,00.

Mark Beumer

Cultural History of Medicine, as the first comprehensive and interdisciplinary overview of the cultural history of medicine from ancient times to modernity, discusses this. With six highly illustrated volumes covering 2500 years of human history, this is the definitive reference work on the subject.

Individual volume editors ensure the cohesion of the whole, and to make it as easy as possible to use, chapter titles are identical across each of the volumes. This gives the choice of reading about a specific period in one volume, or following a theme across history by reading the relevant chapter in each of the six.

The six volumes cover:

1. Antiquity (500BCE-800 CE)
2. Middle Ages (800-1450)
3. Renaissance (1450-1650)
4. Age of Enlightenment (1650-1800)
5. Age of Empire (1800-1920)
6. Modern Age (1920-2000).

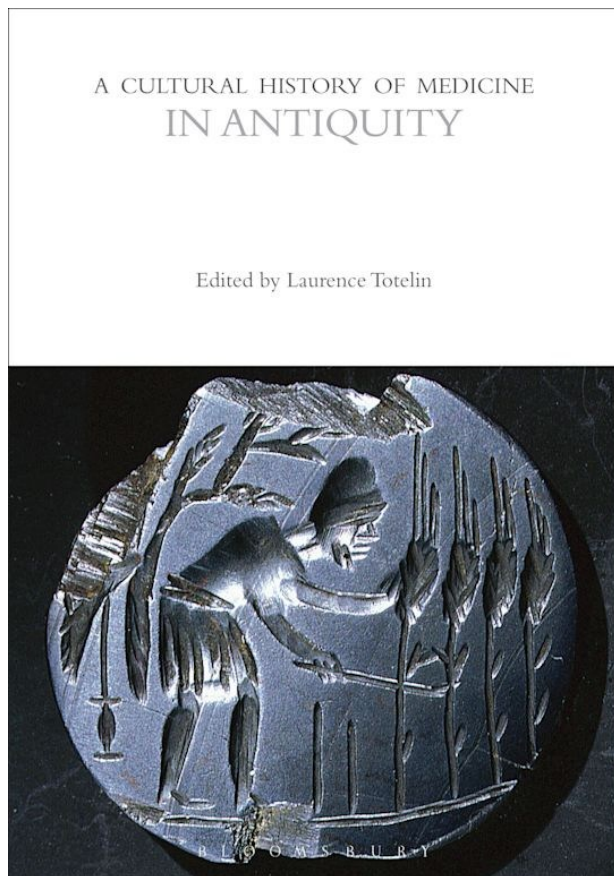
Themes (and chapter titles) are: environment; food; disease; animals; objects; experiences; the mind; authority. The page extent for the pack is approximately 1,728 pp with c. 240 b/w illustrations. Each volume opens with notes on contributors and an introduction and concludes with notes, bibliography, and an index.

The Cultural Histories Series

A Cultural History of Medicine is part of The Cultural Histories Series. Titles are available both as printed hardcover sets for libraries needing just one subject or preferring a one-off purchase and tangible reference for their shelves, or as part of a fully-searchable digital library available to institutions by annual subscription or on perpetual access (see www.bloomsburyculturalhistory.com).

All parts are being reviewed and eventually all reviews will be included in this document.

(Review) Laurence Totelin (ed.), *A Cultural History of Medicine in Antiquity*. Volume 1 (Bloomsbury Academic 2024). ISBN 9781350451483, 272 pp. £18,89.
Mark Beumer

Patient, disease and physician were the three corners of the ‘medical triangle’ according to one of the texts attributed to Hippokrates, a famous ancient Greek doctor. This volume, covering a period from roughly 800 BCE to 800 CE, examines and deconstructs these three aspects of ancient medicine in the Mediterranean world.

It shows that, while physicians sought to assert themselves as experts in the medical art, they had to contend with numerous other healers whose methods, remedies and tools patients often favoured. It explores the ways in which civic entities, cities, kingdoms and empires, and their officials directly and indirectly shaped medical encounters and discoveries. It examines the interaction between medicine and the environment, non-human animals and plants.

To attempt a cultural history of medicine in Antiquity requires bringing together a wealth of sources: the texts attributed to

Hippokrates, Galenos and other medical authors are not neglected, but they are studied alongside other literary and historical works, letters on papyri, funerary inscriptions celebrating healers, surgical tools and bioarchaeological remains. While discussing the enduring cultural impact of classical Greek and Roman medicine in the West, through texts such as the *Hippocratic Oath* or names of diseases and types of medicines, this volume reveals the various ways in which health, disease and medical treatments were experienced diversely in the ancient world, according to gender, socio-economic class and ethnicity.

This first volume discusses next to the Introduction (Laurence Totelin) the themes of Environment (Ido Israelowich), Food (John Wilkins), Disease (Julie Laskaris), Animals (Chiara Thumiger), Objects (Patty Baker), Experiences (Rebecca Flemming), Mind/Brain (David Leith), and Authority (Laurence Totelin).

It is clear that the goal is to provide a holistic description of what we consider ancient medicine. I support this message. Ancient medicine is often examined one-sidedly or from only a few dimensions, such as medicine and medicine. Other dimensions are often neglected. However, we also see that the individual dimensions themselves exhibit a dynamic. The environment is not only about where people lived, when, and under what circumstances, but also examines the dynamics between landscape, people, and people. What did the landscape offer ancient people in terms of healthy or healing locations, such as spas, springs, or plants? What was the air quality like? Was there lead contamination? Did people know which plants and animals were

poisonous or not? What psychological effects did the landscape have on humans, and how can this be studied from an anthropological perspective?

Ultimately, it revolves around ancient humans. This requires us to look beyond what we do now. For example, research into aDNA is an important new step in ancient medicine. What can be said about the health of ancient humans when we look at their DNA? What diseases were genetically hidden at the time? Knowledge of the brain is crucial in this regard. What did people in antiquity already know about the brain and its functioning? It is clear that even then the brain was considered the most important organ. This also raised the question of where in the brain the mind resided. Dissection gave science more knowledge about structure, location, and appearance. This mind, in turn, is important when we consider the medical market. People could choose from a plethora of options, such as homeopathy, herbal medicine, witchcraft, charlatans, doctors, and religion. By far the most popular was religion. Temple sleep was the most important healing ritual, where gods like Asklepios and Hygieia did everything in their power to heal the patient through dreams, by touch, surgery, or with a prescription. In the Graeco-Roman world, there were hundreds of Asklepieia where people could go for their mostly chronic illnesses. These experiences were recorded in the *iamata*, which should be seen as religious propaganda. In addition, patient experiences existed in more reliable historical texts.

These experiences were very important. How did people experience what we call health, and how did they behave when they became ill? Not only Hippocrates and Galenos, but also other physicians contributed to the concept of health. We know that ancient patients were already very assertive. If they felt a physician was incompetent, they simply sought another or a different method. Another aspect is the family and their role. We see in the *iamata* that, for example, mothers incubated their children instead of their children, so that they could stay home. When people turned to a physician for surgery, the instruments they used were important. Looking at this more broadly, it's certainly interesting to know what instruments physicians had at their disposal. Who designed these instruments, and what materials were they made of? Household objects like spoons were also used.

When did this transformation occur? Humoral theory was central to surgery, the goal being to restore the bodily fluids. Everything had to be in balance. Furthermore, animals played an important role, not only as sacred animals, such as the dog and the snake, which could heal wounds with their licking, but also as part of food. What did people eat in antiquity, and which foods were prescribed by, for example, Asklepios? Consider, for example, pepper, vinegar, and milk. In the Hippocratic writings, we see that certain properties were attributed to foods, such as the production of thick and thin blood, and heat and cold. Animal remains were processed into food, but also served as medicine (*theriaca*), such as snake venom. Dead animals were also cut open, which isn't directly related to medicine; it's about the application. Other questions concern the relationship between humans, disease, and animals, such as viruses in relation to bats. But we should not forget parasites as the first pathogens that caused humans much harm. Viruses and bacteria later played a significant role in the various epidemics in Athens and Rome, for which the gods, such as Apollo, were invoked to remedy.

This collection has thus demonstrated that all these themes are interconnected and sometimes overlap. A future edition could include the chapter "Body." This collection is very well written and includes relevant illustrations and tables. In terms of the literature used, one could improve even further by exploring other sources, for example, Dutch and Czech literature or publications by Dutch and Czech scholars.

Further reading

Tomáš Alušík, 'Epidemic, Infectious and Parasitic Diseases in Prehistoric Greece', in: Stephanie Aulsebrook, Katarzyna Żebrowska, and Agata Ulanowska & Kazimier Lewartowski (eds.), *SYMPOZJUM EGEJSKIE. PAPERS IN AEGEAN ARCHAEOLOGY. Vol. 3.* (2022) (Brepols Publishers 2022) 13-19.

Lucie Burešová, *Artefakty interpretované jako lékařské nástroje z doby železné nebo římské na území dnešní ČR, SR a naddunajské části Dolního Rakouska. Artefacts identified as medical instruments of the Iron Age or the Roman Age from, what is known today as, the Czech Republic, Slovakia and the Lower Austria – North of the Danube* (BA-thesis Charles University 2020).

Lucie Burešová, 'INSTRUMENTS FOR DIAGNOSTIC AND TREATMENT PURPOSES FROM THE LA TÈNE PERIOD IN CENTRAL EUROPE', in: *FOLIA PRAEHISTORICA POSNANIENSIA T.* (XXVII – 2022) 39-50.

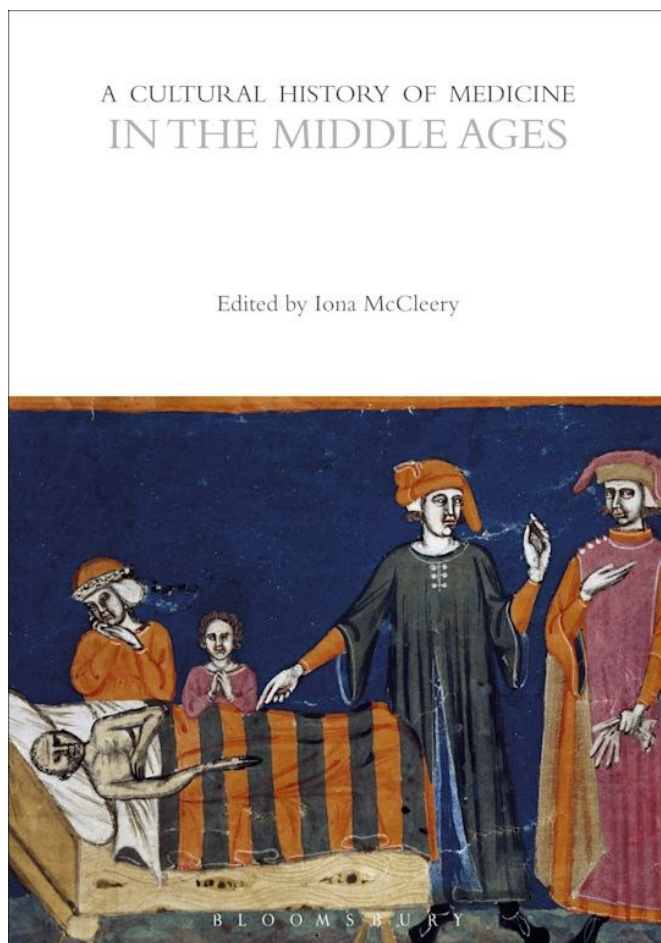
Mark Beumer, 'A Woman's Touch. Hygieia, Health and Incubation', in: *Journal of History of Sciences and Technology/DVT - Dejiny ved a techniky*, Volume LV – Number 1-2 (2022) 25-55.

Mark Beumer, *Hygieia. Godin of Personificatie?* (Boekscout 2016).

Mark Beumer, 'Hygieia. Identity, Cult and Reception', in: *Kleio-Historia*, nr. 3. (2016) 5-24.

(Review) Iona McCleery (ed.), *A Cultural History of Medicine in the Middle Ages*. Volume 2 (Bloomsbury Academic 2024). ISBN 9781472569929, 272 pp. \$25.86.

Mark Beumer

The Middle Ages (c.500–c.1500) are well-known for the growth of universities and urban regulations, plague pandemics, increasingly sophisticated ways of causing injury in warfare, and abiding frameworks for health and illness provided by religion. Increasingly, however, archaeologists, historians and literary specialists have come together to flesh out the daily lives of medieval people at all levels of society, both in Christian Europe and the Islamic Mediterranean. *A Cultural History of Medicine in the Middle Ages* follows suit, but also brings new approaches and comparisons into the conversation.

Through the investigation of poems, pottery, personal letters, recipes and petitions, and through a breadth of topics running from street-cleaning, cooking and amulets to religious treatises and death rituals, this volume accords new meaning and value to the period and those who lived it. Its chapters confirm

that the study of latrines, patterns of manuscript circulation, miracle narratives, sermons, skeletons, metaphors and so on, have as much to tell us about attitudes towards health and illness as do medical texts. Delving within and beyond texts, and focusing on the sensory, the experiential, the personal, the body and the spirit, this volume celebrates and critiques the diverse and complex cultural history of medieval health and medicine.

Part 2 on Medieval Medicine follows Part 1 on Ancient Medicine.

This covers the following parts:

General Editors' Preface, Roger Cooter

Introduction: the Cultural History of Health, Iona McCleery

1 Environment: Managing Urban Sanitation for Sanitas, Dolly Jørgensen

2 Food: From Healthy Regimen to Consumption and Supply, Iona McCleery

3 Disease: Confronting, Consoling, and Constructing the Afflicted Body, Justin Stearns

4 Animals: Their Use and Meaning in Medieval Medicine, Kathleen Walker-Meikle

5 Objects: The Archaeology of Medieval Healing, Gemma L. Watson and Roberta Gilchrist

6 Experiences: Feeling Unhealthy in the Middle Ages, Naama Cohen-Hanegbi

7 Mind/Brain: Medieval Concepts, Wendy J. Turner

8 Authority: Trusting the Text in the Early Middle Ages, F. Eliza Glaze

It is clear that the themes from part 1 are now being further developed. Considerable attention is paid to the reception of Antiquity in the Middle Ages, with references to Hippokrates and Galenos, among others. Iona McCleery first provides a helpful introduction to this section, which emerged from the roundtable discussion at the International Medieval Congress in 2015. It is interesting to note that sources on medieval medicine significantly increased after 1350, indicating that a scarcity of sources before 1350 was still a reality. Furthermore, it appears that consensus could not be reached on what constituted medicine. Instead, the term “health” was used from then on. These conceptual problems also apply to the term “culture.” However, once this is recognized, one can simply define one's own concept to work with.

Just like in section 1, this section continues with the functioning of the brain. A key innovation is the three-cell theory, which divides the brain into senses and activities, fantasy and cognition, and recall and memory. The latter is particularly important in this section, as it links the soul and spirit to these, especially when visiting healing saints for healing. Church sleep was the successor to temple sleep. Now, saints like Kosmas and Damianos, Kuros and Ioannes, Thekla and Artemios cured people of all kinds of illnesses in dreams. The anatomy of the brain is also discussed, with various drawings presenting new divisions. Feeling ill in medieval cities was primarily related to sight and smell. Rotting meat, but also sewer odours, increased the feeling of being less than completely healthy. Pollution in the form of miasma was prevalent. Robert Parker laid the foundation for this, a book I am missing from the bibliography. Hygiene was directly linked to the concept of *sanitas*, which is naturally related to *salus*. *Salus* was also worshipped as the Roman goddess of health and was the counterpart of the Greek Hygieia.

Food is also discussed in detail here, with certain foods, such as garlic and pepper, said to have medicinal properties. However, no established theories can be offered about the beneficial properties of specific foods. People were also living in the era of malaria and tuberculosis, and in the 14th century, they were struck by the Black Death, which claimed the lives of millions for centuries. It was one of the largest plague epidemics in history. This was caused by rats. The study of animals also continues from Antiquity. What do animals look like anatomically, and how do they differ from humans? We also see continuity in the question of how animals can contribute to health through their products, such as honey, cheese, and milk. Furthermore, dangerous substances and animals are further explored, such as snakes and their venom. We also see the rise of domesticated animals, but animals are also placed alongside humans in the history of nature. How do they differ mentally? Bodily fluids, such as semen, sweat, and mucus, were also discussed. Besides the humours, other views of the body emerged. These people were struggling, which led them to rely more on the supernatural. God, Jesus, and various saints were invoked for healing. People also venerated relics and wore amulets and charms, rings, and necklaces for protection.

People read stories about miraculous healings. Church slumber involved the ritual of people in the church sleeping near the altar or in the aisles, as close as possible to the relics of saints to be healed. These stories, known as *thaumata*, were read aloud in church to the congregation and potential patients. The reliability of these stories is primarily studied by modern researchers. However, I am missing specialists like Ildikó Csepregi and Hedvig von Ehrenheim. This may be because this volume focuses on the Christian West. Islam is also briefly discussed, which was crucial for the transmission of Graeco-Roman knowledge in the 7th century. Texts were translated from Greek to Latin to Arabic to Old English, English, and German. The content of miracle stories is naturally examined from a medical perspective, but authorship, motifs, style, and narrative are also discussed.

In short, a very fine volume on medieval medicine, although one should pay closer attention to Eastern Europe.

Further reading

Mark Beumer, 'De Zwarte Dood', in: *Kleio-Historia*, nr. 21. (2025) 8-10.

Ildikó Csepregi, 'The Miracles of Saints Cosmas-and Damian Characteristics of Dream Healing', in: *Annual of Medieval Studies*, Vol. 8. (2002) 89-121.

Ildikó Csepregi, *The Compositional History of Greek Christian Incubation Miracle Collections. Saint Thecla, Saints Cosmas and Damian, Saints Cyrus and John, Saint Artemios* (Central European University 2007, PhD).

Ildikó Csepregi, 'The Theological Other: Religious and Narrative Identity in Fifth to Seventh Century Byzantine Miracle Collections', in: Ana Marinkovic and Trpimir Vedris (eds.), *Identity and Alterity in the Making and Practice of Cult* (Bibliotheca Hagiographica 2010) 59-72.

Ildikó Csepregi, 'Theological Self-Definition in Byzantine Miraculous Healing', in: Ottó Gecser, József Laszlovsky, Balázs Nagy, Marcell Sebök, and Katalin Szende (eds.), *Promoting the Saints. Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern Period. Essays in Honor of Gábor Klaniczay for His 60th Birthday* (CEU Press 2011) 17-30.

Ildikó Csepregi, 'Who Is behind Incubation Stories? The Hagiographers of Byzantine Dream-Healing Miracles', in: Steven M. Oberhelman (ed.), *Dreams, Healing and Medicine in Greece. From Antiquity to Present* (Ashgate 2013) 161-187.

Ildikó Csepregi, *Incubation in Early Byzantium. The Formation of Christian Incubation Miracle Collections* (Brepols 2024).

Robert Parker, *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion* (Oxford University Press 1996 [1983]).

Hedvig von Ehrenheim, 'Identifying incubation areas in Pagan and Early Christian times', in: Erik Hallager and Sine Riisager (eds.), *Proceedings of the Danish Institute at Athens VI* (Aarhus University Press 2009) 237-276.

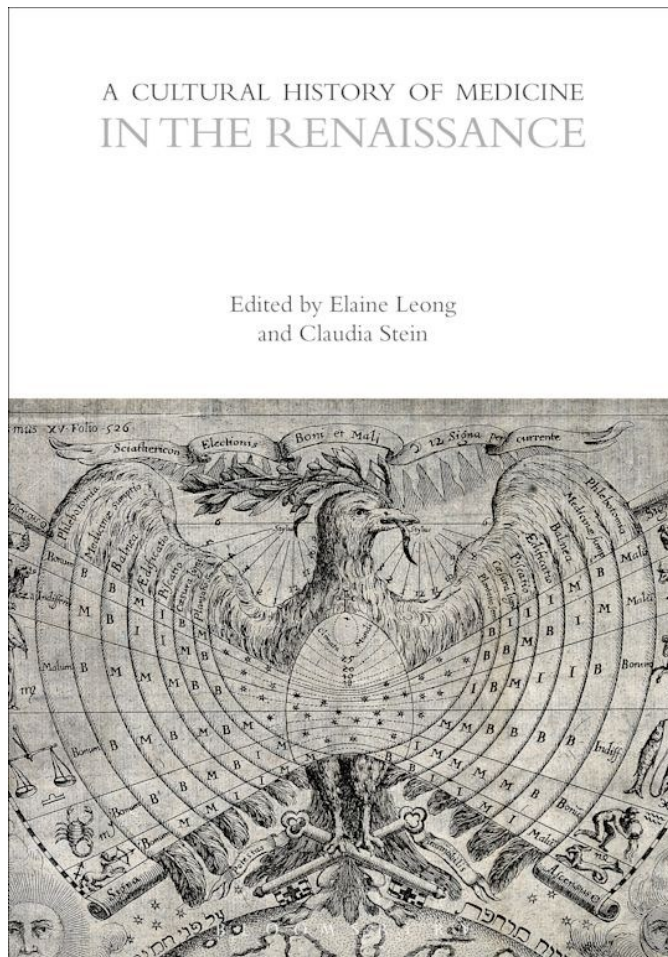
Hedvig von Ehrenheim, 'Greek incubation rites from the beginning in Archaic times up until the birth of Christ', in: *AIACNews. Bollettino quadrimestrale dell'Associazione Internazionale di Archeologia Classica Onlus* 6:2 (2010) 5-6.

Hedvig von Ehrenheim, *Greek incubation rituals in Classical and Hellenistic times* (Presses Universitaires de Liège 2015).

Hedvig von Ehrenheim, 'Pilgrimage for dreams in Late Antiquity and Early Byzantium: continuity of the pagan ritual or development within Christian miracle tradition?', in: *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*, No. 2 (2016) 53-96.

(Review) Elaine Leong and Claudia Stein (eds.), *A Cultural History of Medicine in the Renaissance* (Bloomsbury Academic 2024 [2021]). ISBN 9781350451599 (paperback), £24.29, ISBN 9781350418080 (PDF), £19.43, 288 pp.

Mark Beumer

Since the ‘cultural turn’ of the 1980s the history of Renaissance medicine has been radically transformed, with older narratives stood on their head as concepts and categories for research have been re-thought. At the core of this change – for the period now familiarly referred to (significantly) as ‘early modern’ – stands an epistemological reconsideration of the production of natural knowledge, and of power in relation to the core of medicine's subject, the human body. Additionally, at issue are the origins of modernity itself.

Building on the foundations of this historiographical transformation, the essays in this volume elaborate, refine and challenge what are now standard interpretations in the study of medicine and the body in the early modern period. They broaden the scope of study through exploration of the contact zones between European knowledges and practices with other indigenous cultures. They draw attention to the riches of early modern

material and visual culture as they take stock of how key epistemological notions for the study and practice of medicine, such as ‘experience’ and ‘authority’, were shaped and redefined. Moreover, essays on such topics as food, animals, environment, and mind and brain demonstrate how the *cultural turn* has revived and given new urgency to themes long central to the study of sickness and health. Wetting appetites and distilling the recent past, these essays work collectively to remind readers that the ‘cultural turn’ is far from over.

This part consists of

Introduction: The Early Modern Cultural History of Medicine, Claudia Stein

1 Environment, Natalie Kauokji

2 Food, Rebecca Earle

3 Disease, Olivia Weisser

4 Animals, Karin Ekholm

5 Objects, Sandra Cavalla

6 Experiences, Alisha Rankin

7 Mind/Brain, Angus Gowland

8 Authority, Sachiko Kusukawa

First of all, I am not happy with the periodisation of the Renaissance. The period chosen here is from 1450 to 1630, which transitions the Renaissance into the Early Modern Period and the Scientific Revolution of the 17th century. The Renaissance is traditionally periodised in the 14th and 15th centuries, but also as early as the 12th century, which Patricia Ingham wrote in her book, *The Medieval New*. We also see the term “early modern” appear repeatedly. Only with the chapter on Experience does the Renaissance reappear.

It is clear that Renaissance medicine is characterised by a continuation of the Hippocratic-Galenic view of health, in which the humors and the six non-naturals are further elaborated. Air is the most important of these and is also seen here as a cause of disease because diseases and pathogens could be transported through the air, causing people to become ill. These diseases were then not limited to one area of the body but could travel throughout the entire body. People increasingly wrote about how they experienced their illnesses, with the distinction between the elite and the common people being particularly interesting, as it reveals something about their perception of the world.

Food again plays a significant role here, with references to Food Studies, but also to the kitchen within the household, where the household is again seen as an entity where health was promoted. Here too, the medical value of certain foods, such as eggs, is examined. Furthermore, animals are not only examined from a medical perspective, but also from the perspective of natural history, where animals and humans were anatomically examined and linked to the humors and the Galenic non-naturals and temperaments. Other foods are also discussed, such as plants, with cocoa being a popular substance.

In medicine, the focus is not only on the instruments used by physicians, but also on pharmaceutical jars, apothecary drawers, anatomical and medical books, and religious objects such as amulets, used to request help from God or through relics. It is therefore a misconception that with the Renaissance, one suddenly shifted from the divine to the purely rational and the human. That is certainly not the case. God was seen as the ultimate healer, something we first saw with the Greek god Asklepios. However, knowledge about the brain lagged behind. Therefore, the focus here is primarily on medical psychology, with mental disorders like melancholy and hysteria, which in turn are linked to a disturbance of the humors. Authority is then again linked to learned physicians, who learned their craft at stately universities, such as that in Basel.

In conclusion, the section on the Renaissance is a remarkably interesting volume that adds much new knowledge about the development of medicine during this period. However, the authors must be careful with continually expanding the periodisation, otherwise the question arises whether terms like “Renaissance” are still necessary.

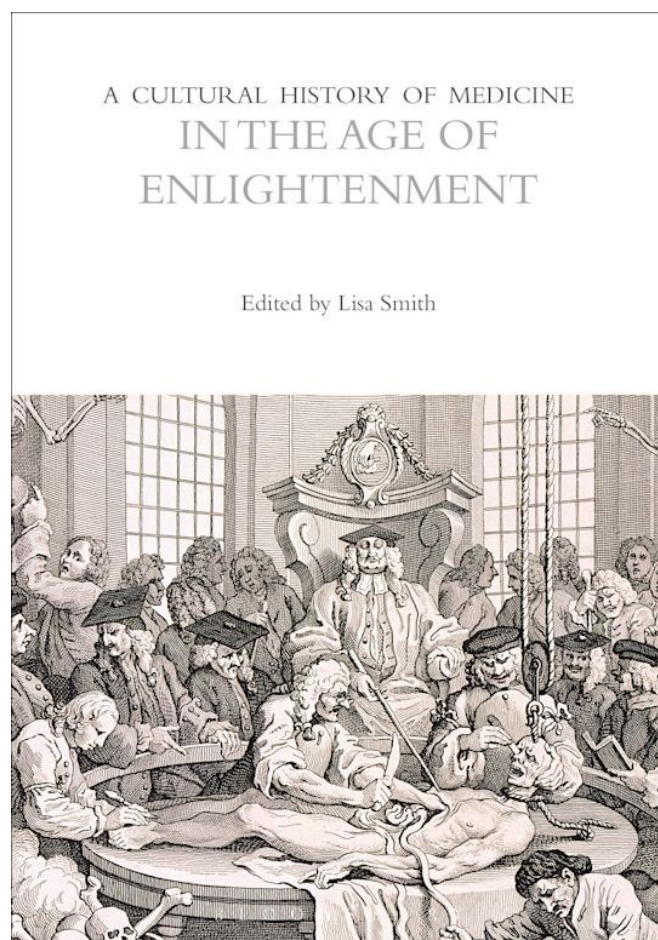
Further reading

Patricia Clare Ingham, *The Medieval New. Ambivalence in an Age of Innovation* (University of Pennsylvania Press 2015).

Vivian Nutton, *Galen. A Thinking Doctor in Imperial Rome* (Routledge 2020).

(Review) Lisa Smith (ed.), *A Cultural History of Medicine in the Age of Enlightenment* (Bloomsbury Academic 2024 [2021]). ISBN 9781350451605 (paperback), £24.29. ISBN 9781350418196 (PDF), £19.43, 248 pp.

Mark Beumer

The Enlightenment, as concept and time period, was haunted by ambiguities about the relationships between mind and body, humans and the natural world, and reason and imagination. The 18th century was inherently contradictory, particularly when it came to ideas about medicine and the body.

The growing optimism that medicine and science could control nature and disease was counterbalanced by the hierarchies of gender, race and class being fixed on the body. Enlightenment ideals emphasised rationalism and expertise, but they existed alongside religious belief and everyday authority. Focusing on Western Europe, this volume examines disability and suffering, emotional and physical sensations, supernatural phenomena and scepticism, medical authority and expertise, biologisation and power, and bodily and environmental regulation.

Volume contributors have used a range of cultural history methodologies – from

material history to discourse analysis – to examine the Enlightenment's tensions. The book's chapters centre on topics (Environment, Food, Disease, Animals, Objects, Experiences, Mind/Brain and Authority) that have encouraged contributors to reframe their assumptions about the history of medicine and the Enlightenment.

This part includes:

General Editors' Preface, Roger Cooter

Introduction, Lisa Smith, Claudia Stein and Roger Cooter

1 Environment, Erin Spinney

2 Food, Emma Spary

3 Disease, Lina Minous

4 Animals, Monica Mattfeld

5 Objects, Marieke Hendriksen

6 Experiences, Micheline Louis-Courvoisier

7 Mind/Brain, Claudia Stein and Roger Cooter

8 Authority, Angela Haas

This section focuses on the Enlightenment, here periodised between 1680 and 1820. The introduction discusses Sir Hans Sloane (1660-1753) in detail, one of the most famous Enlightenment physicians from Great Britain. At 93, he owned a vast collection of books, botanical and animal specimens, coins, and many other objects. He was adept at networking and, through politeness and diplomacy, managed to gather many people around him. He knew every philosopher of the time, whose letters have been preserved. Yet, he has faded from memory because his objects were obtained clandestinely and also because he was involved in slavery. His exhibition at the British Museum was also discontinued due to changing conceptions of the value of life. However, his work is now being used again in research, as this volume will demonstrate.

Around 1970, a shift in thinking emerged in France and later in the 1980s/1990s among Anglo-American scholars with the “New” cultural history of medicine, to which many Enlightenment scholars contributed. A shift from written culture to that of thought and the use of objects for historiography emerged. The 18th and 19th centuries also saw the rise of the Medical Enlightenment. Medicalisation emerged, revolutionising thinking about the causes and progression of diseases. New institutions such as maternity hospitals and epidemic wards also emerged. However, the narrative of equality and liberation proved to be a paper tiger. Activists, for example, within the Black community, demonstrated this. The 1970s also saw the emergence of the social history of medicine, resulting in the persona of the physician being scrutinized and greater attention paid to the patient and their relationship with the physician. However, this is not a phenomenon unique to the Enlightenment. Studies on the patient in Antiquity have also appeared, such as *Homo Patiens: Approaches to the Patient in the Ancient World* (2015) by Georgia Petridou and Chiara Thumiger. With this social shift in medicine, there was now greater attention for women, the poor, and the mad and race. Foucault is widely praised for the academicization of medicine, while Roy Porter opposed it. Porter argued that the Medical Enlightenment in England in the 18th century was highly individualistic.

Patients could now be treated in hospitals, a 4th-century invention of Christianity, but further developed here. Hippocratic-Galenic medicine was still considered the foundation, but also faced competition from new theories, such as those of animal spirits and fibre medicine. However, Hippocratic-Galenic medicine would endure until the 19th century. The hospital is central to tropical medicine, in which patients had to be ensured acclimatisation before being treated. Environment is therefore defined here as the interaction between humans and their surroundings, such as the air they breathe and the clothing they wear. Indoors and outdoors became key concepts. The invention of ventilation was important, which remains crucial to keeping homes healthy today. Infection versus contagion are also examined in this context. Contamination occurred through direct contact, and infection always came through water, air, or contamination. Later, however, contagion was also applied to inanimate objects and as a characteristic of the environment and air.

Hospitals had to be built in healthy locations, and not near swamps, for example. The smell of decay was associated with illness, so that was not possible. Consequently, smell became increasingly important in the 18th century. Dutch professor Inger Leemans conducts extensive research on this. Cities were also avoided as a place for building hospitals, as large groups of people moved around in them. To ensure proper ventilation, patients had to be sorted by condition to prevent rooms from becoming overcrowded. Nurses played an important role in this. However, they were often criticised by doctors for failing in this regard. This, in turn, is related to the authority of the so-called “learned physician” versus “silly nurses”. Military hospitals, therefore, had to be built in churches to eliminate all forms of contagion. Although

the Enlightenment traditionally stands for a renunciation of religion, in practice this was quite different. Miracles were still phenomena people believed in. People hoped God would heal them, as was the case from the 4th century onward through church sleep. Regarding ventilation, it was questionable whether everyone wanted it, as it cooled the air.

Regarding tropical medicine, there was positive discrimination against Black nurses. They were believed to be better able to withstand the heat and stuffiness than white nurses. Besides ventilation and air cooling, mosquitoes also played a role in diseases like malaria, because windows were open. Therefore, patients were initially introduced to seasoning or acclimatization in the hope of preventing tropical diseases. This idea was linked to the Hippocratic-Galenic theory of humors. Later, the idea of immunisation also emerged, as with yellow fever. After exposure, people were less susceptible to re-infection. The idea that Black nurses were more resistant to the tropical climate is linked to the racial medicine of the time. Slaves were also associated with this.

All these people, of course, had to eat daily. However, the concept of food also changed more during the Enlightenment. Innovations included food chemistry and the physician as dietitian, who now began to investigate the medicinal properties of food. Another important question is what actually constituted a food product, and what also constituted the characteristics of foods? Nutrition was now also described in chymical terms. This was also related to Regimen and the six non-naturals: surrounding environment, sleeping and waking, motion and rest, substances applied to the body, substances ingested into the body, and substances excreted. Dietary manuals were also created. There was no singular “healthy diet” in the 18th century in the way that we would understand it today. Each foodstuff possessed unique humoral qualities, and bitter disputes erupted among medical practitioners about how to classify new foods and drinks entering European diets within the humoral system, and which were most appropriate for particular social groups, genders, ages or occupations. Their clients were also intensively involved in this process since the home was the main locus of cure. Kitchens and stillrooms doubled as spaces for preparing remedies, household receipt books routinely juxtaposed medical and culinary receipts, and new foods often first entered the European diet as medicines. The boundary between foods and medicines, eating and healing, was thus blurred. Dr. John Arbuthnot proposed the iatrochymical approach, focusing on the ratio of alkaloids and acids, as in soft drinks. This period also saw the “nutritional transition,” with foods becoming related, such as ale and beer versus coffee, and tea versus chocolate.

The emerging French haute cuisine was heavily criticised for being detrimental to the health of the individual and the nation, and also for the mixing and grinding of foods. Hypochondria and gout were thought to be caused by poor eating habits. Hypochondria, in turn, was caused by an emotional imbalance, which was also linked to certain foods. Moreover, emotions predominated. People wanted to know where emotions were located in the body. This was linked to the search for the location of the mind. To achieve this, the human skull was opened by drilling a hole. The skull and bones themselves were also examined and used in medicines. Skeletons were put on display, such as in the “Körperwelten” (Body Worlds). This scientific discipline emerged after the use of bones as relics of saints. Osteoarchaeology is not yet addressed here. Back to nutrition, where new foods like milk were promoted. It was pure and simple and corrected luxury products. So, people also began to consider both soft and hard foods. Doctors and pharmacists therefore also began to concern themselves with nutrition.

Emotions were also considered illnesses. Jealousy, envy, and anger, in particular, were very threatening to health. As a result, emotional communities emerged, in which emotions were

explored and discussed. Emotional *regimes* and *emotives* are also terms that emerged within this debate. The study of emotions is also connected to the current bottom-up approach to medicine, in which the individual becomes central instead of institutions and the learned physician as authority. The emotion of compassion, in particular, is important within healthcare. Emotions are again seen as dynamic and linked to the theory of humors. Various philosophers have also written about the sensitivity of emotions to the body and its health. Ultimately, medicine is now medicalised and systematised. Language is also important. Nonverbal communication also revealed how the patient was doing. This sensitivity was also evaluated through the nervous system. The fibre body now came to the forefront. The body consisted of fragile fibers that, together, formed the body. This image, in turn, was linked to the body's neuroperception.

These emotions are also related to animal behaviour, which was now applied to the uncontrolled behavior of diseases caused by illness. Think of monkeys and elephants, whose physical characteristics and behavior were now transmitted one-to-one. People with certain abnormalities were now also described as monsters. Animals were now studied to better understand human anatomy. There were simply more animals available for research than humans, although that was about to change. People began donating their bodies to science. Disabilities were increasingly linked to bestiality. Another topic is the transmission of diseases from animals to humans, so-called *zoonoses*. However, disability was projected onto numerous phenomena, such as drunkenness and violence. Furthermore, terms like crippled and paralysed were sought. Research on deaf-mute people also emerged, with sign language becoming a subject of study.

Furthermore, medicine was now also shaped by objects, such as pharmaceutical jars used to store *materia medica*, as well as other everyday objects like books and skeletons. This also gives us greater insight into ordinary people, often poor, rather than just the wealthy elite who could afford expensive treatments. But first, I agree with Marieke M.A. Hendriksen's criticism of all the *turns* in scientific research. All these turns lead to myopia and thus exclusion from the rest of the picture. After the cultural, material, and animal turn, we also have, for example, the ritual turn. Ultimately, we likely return to the historical turn. It seems very likely that scientists are constantly searching for new ways to reexamine or supplement existing debates. With the emotive turn, the senses are also addressed, a topic on which Inger Leemans conducts extensive research. With the shift in the field of study, we now see an interaction between people, objects, texts, networks, and ideas. For example, in medical textbooks, the grinding of bones was linked to sympathy for the deceased, which in turn is linked to emotions. Skeletons were also preserved, although they were not popular due to skeletal defects. Yet this too can reveal something about a person's health, as previously indicated with the term osteoarchaeology. We do see the rise of (paleo)pathology to examine bones. The location of the effects of diseases on bones now came more to the fore, gradually replacing humoral theory.

Patients now also expressed their experiences of illness and ailments in letters as preparation. During this period, people already had a thorough knowledge of medicine and disease, making this essentially a precursor to, for example, *Gezondheidsnet*, in which patients could ask their doctors questions and provide information. This typifies the increasing assertiveness of the patient, which we also saw in antiquity. In addition to humoral theory, the theory of animal spirits that could move through the body and, finally, the theory of nerves or fibers also emerged. Here, too, new words were sought to capture patients' experiences, such as *aesthesia*, which refers to the patient's suffering. Close reading of patients' letters was used to avoid

confusion. Details were important. Disruptions of the fibers, internal imbalances, and changes in bodily consistency emerged.

As mentioned, during the Enlightenment, the focus was primarily on the mind as opposed to the brain. Only at the end of the 18th century did the brain emerge as an organ of the mind. Philosophers like John Locke investigated brain versus mind. Gender also emerged. How did the bodies of men and women differ from each other, and what did Descartes' statement, "I think, therefore I am," mean? What was the role of marriage within the new ideal of a monogamous relationship? This was therefore connected to the changing role of women in an increasingly industrialised society full of poverty, known as the Social Question. Conditions like hypochondria and hysteria now came to the attention of physicians. How does this relate to animal spirits? Finally, we see that physicians prescribed strange remedies to their patients, as we also saw in ancient medicine. However, patients were no longer always satisfied with this and sought solace in religion.

In conclusion, this section is better written in the sense that the chapters are more coherent than the previous section showed.

Further reading

Georgia Petridou and Chiara Thumiger (eds.), *Homo Patiens: Approaches to the Patient in the Ancient World* (Brill 2015).

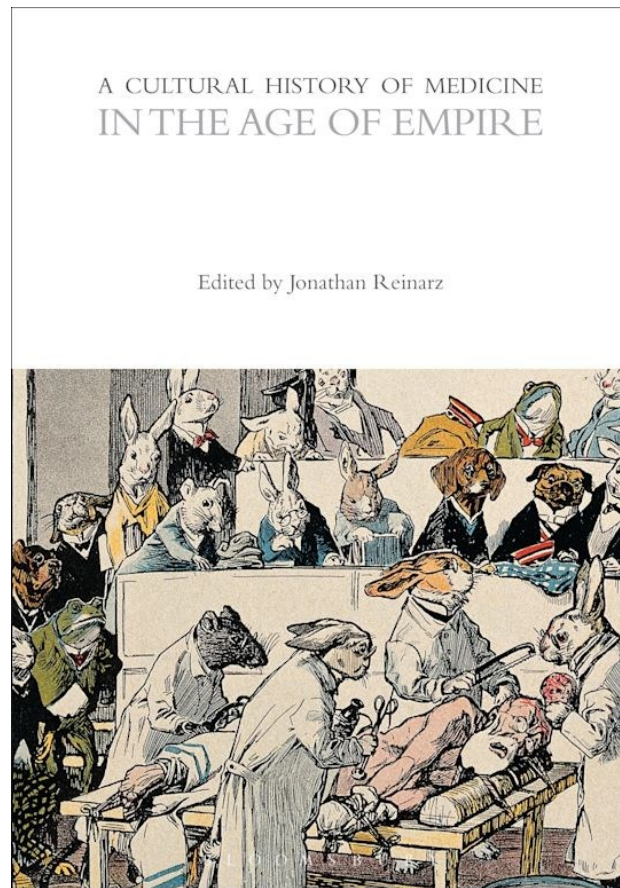
Juliette van den Elsen, *Monsters, demonen en occulte krachten. De journalistieke perceptie van magische en wonderbaarlijke verschijnselen in de vroege Verlichting 1684-1727* (Radboud Universiteit 2003, PhD).

Gunther Von Hagens, *KÖRPERWELTEN. Expositiecatalogus* (Arts & Sciences Verlag 1997).
Prof. dr. Inger Leemans, Vrije Universiteit Amsterdam, [Project](#) "Embodied and Object-Based Learning in Medical and Health Humanities: Creating multisensory collaboratives for students from different disciplines". For her publications see <https://research.vu.nl/en/persons/inger-leemans/publications/>.

Timothy S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire* (The John Hopkins University Press 1997 [1985]).

(Review) Jonathan Reinartz (ed.), *A Cultural History of Medicine in the Age of Empire* (Bloomsbury Academic 2024 [2021]). ISBN 9781350451612 (paperback), £24.29. ISBN 9781350418172 (PDF), £19.43, 296 pp.

Mark Beumer

Historians describe the “long 19th century” as an age of empire, characterised by expansion and industrialisation. The period witnessed the evolution of Western medicine into something uniquely “modern”, rooted in the shift to industrial capitalism and encroachment of government monitoring to state health, as well as the colonial mindset that drove overseas travel and encounters with unfamiliar populations, climates and disease. More than ever before, food, drugs, people and sickness circumvented the globe, crossing borders and prompting enormous changes in the way people made sense of health and illness.

Novel technologies, from vaccination to x-rays, and ways of organising medicine and its delivery, increased the reach of medicine and augmented the power of the state and colonisers. Equally, the new medicine answered governments’ growing recognition that health had acquired cultural value and meaning for their domestic populations. Spanning the period from 1800 to 1920, this

volume surveys the spatial, experiential, visual and material cultures that shaped authority, mind and body, disease theories and the growing integration of human and animal health.

These essays focus on the centrality of the state and hospitals, the growing importance of controlled laboratory experimentation, statistical methods, medical specialisation, as well as the impact of war and peace on sick and injured bodies marked by notions of gender, race and class. While documenting the rise of new medical paradigms, this volume also charts the ways in which patients and populations have mediated, contested and shaped medical encounters, as well as the meanings of health and illness. Together these chapters map the contours of recent trends and trajectories in the cultural history of medicine and set an agenda for the self-reflexive critique of medicine’s past in the future.

In this volume:

- Introduction, Jonathan Reinartz
- 1 Environment, Matthew Newsom Kerr
- 2 Food, Vanessa Heggie
- 3 Disease, Bertrand Taithe
- 4 Animals, Abigail Woods
- 5 Objects, Anna Maerker

6 Experience, Rob Boddice

7 Mind/Brain, Stephen T. Casper & Rebecca Wynter

8 Authority, Michael Brown & Catherine Kelly

This section, which is halfway difficult to follow due to the language and in-text references, focuses on the long 19th century, also known as the century of transformation. It focuses on the rise of scientific and military hospitals versus the rise of bacteriology and the further development of pathology. Scientists discovered the bacilli responsible for diphtheria, malaria, cholera, and tuberculosis. This is extensively documented in the form of a biography. How and when were these pathogens discovered? What was the course of the disease, and how did it vary geographically? How was treatment designed, and which medicines, such as vaccines, were developed?

We also see the development of paediatrics, addressing childhood diseases like measles and mumps. People also began to consider how to treat children. Furthermore, air, earth, and water acquired different connotations. Concepts were generally redefined during the 19th century. Conceptual historian Reinhart Koselleck conducted groundbreaking research on this topic. With the discovery of pathogens such as bacilli, the laboratory emerged, where microscopes were used to study pathogens such as bacteria and viruses, as well as blood and sperm cells. Doctors also began to dress differently. No more dusty wigs, but white coats with the stethoscope invented in 1816 around their necks. From then on, doctors were easily recognisable. Various vaccines were also invented, not only for humans but also for animals.

During this period, veterinary medicine and the role of animals in medicine also developed. However, one did not exclude the other. It was discovered that pathogens that harmed humans could also harm animals. As a result, anatomical research on animals was conducted more frequently to gain better knowledge. The introduction of the vaccine, however, was not without its challenges. People were afraid and wondered why the state suddenly wanted to vaccinate people when they were not sick. These developments cannot be separated from the social issue that was rampant during this period. Workers were underpaid and lived in dilapidated slums with poor housing conditions. There was no proper hygiene in the form of decent toilets or sewage systems. Stench was everywhere, and mold was eager to find a home in the poor, damp dwellings. With the increased attention to animals, further discussion arose about zoonoses, diseases that could jump from animals to humans, such as those in bats, monkeys, and poultry. Bites from animals like bats or dogs were dangerous to health. Rabies was one such threat.

Other discussions flared up about food. Abstract terms like food cultures and food experiences emerged. It is important to avoid too much abstraction here. People were learning more and more about food and its nutritional values. This also raised questions about how certain foods should be prepared, such as boiling, roasting, and pasteurizing. Milk, porridge, and butter had to be free of pathogens. This also brought about the concept of the kitchen. What should it look like and what utensils were needed for food preparation? During the Social Question, hunger was also widespread, as poverty was prevalent. Dismissing hunger as a concept is also undesirable, as it ignores human suffering. Malnutrition and poor nutrition were commonplace. The discovery and application of vitamins and minerals were crucial in this regard.

As medicine developed, new instruments were developed, such as the stethoscope. Microscopes, syringes, tablets, and capsules also saw the light of day. Patients' experiences also became clearer. People were well-trained to offer counterarguments. Elite patients, in particular, had the opportunity to engage in discussions with a doctor, something we saw in the previous

section. Doctors themselves gained more “authority” as healthcare came under state control. New medical fashions, improved knowledge, and equipment increased the doctor's status, but patients also became increasingly assertive. Research on the brain and mind increased, with anxiety and stress now coming to the forefront. Not only cranial surgery, but also psychology slowly gained ground. Mental illness also received more attention, ultimately leading to the establishment of the asylum, where several were involuntarily committed.

In conclusion, this volume is also very informative, except for the fact that the first chapters were a bit slow to get going. Things improved from Chapter 4 onwards.

Further reading

Mark Beumer, ‘Reinhart Koselleck, begripshistoricus (1923-2006)’, in: *Kleio-Historia*, nr. 6. (2017) 10-19.

Sheilagh Ogilvie, *Controlling Contagion: Epidemics and Institutions from the Black Death to Covid* (Princeton University Press 2025).

Ard Sprinkhuizen en Margot Scholte, De sociale kwestie hervat. De Wmo en sociaal werk in transitie (*Bohn Stafleu van Loghum* 2012).

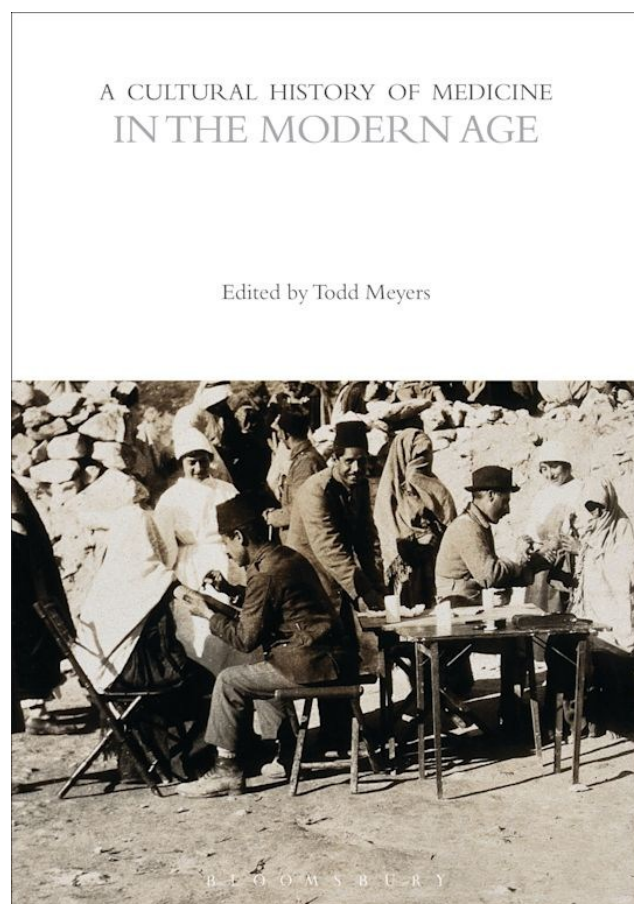
Leo van Bergen en Eric Vermetten (red.), ‘de Villa’. Over Jan Bastiaans, het KZ-syndroom, LSD en geestelijke bevrijding (*Uitgeverij Verbum* 2025).

Leo van Bergen, *Bevrijd. Het concentratiekampsyndroom en de LSD-behandeling van Jan Bastiaans* (Quo Vadis Uitgeverij 2022).

Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen* (Uitgeverij Bert Bakker 2010).

(Review) Todd Meyers (ed.), *A Cultural History of Medicine in the Modern Age* (Bloomsbury Academic 2024 [2021]). ISBN 9781350451629 (paperback, \$33.25. ISBN 9781350418165 (PDF), \$26.60, 248 pp.

Mark Beumer

This volume, *A Cultural History of Medicine in the Modern Age*, explores medicine as a cultural practice from 1920 to the present day. As with all the volumes in the illustrated *Cultural History of Medicine* set, this volume presents essays on the environment, food, war, animals, objects, experiences, authority and the mind.

A Cultural History of Medicine in the Modern Age is the most authoritative and comprehensive survey available on medicine in the modern period.

Introduction: Definition and understandings, Todd Meyers

1. Environment, Richard C. Keller
2. Food, Nancy N. Chen
3. Disease, Jeremy A Greene
4. Animals, Robert G.W. Kirk
5. Objects, Cornelius Borck
6. Experiences, Julie Livingston
7. Mind/Brain, Rhodri Hayward
8. Authority, George Weisz

First, I would like to note that the website is lacking in information: there are no authors, Chapter 3 is titled “War” but should be “Disease,” and unlike the other volumes, the information presented is sparse. At the same time, this volume feels the most significant.

This volume focuses on biomedicine, highlighting diseases that have had a huge impact on society, such as AIDS/HIV, cancer, and diabetes. AIDS/HIV, which jumped from chimpanzees to humans, was subsequently labelled a “gay disease,” with all the consequences that entailed, leading to its current status as a chronic illness. People were unsure how to define this condition. There was widespread panic in the 1980s. Besides homosexuals, AIDS was also seen in prostitutes and inappropriate blood transfusions. Now, medications are available to control viral loads. But there is still a significant stigma. Cancer is also a disease, but with a much longer history, dating back to ancient times. Many forms of cancer are now known. Preventive research is also being conducted into breast and colon cancer to anticipate potential problems. Diabetes is a disease that still cannot be cured, but is chronic due to the invention of insulin. Animals like rabbits have contributed to this. Animals have also been used as guinea pigs for medicines and to research diseases. Think of mice, rats, horses, rabbits, and monkeys.

Health and illness are dynamic concepts and are experienced differently by everyone. With the current Techniques such as CT, X-ray, radiotherapy, and new medical instruments and devices allow diseases and tumours to be detected and treated more quickly. Much of this is covered by

health insurance, but there are limits. Consider obesity in relation to the use of Ozempic. In the Netherlands, this is not covered as standard, and people have to pay for it themselves, which can run into thousands of euros. Regarding cancer, various oncological agents have been developed for a specific form of cancer that sometimes costs hundreds of thousands of euros, a disgrace to the Hippocratic Oath.

Regarding nutrition, we see that nutrition became separate from medicine, although foods naturally differ in nutritional value. Nutrition also became important in relation to obesity as a lifestyle disease. The invention of the calorie was there. Many people now exercise and track their calories, but it is also clear that obesity is not only related to eating too much or the wrong food, but also to the mind. As a result, we see that research from the brain shifted to the mind. New disciplines emerged, such as psychotherapy and biopsychology. Psychotropic drugs were also developed for people with Mental illness. It has also become clear that admission to institutions has added nothing. Now, there are psychologists and psychiatrists who treat people with mental disorders such as stress, depression, or OCD. However, the manuals, such as the DSM-V, are not all reliable. This is not scientifically substantiated. Authority was no longer simply acquired by being a doctor or hospital. People now also had to undergo thorough training with internships to prove their competence. Even after obtaining a medical degree, continuing education was required, which was especially important for doctors and other healthcare professionals. Hospitals were also subject to stricter requirements regarding design, services, and hygiene. This also changed the patient experience. People became more assertive and had much more knowledge, partly thanks to the invention of the internet. Doctors no longer solely decided what was healthy and sick; patients themselves also contributed ideas that the doctor could no longer simply ignore.

In conclusion, these six volumes have taught us a great deal about cultural history from prehistory to the present. Many diverse authors from different countries and backgrounds have contributed. Central to this was an attempt to A holistic approach to eight components. This synthesis sometimes flowed better than in other volumes, but overall, a great deal of profound and innovative knowledge is presented clearly. I therefore recommend every medical historian or healthcare professional to purchase this series in its entirety. After all, one cannot understand the present without knowledge of the past. You can order the serie [here](#).

(Recensie) Michail Sjiskin, *Mijn Rusland. Oorlog of vrede?* (Uitgeverij Querido 2024). ISBN 9789021489650, 240 pp. € 24,99.

Jef Abbeel

Sjiskin (°1961) is de zoon van een Russische vader en een Oekraïense moeder. Hij is dissident en is volgens velen de belangrijkste hedendaagse Russische schrijver. In 1995 week hij uit naar Zwitserland. Hij begint dit boek met: “Het is pijnlijk een Rus te zijn.” (p.7).

Hij betreurt de Russische inval in Oekraïne, waardoor in het oosten en zuiden Russischtalige steden met hun bevolking zijn weggevaagd, “de Russische taal veranderd is in de taal van monsterlijke oorlogsmisdadigers en moordenaars.” (p. 7). Er is ook een ander Rusland, dat van pijn en verdriet, dat de Oekraïners om vergeving vraagt. Hij vindt dat de Russen massaal schuld moeten bekennen voor hun misdaden en Poetin moeten afdanken (p. 11-13). Hij somt leugens van Poetin op: geen Russische soldaten op de Krim, geen Russen in Oost-Oekraïne, geen vliegtuig neergeschoten. Vele Russen weten dat dit leugens zijn, Westerse politici weten dat ook, maar beiden zwijgen tegen Poetin (p. 18-19).

De toon is gezet. Sjiskin overloopt dan de geschiedenis van Kiev Roes. Hij beweert dat de Slavische taal, die in de kerken gebruikt werd, nooit het niveau haalde van het Latijn, dat eeuwenlang de taal was van de wetenschappen, de geneeskunde en het recht én de lingua franca van de intellectuelen. Door de orthodoxe godsdienst sloot Rusland zich af van Europa (p. 41). In de Mongoolse tijd (1242–ca. 1500) inden de Russische vorsten de belastingen en gedroegen ze zich al als heersers: het Tataarse juk was Russisch. Zelfs Aleksandr Nevski koos in 1257 de kant van de wrede Mongolen tegen de Russen. Bij duizenden werd de neus afgesneden en de ogen uitgestoken. Toch werd hij heilig verklaard. Moskou werd de hoofdstad van Rusland en van de orthodoxie. Peter de Grote moderniseerde zijn land, maar wou het niet europeaniseren. Catharina de Grote was voor de Verlichting, maar ze vervolgde de critici en scherpste de censuur aan. Alexander II schafte de lijfeigenschap af, maar gaf hun geen gronden. In 1905 kreeg Rusland een grondwet en een parlement. In februari 1917 werd Rusland even het meest democratische land ter wereld met o.a. vrouwenkiesrecht (p 45). Maar de oorlog en de Oktoberrevolutie maakten een einde aan de jonge democratie. En Oekraïne dat zijn onafhankelijkheid had uitgeroepen, werd heroverd door Trotski, zelf een Oekraïense jood. Er volgde terreur en dictatuur tot 1985, waarbij niet enkel de elite werd uitgemoord, maar ook miljoenen boeren. Stalin sloot het land opnieuw af van de buitenwereld. Na 1945 werden ook de Oost-Europeanen bij de SU gevoegd. Ze moesten

allemaal Russisch leren. De Hongaarse opstand van 1956, de zeldzame staking van 1962 en de Praagse Lente van 1968 werden neergeslagen. In 1964 werden kunstmatige tekorten geschapen in de winkels tot na de afzetting van Chroesjtsjov: dan waren er weer genoeg levensmiddelen beschikbaar. De videocassettes die uit het Westen binnengesmokkeld werden, toonden de arme Sovjetbevolking hoezeer zij belogen werd. En toen de lijkkasten uit Afghanistan binnenkwamen, werd het verboden de plaats van overlijden op het graf te zetten (p. 59).

Onder Andropov werd de moeder van Sjiskin ontslagen als directrice van een school, omdat ze een avond ter nagedachtenis van zanger Vysotski had toegestaan. En Sjiskins broer vloog naar een strafkamp wegens het bezit van boeken en video's. Tijdens Gorbatsjov mocht hij terugkeren. Op 19 augustus 1991 maakte de auteur de staatsgreep mee. Toen die mislukte, zei hij vol optimisme aan de Duitse tv: "Ik ben gelukkig dat mijn zoon van drie zal opgroeien in een vrij en democratisch Rusland." (p. 67). Maar toen brak een nieuwe 'Tijd der Troebelen' aan: iedere Rus kreeg een voucher/privatiseringscheque, die zagezegd twee auto's of 10.000 roebel waard was, maar waarvoor ze al snel slechts twee flessen wodka kregen (p. 69). Door de shocktherapie van Anatoli Tsjoebais en Jegor Gaidar kwam alle eigendom in handen van een kleine groep communisten, die veranderden in kapitalisten. De bodemschatten verkochten ze aan het buitenland, de miljarden zetten ze op Zwitserse banken. De hervormingen werden in het Westen geprezen, maar in Rusland fel gehaat: de hyperinflatie deed de lonen en pensioenen verdampen (p. 75). In september 1993 ontbond Jeltsin het parlement, dat zich verzette tegen de shocktherapie en de armoede. Het ontaardde in dodelijke gevechten op straat en de bestorming van het parlement. Het aantal doden wordt niet vermeld. Het woord 'democratie' werd een scheldwoord. De oorlog tegen het afvallige Tsjetsjenië duurde twee jaar (1991-1993), eiste honderdduizenden doden en eindigde met de Russische nederlaag! In augustus 1999 werd Poetin premier. De FSB (Russische Federale Veiligheidsdienst) schrikte Rusland op met bomaanslagen, waarbij 293 mensen omkwamen. De daders werden betrappt met explosieven in een kelder, maar de overheid beweerde dat het oefeningen waren. Tsjetsjeense terroristen kregen de schuld. Aleksandr Litvinenko, ex-geheim agent, schreef 'Blowing Up Russia: Terror from Within'. Gevolg: hij werd in 2006 in Londen vergiftigd door de FSB (p. 125). Poetin lanceerde dan als 'redder des vaderlands' de Tweede Tsjetsjeense oorlog. Hierbij vielen 200.000 doden. Een politicus en een journalist die een onderzoek eisten, werden vermoord (p. 84-85).

Poetin beloofde orde en grootsheid. De 'Tijd der Troebelen', waarin Rusland door het Westen was vernederd, was voorbij: Rusland was "uit zijn knieën opgestaan." De voorzitter van de Doema zei: "Poetin is Rusland. Er is geen Rusland zonder Poetin." Zelfs de stijging van de olieprijs werd toegeschreven aan zijn door God gezegende macht (p. 88). De FSB levert bijna alle leidinggevende posten en is uitgroeit tot de trots van de natie. De honderdste verjaardag werd groots gevierd (p. 89). De oligarchen en de critici werden en worden ongenadig uitgeschakeld in binnen- en buitenland. Tijdens Poetin hebben miljoenen het land verlaten, vooral ingenieurs, wetenschappers, IT'ers. In 2011 vond een 'witte revolutie' plaats tegen de vervalste parlementsverkiezingen. De betogers droegen witte linten als teken van geweldloos protest. Ze werden met geweld uiteengedreven. In 2014 hechtte Poetin de Krim aan. Dat leidde in Rusland tot hysterisch gejubel: "de Krim is van ons, Novorossia/Nieuw Rusland moet ook heroverd worden." Hiermee werd bedoeld tien gebieden in Oost- en Zuid-Oekraïne (p. 104-105)! Tot nu toe zijn er slechts twee (grotendeels) heroverd. Sjiskin betreurt dat de Russische media Europa en Oekraïne systematisch voorstellen als fascistisch, iets waartegen de Russen zich moeten beschermen. Het regime voert al sinds 2013 een hybride oorlog om het Westen te destabiliseren met cyberaanvallen, desinformatie, intimidatie en chantage. Misdaden blijven onbestraft, ook al verongelukken er 298 passagiers of sneuvelen er honderdduizenden in Oekraïne. Hij onderschat wel de sancties die er sinds 2022 zijn gekomen. Hij vertelt ook over

het begrip ‘Russische ziel’, dat in de 17de eeuw bedacht werd door de Duitser Adam Olearius. Vasili Grossman beweerde in 1961 dat de mystiek van de Russische ziel geschapen is door duizend jaar slavernij. Sjisjkin constateert dat slechts een klein aantal Russen klaar is voor democratie en rechtstaat, zij protesteerden in 2012 met honderdduizenden tijdens de inauguratieceremonie, maar de grote meerderheid knielt voor de willekeur van de president (p. 113-137). 75% is nog nooit buiten de vroegere SU geweest, ze willen stabiliteit en ze passen zich aan. Zijn overgrootvader verzette zich in 1930 tegen het afpakken van zijn enige koe. Hij stierf in Siberië. De andere boeren zwegen en overleefden. De Mongoolse overheersing veroorzaakte het verlies van menselijke waardigheid: onderdanigheid werd een eigenschap van de Russische ziel. De bolsjewieken roeiden vele ‘Russische Europeanen’ uit, ze verwoestten hun landgoed en hun bibliotheek. Stalin herhaalde dat tijdens zijn grote zuiveringen. Aanpassen zoals componist Prokofjev deed, was het middel om te overleven. Lastercampagnes tegen Boris Pasternak (1958), Joseph Brodsky (1964) en Aleksandr Solzjenitsyn (1969) werden door de andere schrijvers goedgekeurd (p. 169-170). De vader van de Russische ruimtevaart, de Oekraïner Sergej Koroljov, zat zeven jaar in de Goelag (1938-1945), waar zijn tanden uitgeslagen waren en zijn onderkaak gebroken. Zijn naam was taboe tot zijn dood in 1966. Sjisjkin suggereert hier ook dat de Kalasjnikov uitgevonden is door de in 1946 gevangengenomen Duitse wapenontwerper Hugo Schmeisser (p. 147). Hij betreurt dat de rechtspraak niet werkt: je moet de rechters omkopen om je zaak te winnen (p. 150). Behalve bij de wrede ontgroeningen, speelt het leger een beschavende rol: sommige soldaten zien voor het eerst een toiletbril, tandenborstel, drie maaltijden per dag. Na de oorlog werden alle Joodse topfiguren vervolgd, enkel uit antisemitisme. De gegevens over de krijgsgevangenen werden geheim gehouden tot 1985.

Pas toen vernam de auteur dat zijn grootvader geëxecuteerd was. Op school leert men dat de Russen de meeste talenten hebben, maar geen enkel Russisch bedrijf prijst zijn producten aan als ‘echte Russische kwaliteit’. De Russen zijn nog wel trots op de Dag van de Overwinning, 9 mei 1945. Helaas is dat nu een dag van patriottisme en wapengekletter tegen de ‘Oekraïense fascistten’ en geen dag meer van ‘Nooit meer oorlog’ (p. 183). De destalinisatie ging niet gepaard met een schuldbekentenis noch met een Neurenberg-proces voor de uitvoerders van de terreur. Rusland heeft zich nooit verontschuldigd voor de Holodomor noch voor de onderdrukking van de Oostbloklanden (p. 199). Sjisjkin klaagt ook aan dat de natuur al decennia vernietigd wordt. Eco-activisten belanden in de gevangenis of in gedwongen ballingschap. De medische zorg is een ramp: een arts verdient twee euro per uur, minder dan een kassierster in een McDonalds. Sinds juni 2022 hebben die 850 vestigingen wel een andere eigenaar (Aleksandr Govor) en andere naam: Вкусно и Точка/Vkoesno i Totsjka: Lekker en Punt uit. 25% van de mannen sterft voor hun 55ste, vooral door wodka en door zelfmoord. De auteur wijt dit aan de depressieve toestand, de onmacht, het gevoel rechteloos te zijn (p. 195). Hij beweert ook dat de technische achterstand niet meer in te halen is. Dat klopt gedeeltelijk: Rusland heeft de overhand in de oorlog tegen Oekraïne dankzij China, dat voor alles zorgt en Rusland nu koloniseert. Sjisjkin beweert ook dat de jeugd geen TV meer kijkt en dus niet geïndoctrineerd is, zelfvertrouwen heeft en optimist is. Ik vrees dat dit een minderheid is en dat die sinds de oorlog met tienduizenden gevlucht zijn naar Turkije, Armenië, Georgië, Oezbekistan, Kazachstan, Finland en andere buurlanden. Sinds de inval zijn ook al 14.000 mensen in de cel beland. Hij denkt dat Rusland uiteen zal vallen doordat regio’s en volken zich los zullen maken. Ik vraag me dan af welke regio’s of volken dit zullen wagen. Hij zegt dat Dozjd-TV en Echo Moskvj de betogingen en afranselingen live weergeven. Maar sinds maart 2022 zijn die zender en die krant uit Rusland verbannen wegens hun correcte berichtgeving over de oorlog. En vanuit Amsterdam kunnen ze dat niet. In zijn slotwoord prijst hij de Oekraïners en Navalny voor hun

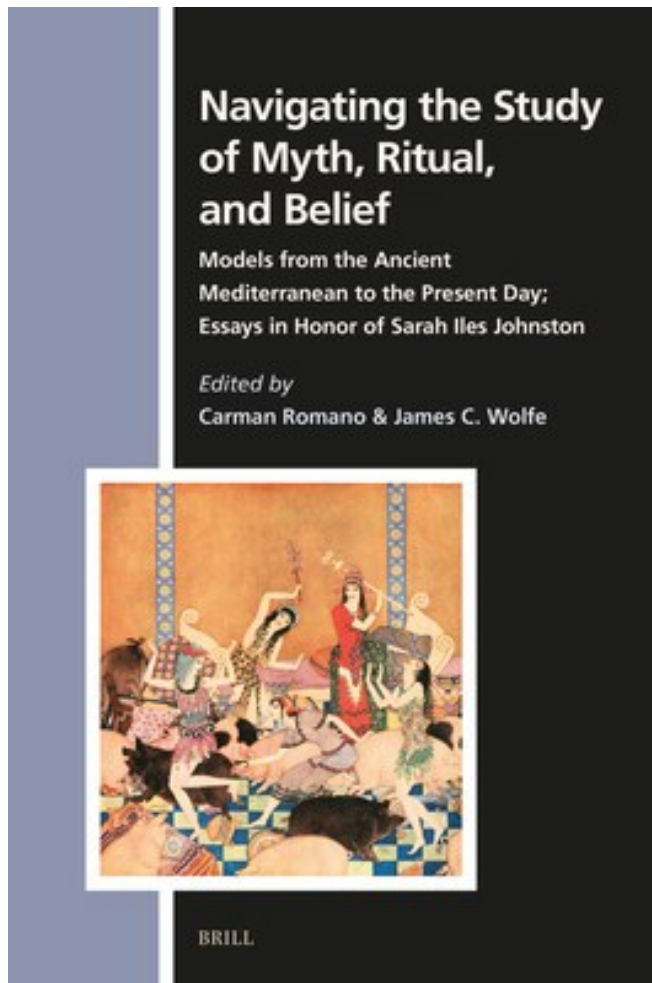
inzet voor Europese waarden, hij zegt dat Europa te laat de kant van Oekraïne koos, maar dat het nu wel aan de goede kant staat.

Beoordeling

Sjisjkin kent zijn Rusland zeer goed, ook het dagelijks leven, hij is zeer belezen, kent alle Russische schrijvers en filosofen, hij doorgrondt heel de propaganda- en desinformatie-machine, hij spreekt ook duidelijke taal, maar hij is wel heel pessimistisch. Hij begrijpt niet dat Poetin zoveel aanhangers heeft, bijvoorbeeld in India en Latijns-Amerika: hij is daar de held die de imperialistische VS op zijn plaats heeft gezet met zijn de aanhechting van de Krim en de oorlog tegen Oekraïne. Zijn supporters zien blijkbaar niet dat hij daarbij steden laat bombarderen, miljoenen mensen in de kou zet, 20.000 kinderen liet ontvoeren. De oorspronkelijke druk van 2022 is helaas niet bijgewerkt. Sjisjkin beweert nog dat er geen sancties zijn en dat het loskoppelen van SWIFT nooit zal gebeuren (p. 137). Sinds 2022 is dat wel zo. Er staan veel plaatsnamen in, maar een kaart ontbreekt. De auteur gaat er ook van uit dat de lezer alles schrijvers kent die hij citeert. Ik vond één taalfoutje: 'riekte' (p. 54) i.p.v. rook. Globaal gezien is het een scherpzinnig betoog over de mentaliteit van de meeste Russen en hun traditie van onderdrukt te zijn.

(Review) Carman Romano and James Wolfe (eds.), *Navigating the Study of Myth, Ritual, and Belief. Models from the Ancient Mediterranean to the Present Day. Essays in Honor of Sarah Iles Johnston* (Brill 2025). ISBN 9789004741959, 282 pp. €136,25.

Mark Beumer

Sarah Iles Johnston has innovated in the study of myth, ritual, and belief, and her scholarship in these areas informs the contributions to this volume, each of which uses Johnston to innovate in turn. The capacity of Johnston's work to underpin scholarship on phenomena from the ancient Mediterranean to the present day from Isis charms in Christian Egypt to American goddess worship; from healing in the Epidaurian iamata to the medicine of Linda Hogan's *Indios*; from the believability of a Syriac ghost story to that of theurgic ritual illustrates Johnston's impact and the vibrant state of work on myth, ritual, and belief.

This book consists of 14 chapters and is a Festschrift dedicated to Sarah Iles Johnston. These chapters are divided into the categories of ritual, myth, and belief. The central theme is Johnston's work, whose book on Hecate is still considered a standard work. She is also one of the few scholars whose work has penetrated all levels of society, such as in pagan groups that worship the Great Goddess. In this

work, we see the authors draw on her work to varying degrees.

We see various themes emerge, from Hesiod to Bacchylides to Dionysos. How is faith expressed in poetic forms, and how is faith interpreted? Fritz Graf offers two clear case studies regarding *Asklepios* and temple sleep, based on two healings. He argues that this is propaganda, but not entirely, because patients were already in the temple when they read the iamata. I disagree. The iamata are clearly intended to increase the popularity of the cult. After this, Colleen Elizabeth Kron discusses what myths are, but opts for a partial translation of the original. In Greek, it is *mýthos*, and that's how it should be written. Various meanings are attributed to myths, from stories about gods and heroes to more psychological and philosophical meanings. Are myths truly stories, and if so, what is true about them?

The relationship between magic, religion, and ritual is also discussed, such as the relationship between Kerberos (not Cerberus), the dead, and the underworld, as well as Isis/Horus charms and their Christianisation. David Frankfurter refers to this as *historiola*, but it is unclear what it actually means. Is it another word for charms, or does it mean that what works as a mythological solution to conflicts also works in the present? Frankfurter refers to this as "Christian mythology," but that is simply incorrect. Christianity is not polytheistic and therefore has no

mythology. Jan Bremmer revisits the concept of the goddess, whose cults disappeared with Christianity but were assimilated into the figure of Mary, as well as into fairy tales and paganism. The Festschrift thus covers a wide range of topics, *honouring* Sarah Iles Johnston. However, I miss the Ritual Studies platform, where only Catherine Bell is mentioned once. That *is* disappointing. Ritual Studies certainly deserves a place on these topics.

In conclusion, this is a very clearly written book with interesting chapters on a variety of themes mirrored in Johnston's work. I recommend everyone to order this beautiful book.

Further reading

Mark Beumer, 'Hygieia. Identity, Cult and Reception', in: *Kleio-Historia*, nr. 3. (2016) 5-24.

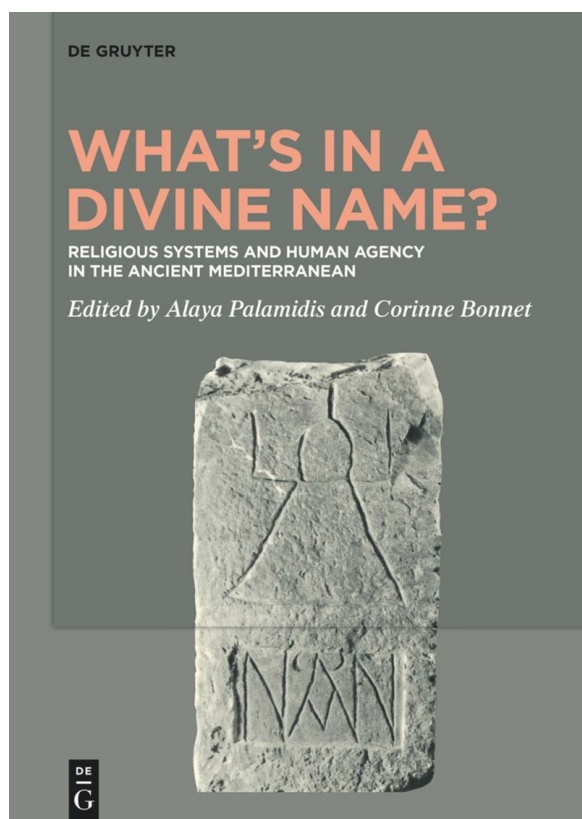
Mark Beumer, 'The Foundation of Anthropology to Ritual Studies', in: *Journal of Ritual Studies* 34.2 (2020) 20-30.

Mark Beumer, 'A Woman's Touch. Hygieia, Health and Incubation', in: *Journal of History of Sciences and Technology/DVT - Dejiny ved a techniky*, Volume LV – Number 1-2 (2022) 25-55.

Ronald L. Grimes, *The Craft of Ritual Studies* (Oxford University Press 2014).

(Review) Alaya Palamidis and Corinne Bonnet (eds.) *What's in a Divine Name? Religious Systems and Human Agency in the Ancient Mediterranean* (De Gruyter 2024). ISBN 9783111326276, 876 pp. €149,95.

Mark Beumer

Divine Names are a key component in the communication between humans and gods in Antiquity. Their complexity derives not only from the impressive number of onomastic elements available to describe and target specific divine powers, but also from their capacity to be combined within distinctive configurations of gods.

The volume collects 36 essays pertaining to many different contexts in 8 parts – Egypt, Anatolia, Levant, Mesopotamia, Greece, Rome – which address the multiple functions and wide scope of divine onomastics. Scrutinized in a diachronic and comparative perspective, divine names shed light on how polytheisms and monotheisms work as complex systems of divine and human agents embedded in an historical framework. Names imply knowledge and play a decisive role in rituals; they move between cities and regions, and can be translated; they interact with images and reflect the intrinsic plurality of divine beings. This

vivid exploration of divine names pays attention to the balance between tradition and innovation, flexibility and constraints, to the material and conceptual parameters of onomastic practices, to cross-cultural contexts and local idiosyncrasies, in a word to human strategies for shaping the gods through their names.

This book is based on the project “Mapping Ancient Polytheisms. Cult Epithets as an Interface between Religious Systems and Human Agency” (MAP) which is the origin of the collective volume *What's in a Divine Name?* By choosing to gather up the divine names from the abundant Greek and West Semitic epigraphic documentation, over the long period of time that stretches from 1000 BC to 400 AD, the MAP project aims to address the remarkable variety of social practices involving divine powers and their designations. The MAP database, rich at this stage with more than 22,000 testimonies of divine names, is designed to record a whole series of metadata and to explore the pragmatic logics behind the choices made when naming the gods: types of document, places, eras, types of agency and agents (gender, number, status, activities), occasions, associated material, arrangements of onomastic elements. All these data, and the ways in which they determine the meaning(s) of a name, shed light on pragmatic taxonomies. At the crossroads of a multitude of parameters, divine names emerge in an unstable balance of conjunction and disjunction, composition and decomposition of the real, understood as a “set of events”. In this perspective, with Hermann Usener, we can speak of a process of “constant regeneration”, of a great onomastic theogony, to use the terms applied by J. Scheid and J. Svenbro to Usener’s work. At the core of different historical and sociological dynamics, which the MAP project studies on a large scale, divine names play a major role in the fabric of

religions, between demiurgy and theurgy, in the etymological sense of these terms. Approaching names as interfaces between “religious systems” and “human agency”, in accordance with the roadmap of the MAP project, implies working on the obvious and complex articulation between “expression” and “(re)presentation” (Ausdruck and Darstellung, in Cassirer), between structures and micro-adjustments (“micro-péréquations” in Lévi-Strauss’ terms). In other words, a divine name is never entirely contingent, nor completely predictable. We could adopt a concept taken from the micro-history conceptual framework: the name belongs to the “exceptional ordinary”.

The names of divine beings such as gods and saints are very important. Names indicate who we are dealing with, or in the words of Roy Rappaport: Ultimate Sacred Postulates + Divine Symbols. Names allow us to trace divine beings, for example, where they come from, how they developed, and what functions they perform. Not only can the names of deities themselves directly convey meaning, such as the goddess *Hugíeia*, whose name means "health." But epithets can also be attached to names, as we see, for example, with the god *Asklepios*, who has many epithets. Think of *ἄλκτῆρ*, *ἄλεξητήρ*/*ἄλεξήτωρ*, *Ἀλεξίκακος*, and *Ἀλεξίπονος*. This means that *Asclepius* has many forms and must therefore always be addressed in his own uniqueness, particularly during temple sleep, where the god healed people of their illnesses through dreams.

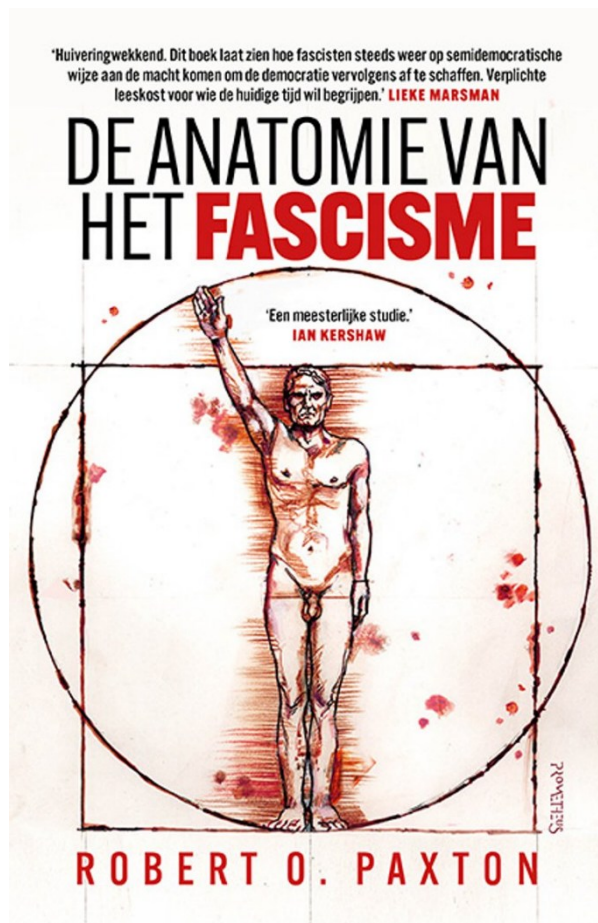
Furthermore, epithets can also be transferred. Consider the epithet *iatron*, best known for *Apollo*, who took over the medicinal role from *Paion*. *Asclepius* then took over *iatros*, only to be succeeded by *Christus iatros*. Names of gods were also adopted by saints, such as *Artemis* and *Artemisius* or *Artemisia*. This falls within the process of ritual dynamics within the Christianization process. We also see rulers associating themselves with gods by identifying themselves with them, such as *Herakles* and *Salus*. *Salus* appeared on many Roman coins and in the names of empresses. Furthermore, there is also debate about what gods are. Are they supernatural beings with divine powers, divine powers in themselves, or simply energies? Where do these names come from? What role does mythology play in this?

How is agency then linked to names, or what is the capacity of a deity or saint to act? How is this expressed in practice? Sometimes a function is not necessarily immediately demonstrable, but requires development. Consider, for example, the fictional god *Sarapis*, who emerged in the 3rd century BC. Although initially a funeral deity, he slowly evolved into an oracle god and then into a healing god, but this isn't reflected in the name because *Sarapis* is a syncretistic god (*Osiris* + *Apis*).

In conclusion, this is an incredibly rich book based on the renowned MAP Project, which was conducted by numerous researchers. This work will remain a standard reference in the Humanities for a long time to come.

(Recensie) Robert O. Paxton. *De anatomie van het fascisme* (Prometheus 2025). ISBN 9789044658910, 352 pp. €27,50.

Mark Beumer

Dertig jaar geleden gold het als een woord uit het verleden, vandaag de dag duikt het bijna elke dag wel op in een krant, talkshow of kroeg: fascisme. Maar wat is fascisme eigenlijk, en glijden we er inderdaad weer naartoe?

Twintig jaar geleden publiceerde Robert O. Paxton het meest baanbrekende boek over het onderwerp, door zich te concentreren op wat de fascistie van een eeuw geleden deden, niet op wat ze zeiden. Hij beschrijft de eerste geüniformeerde bendes die na 1918 vijanden van de staat aanvielen, de opkomst van Mussolini en het steeds radicalere Duitse fascisme in de Tweede Wereldoorlog.

Paxton laat duidelijk zien waarom fascistie in sommige landen wel aan de macht kwamen en in andere niet. En hij toont aan dat fascistie alleen dan hun doel konden bereiken als conservatieve partijen bereid waren hen daarin bij te staan, door rechtszekerheid in te ruilen voor zogenaamde veiligheid. Hetgeen vanzelfsprekend leidt tot zijn vraag of het fascisme vandaag de dag opnieuw kan

ontstaan. Robert O. Paxton (1932) is een Amerikaanse politicoloog en historicus gespecialiseerd in het fascisme en Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij werd bekend door zijn boek *Vichy France. Old Guard and New Order, 1940-1944*. De anatomie van het fascisme wordt wereldwijd beschouwd als een van de beste boeken over het fascisme.

De discussie over fascisme is zeer actueel en wordt gevoerd in relatie tot de tweede en laatste termijn van Donald Trump als president van de Verenigde Staten. Op dit moment voert ICE als een moderne SS klopacties uit in Amerika, waarbij men op zoek is naar immigranten die zonder blikken of blozen worden vermoord door ICE-agenten. Diverse historici, zoals de befaamde Timothy Snyder, spreekt over *soft fascism*. Het is echter ook belangrijk meer te weten over wat fascisme nu wel en niet is in relatie tot de Holocaust herdenking.

In dit zeer helder geschreven boek bespreekt de auteur in acht hoofdstukken de kernaspecten, ontwikkelingen, lokale verschillen en interne dynamiek het concept fascisme. Het is duidelijk dat fascisme een dynamisch parapluconcept is dat per land verschillend is ingevuld. Met name het Italië van Mussolini en het Duitsland onder Hitler worden met elkaar vergeleken, maar er is ook zeker aandacht voor fascisme in andere landen en buiten Europa.

Met betrekking tot de uitvinding van het fascisme wijst Paxton heel even naar het Romeinse *fascis* dat bundel twijgjes betekent, maar gaat verder niet in op een eventueel verband tussen

de Romeinse etymologische oorsprong en het 20^e-eeuwse concept fascisme. Hij poneert dat het fascisme is uitgevonden op 23 maart 1919 in Milaan. Hierbij wordt duidelijk dat het fascisme zich onder Mussolini heel anders heeft ontwikkeld dan onder Hitler. Redenen hiervoor zijn een andere politieke constellatie en cultuur. Paxton waarschuwt echter ook direct voor vooroordelen over wat fascisme is, waarbij men zich niet alleen blind moet staren op de bekende kenmerken, zoals een dictator, geweld en onderdrukking van het volk. Je moet ook kijken naar indirecte factoren die het fascisme mogelijk hebben gemaakt, zoals weggijken, collaboratie, welgevallige leiders die fascistische partijen aan de verkiezingen laten deelnemen en natuurlijk de kwaliteit om te overtuigen. Naast Duitsland en Italië noemt Paxton de Povlakte in Italië tussen 1920 en 1922 en Sleeswijk-Holstein in Duitsland tussen 1928 en 1933 als meest succesvolle fascismes. Paxton richt zich ook op filosofen en andere culturele denkers die met hun visies hebben bijgedragen aan het fascisme. Ook op politiek vlak werd het fascisme op bepaalde momenten gesteund door bijvoorbeeld extreemlinkse partijen. Ook wordt er gesproken over tegenwerking. Zo moest Mussolini vrede sluiten met het Rooms-Katholicisme en moest Hitler de SA laten decimeren tijdens de Nacht van de Lange Messen. Ook het enerzijds onderdrukken van democratische waarden en het anderzijds blijven door regeren als normaal was onderdeel van de strategie om het fascisme tot wasdom te laten komen.

Paxton waarschuwt ook voor complottheorieën en mythologisering, zoals het idee dat Mussolini en zijn mars naar Rome geleid zouden hebben tot een directe overwinning. Hitler heeft meegedaan aan de verkiezingen na een eerder mislukte staatsgreep. Hij werd toen wel de grootste met zijn NSDAP, maar had niet de meerderheid van de stemmen (43.7%). Andere zaken van weerstand waren echter de spanning tussen leider en partij, tussen partij en staat en tussen fascist en conservatieven. Uiteindelijk won het fascisme aan macht doordat zij nieuwe zaken te bieden hadden. Hierbij speelt ook dat de vorige regeringen niet goed in staat waren daadkrachtig om te gaan met economische crises en andere sociaaleconomische problemen in de samenleving, waarbij migratie al een rol speelde. Hoewel Hitler later echt als dictator de macht greep en de Tweede Wereldoorlog startte, moeten ook hier bepaalde aannames worden weerlegd. Een daarvan is dat de zogenaamde *Gleichschaltung* puur van bovenaf werd opgelegd. Dit was niet zo en moest van twee kanten komen. Dat betekent dat deze proces ook van onderop werd geaccepteerd in ruil voor onderhandeling.

Paxton vraagt zich af het fascisme na 1945 weer kan opleven. Hij verkent hiervoor diverse landen en zet deze situaties af tegen de diverse stadia van fascisme. Hij kijkt hierbij ook naar Amerika en de Sovjet-Unie. Gek genoeg komt Trump hier niet in voor. Op pagina 52 en 252 biedt Paxton een lijst met kenmerken van het fascisme, waarvan het waard is deze toe te passen op het huidige beleid van Trump. Deze kenmerken zijn:

- Een gevoel van een overweldigende crisis waar geen traditionele oplossingen voor bestaan

Hier moet aan het MAGA-beweging gedacht worden, waarbij alles wat woke is onderdrukt moet worden. Ook de positie van Amerika als gerespecteerde wereldmacht kan volgens Trump niet op normale wijze worden hersteld. In plaats daarvan valt hij landen binnen, zet leiders af zonder grondwettelijke toestemming, schiet boten uit de zee en legt bondgenoten handelstarieven op als hij zijn zin niet krijgt.

- De groep gaat boven alles, tegenover de groep geeft verplichtingen die boven elk recht verheven zijn, of het nu een individueel of universeel recht is; een individu is onderschikt aan de groep.

Dit zien we goed terug in de loyaliteit die Trump eist van de Amerikaanse burgers. Iedereen moet trouw zijn en lof uiten over zijn beleid. Hiervoor heeft hij een groep van trouwe trawanten

verzameld. Iedereen die zich niet aan zijn wensen conformeert wordt ontslagen en gedemoniseerd.

- Het geloof dat de eigen groep geslachtoffers wordt, een gevoel dat elke daad tegen in- of externe vijanden rechtvaardigt, zonder wettelijke of morele grenzen.

Dit zagen we terug toen Trump voor de eerste keer hogere tarieven oplegde aan allerlei landen en de EU. Hij vond dat zij de VS oneerlijk hadden behandeld en hadden bestolen. Ook zien we dit intern dat immigranten banen afpakken, of allemaal zogenaamde drugs verhandelen. ICE treedt dus op als een nieuwe SS die zonder pardon en met fake news mensen doodschiet.

- De vrees dat de groep door de ondermijnende effecten van het individuele liberalisme, de klassenstrijd en buitenlandse invloeden zal verzwakken

Trump heeft universiteiten gedreigd met het intrekken van subsidies, omdat ze zogenaamd te woke zijn en studenten vaardigheden aanleren die het sterke Amerika verzwakken. Ook heeft Trump de Monroe-doctrine uit 1823 nieuw leven ingeblazen, waarbij men niet meer gelijk bondgenoten helpt als zij worden aangevallen. Oekraïne is daar wellicht een voorbeeld van.

- De noodzaak voor een hechtere integratie van een zuiverder gemeenschap, indien mogelijk met algemene instemming, of als het niet anders kan door een gewelddadig uitzettingsbeleid.

Hier is het immigratiebeleid van Trump het beste voorbeeld, waarbij talloze immigranten zijn gedeporteerd, vaak ten onrechte

- De behoefte aan gezag door natuurlijke leiders (altijd mannelijk), culminerend in een nationale leider die hoogstpersoonlijk het lot van de groep belichaamt

Trump vindt dat Amerika met name onder “Sleepy Joe Biden” het respect van de wereld is verloren en geen echte leider is. Trump is dat wel en toont daadkracht door direct te handelen, ook al is dat vaak ondoordacht. Hij belichaamt vaak de groep die in zijn eigen ogen wordt aangevallen en die hem trouw zijn.

- Het instinct van de leider gaat boven de abstracte en universele rede.

Hij handelt altijd impulsief en heeft een hekel aan de rede. Vandaar dat hij zoveel universiteiten aanvalt.

- De schoonheid van het geweld en de kracht van de wil, als ze worden ingezet voor het welslagen van de groep

Ik verwijst hier weer naar ICE die mensen zomaar doodt en vervolgens nepnieuws verspreidt over de ware toedracht. Trump en ministers praten dit geweld en zeggen dat dit zogenaamd nodig is.

- Het recht van het uitverkoren volk om anderen te domineren, zonder beperking door welke menselijke of goddelijke wet ook; of de groep hiertoe het recht heeft, hangt enkel af van de dapperheid van de groep in een darwinistische tijd

In deze tijd leven we nu weer. Trump vindt dat hij het noordelijk halfmond mag besturen en beheren, omdat die landen op die kant liggen. Denk niet alleen Venezuela, maar ook aan Groenland dat hij twee weken lang heeft bedreigd met geweld om het in te lijven, zogenaamd vanwege grondstoffen en de onbewezen dreiging van Rusland en China.

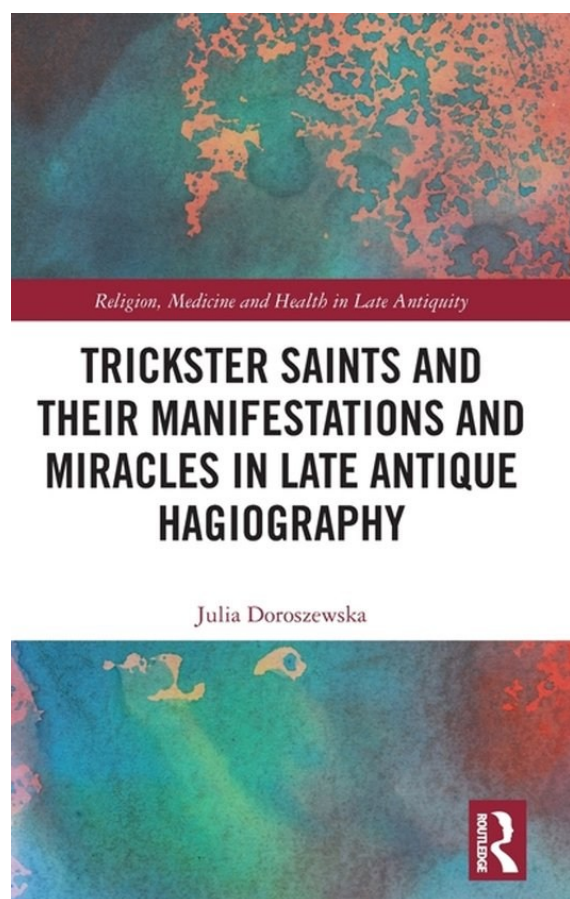
Wat Trumps’ beleid mogelijk maakt is zijn regering, maar ook het feit dat de Republikeinen op het ogenblik de meerderheid hebben in de Senaat. Ook Secretaris-Generaal Mark Rutte moet als factor worden gezien die Trumps’ beleid rechtvaardigt. Rutte bagatelliseert stelselmatig de dreiging die van Trump uitgaat, bijvoorbeeld richting de NAVO als geheel, naar Groenland toe en met betrekking tot beschermen van de EU in relatie tot wat landen uitgeven aan Defensie. Rutte plaatst alles in het zogenaamde “goede en effectieve beleid van Trump. Op deze wijze legitimeert Rutte het volgens Snyder soft-fascistische beleid van Trump. Het is belangrijk dat de NAVO deze kritiek serieus neemt en ernaar handelt.

Het boek beschikt tenslotte over een bibliografisch essay, notenapparaat en index.

Concluderend heeft Robert O. Paxton een zeer helder en actueel boek geschreven over wat fascisme is en niet is, hoe het is ontstaan, hoe het is ontwikkeld en hoe de lokale dynamiek in tijd en ruimte eruit ziet. De casus rondom Trump moet nog verder worden uitgewerkt. Ik raad iedereen aan dit boek aan te schaffen bij [Prometheus](#).

(Review) Julia Doroszewska, *Trickster Saints and Their Manifestations and Miracles in Late Antique Hagiography* (Routledge 2026). ISBN 9781032892276, 238 pp. €179,00.

Mark Beumer

This book explores how late antique miracle collections depict Christian saints as subversive, theatrical tricksters who blur the boundaries between sacred and profane, human and divine. Readers will gain a fresh perspective on the cultural and theological imagination of Late Antiquity through a detailed analysis of Greek hagiographic texts. Doroszewska combines literary, religious, and anthropological approaches to show how saints functioned as shape-shifting, paradoxical figures – divine jesters who used ambiguity, humour, and disruption to communicate the sacred. The chronological framework of this study spans from the 5th to the 7th/ 8th century, exploring the emergence, heyday, and eventual decline of miracle collections following the Arab conquest. The volume demonstrates that idiosyncrasies in the characterisation of the saints in these texts form a coherent model when approached with the template of the trickster paradigm, offering readers a new understanding of sainthood in late antique Christianity.

Trickster Saints and Their Manifestations and Miracles in Late Antique Hagiography is suitable for scholars and students of late antique Christianity, hagiography, religious studies, classical studies, and those interested in the intersections of literature, folklore, and cultural history. Reading this book has been a remarkable experience for me, as its content resonates so closely with my own PhD research. In my dissertation, *From Asklēpiós to Kosmās? Ritual Change and Continuity within the Christian Transformation of Temple Sleep in Late Antiquity*, which I hope to defend this year, I investigate the ritual dynamics within the Christianisation of temple sleep in Late Antiquity. Fortunately, this book takes a completely different approach, and much of the literature chosen aligns with my own. This book consists of an introduction, six chapters, a bibliography, and an index. It is included in the series Religion, Medicine, and Health in Late Antiquity. Her primary source corpus consists of late antique hagiographies. The book itself is a highly detailed work, incorporating not only hagiographies and secondary literature, but also ancient sources such as the iamata, or the healings of Asklepios. Doroszewska chooses the concept of the "trickster" to approach the saints, although she readily admits that this is not an ancient term. The Greek term ἐπιθέτης, meaning "impostor," is known. Perhaps it would have been better to choose this Greek term entirely and elaborate on it further. Doroszewska then discusses the two variants of incubation, namely temple sleep and church sleep. Although her book does not explicitly address the question of direct continuity or discontinuity, which is precisely what I do in my PhD, she mentions two authors in one sentence, both representing groups. Nevertheless, a comparison does become clear here and there, as she herself indicates with regard to certain cases. She then goes into detail about the aspects of healing saints. The persona of the saints are

discussed. Who were they during their lifetime? Where did they come from? What were their professions? How did they meet their end? Were they martyrs, and if so, from when were they venerated as saints? This ritual dynamic isn't entirely clear, as I myself have noticed. Are the saints truly kind and helpful, or are they wolves in sheep's clothing, deceiving us? Or, in other words, are they tricksters?

Doroszewska also addresses the question of how the saints appear in dreams. Well-known examples include doctors and soldiers. Doroszewska focuses specifically on the clothing they wear. They are no strangers to a bit of theatricality, just as Asklepios was. The saints are then described as bricoleurs, incorporating various forms of art, such as relics, touch, holy oils, icons, and paintings. Healing methods are also described in detail, including which plants and herbs should be consumed, as well as the application of *kerote*. Saints had high expectations of their followers. One of the most important characteristics was earning respect, as was the case with Asklepios. When a patient offended them, a punitive miracle quickly followed, requiring the patient to repent and convert to Christianity in order to receive help. Doroszewska explores this in detail using several examples. Finally, Doroszewska also discusses other character traits, such as justifying theft, as well as the differences in personalities. Thékla was a very different saint than, for example, Kosmás and Damianós. She adopted many characteristics of Athena and Artemis and even had a love affair with a female follower. Her hatred of mortal physicians is also highlighted. Saints rejected this, as their skill could never equal that of healing saints. In her Conclusion, Doroszewska reflects on her book and offers several conclusions. So far, this book is very rich in source material. It is also very clearly written. What I do miss are archaeological sources and publications, such as excavation reports. This creates a clearer picture of martyrs and saints who are seen by Csepregi as *invention of tradition*, such as Kúros and Ioannes.¹ These saints *never* existed. Archaeologically and biologically, this is unprovable. No bone remains have ever been found, nor has a foundation charter ever been discovered. Kúrillos invented this cult as a reaction to the cult of Isis. They are mainly seen as a copy of Kosmás and Damianós, since they also performed many of the same miracles. So, in conclusion we can state that Doroszewska has written a welcome new topic on a much beloved and discussed topic with room for more perspectives, such as Ritual Studies and Archaeology. A clear concept of ritual itself is pivotal for the rest of the analysis.

Further reading

Mark Beumer, 'The Foundation of Anthropology to Ritual Studies', in: *Journal of Ritual Studies* 34.2 (2020) 20-30. DOI: 10.1093/acrefore/9780199340378.013.21.

Mark Beumer, 'A Woman's Touch. Hygieia, Health and Incubation', in: *Journal of History of Sciences and Technology/DVT - Dejiny ved a techniky*, Volume LV – Number 1-2 (2022) 25-55.

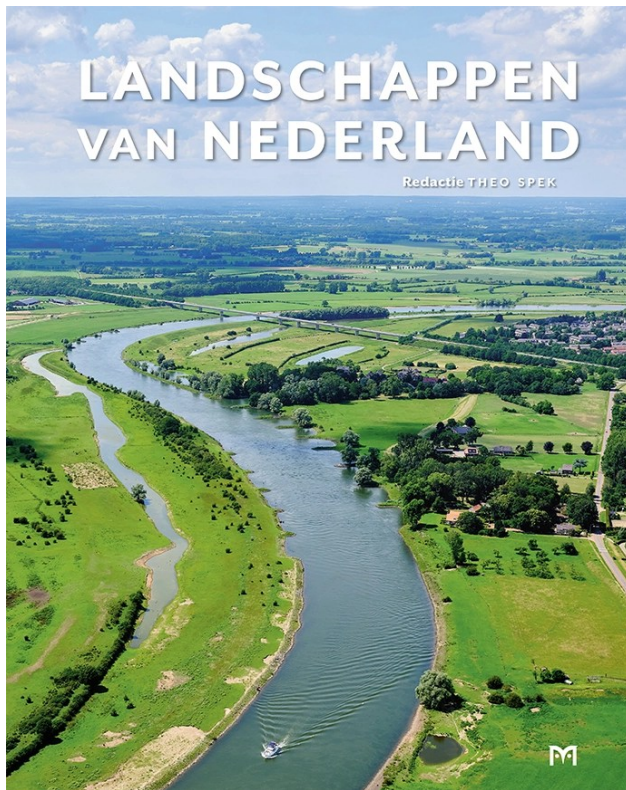
Mark Beumer, 'From Asklepieion to Kosmidion. Temple Sleep: A Dynamic Ritual in Late Antiquity', in: Tomáš Alušík, Pavla Alušíková Dostalíková, Milena Melfi, Conan T. Doyle (eds.), *Prehistoric, Ancient and Medieval Medicine. New Perspectives and Challenges for the Twenty-First Century* (Archaeopress 2025) 226-236.

Ildikó Csepregi, 'The Theological Other: Religious and Narrative Identity in Fifth to Seventh Century Byzantine Miracle Collections', in: Ana Marinkovic and Trpimir Vedris (eds.), *Identity and Alterity in the Making and Practice of Cult* (Bibliotheca Hagiographica 2010) 59-72.

¹ Ildikó Csepregi, 'The Theological Other: Religious and Narrative Identity in Fifth to Seventh Century Byzantine Miracle Collections', in: Ana Marinkovic and Trpimir Vedris (eds.), *Identity and Alterity in the Making and Practice of Cult* (Bibliotheca Hagiographica 2010) 68-69.

(Recensie) Theo Spek (red.), *Landschappen van Nederland* (Uitgeverij Matrijs 2025). ISBN 9789053455913, 696 pp. €89,95.

Mark Beumer

Het Nederlandse landschap is een van de meest waardevolle cultuurschatten van ons land. Van Drents esdorpenlandschap tot Zeeuwse zeekleipolder, van Hollandse veenweide tot Limburgs Lössplateau: het landschap vertelt overal het rijk gelaagde verhaal van tientallen generaties mensen die hun leefomgeving stap voor stap hebben ingericht en daar hun talrijke sporen hebben achtergelaten.

Kennis over het landschap is niet alleen historisch interessant, maar speelt ook een cruciale rol bij de omgang met alle belangrijke vraagstukken van onze tijd, zoals klimaatverandering, de energietransitie, de verduurzaming van de landbouw en de woningbouwopgave. Nederland is in dit boek ingedeeld in zeventien landschappen. De auteurs laten voor elk daarvan zien welke karakteristieke patronen en elementen voorkomen en welke

boeiende geschiedenis hierachter schuilgaat. Vaste elementen zijn het ontstaan van de ondergrond, het prehistorische landschap, de bewonings- en ontginningsgeschiedenis, de moderne landschapsontwikkeling en de karakteristieke plaats- en veldnamen in elk landschap.

Landschappen van Nederland. Handboek voor de geschiedenis van onze leefomgeving biedt de meest actuele kennis over de opbouw en ontstaansgeschiedenis van al onze landschappen en vormt daarmee een onmisbare leidraad voor ieder die zich interesseert in onze leefomgeving. Wie het Nederlandse landschap leert lezen, ontdekt een onverwacht grote en kostbare schat.

Dit boek kan met recht een *triumph of the will* genoemd worden. Dit zijn van die zeldzame parels van een statuut die je maar eens in de zoveel tijd aantreft. Dit standaardwerk, geschreven door tal van experts, vormt een majestueus geheel van tekst, kleur, foto's, bonnekaarten, geomorfologische kaarten, schema's en atlaskaarten. Het boek bestaat uit 26 hoofdstukken, verklaring van bodemkundige termen, notenapparaat, literatuuroverzicht per hoofdstuk, uitgebreid register, informatie over de auteurs, illustratieverantwoording en colofon. Aan alles is gedacht.

Het boek is verdeeld in zes landschappen: heuvelslandschap, zandlandschap, rivierlandschap, kustlandschap, veenlandschap en modern landschap. Elk hoofdstuk wordt ingeleid op het betreffende landschap, waarbij de beschrijving van het landschap vaak vergezeld wordt van diens geschiedenis. Dit alles wordt visueel ondersteund met prachtige foto's en kleurrijke, heldere kaarten. Ook worden termen meerdere malen uitgelegd, niet alleen in de tekst als cursieve tekst, maar ook als glossarium. Voorbeelden van toponiemen worden gegeven en

aangegeven op kaarten. Theo Spek neemt de lezer zelf al mee in zijn inleidende hoofdstuk over wat landschapsgeschiedenis, geomorfologie en de ontwikkeling van zijn vakgebied inhoudt.

Het boek is meer dan leerzaam. Elk hoofdstuk is met zoveel aandacht en liefde geschreven, dat dat duidelijk afstraalt van het glanzende papier. Je leert niet alleen over de landschappen die in Nederland aanwezig zijn, hoe ze zijn ontstaan, hoe ze zijn ontwikkeld en wat de kenmerkende aspecten zijn. Men ondersteunt de hoofdstukken ook met historische kennis van bijvoorbeeld de Tachtigjarige Oorlog, waarbij een hele andere kant van deze gebeurtenis wordt geschetst. Wat gebeurde er bijvoorbeeld met boerderijen, kerken en koeien? Wat voor soort boerderijen zijn er allemaal en waarom zijn die eventueel verplaatst naar lagere gronden? Zo vult dit boek onze historische kennis aan met landschapsgeschiedenis, waardoor een veel completer beeld ontstaat. Naast geschiedenis is er ook aandacht voor religie en rituelen, waarbij het christendom vaak wordt genoemd. Veel kerken en kloosters werden gesticht, waarbij het feodalisme of domaniaal stelsel erg belangrijk was. Ontstaan in de 8^e eeuw tot en met de 18^e eeuw. Men heeft aandacht voor christianisering en kerstening van het landschap met bijvoorbeeld wegkruisen. Ook is er aandacht voor kastelen en buitenplaatsen en hun positie en invloed op het landschap.

Het boek beweegt zich historisch tussen voornamelijk Prehistorie, Oudheid en Middeleeuwen, maar besteedt ook aandacht aan de periode daarna tot heden. Landschapselementen als grafheuvels, pingo's, en andere kenmerkende aspecten mogen dan ook niet ontbreken.

Kortom, dit boek biedt zo ontzettend veel informatie dat op zo'n fraaie wijze is opgeschreven en geïllustreerd, dat ik dit boek daarom de Kleio D'Or toeken. Dit boek zal nog heel lang hét standaardwerk zijn binnen dit vakgebied. Ik raad iedereen aan dit boek aan te schaffen, waarbij achterin nog een grote kaart zit ingesloten. Dit boek is uitgegeven door Uitgeverij Matrijs. U kunt het boek [hier](#) bestellen, waarbij u ook het boek digitaal in kunt zien.

(Recensie) Coen Vermeeren, *UFO's bestaan gewoon. Erkenning van buitenaards contact en ET-technologie* (Obelisk Boeken 2025). ISBN 9789464612097, 234 pp. €31,99.
Mark Beumer

Van geheimhouding naar volledige openheid: toen dr. ir. Coen Vermeeren in 2013 *Ufo's bestaan gewoon* schreef, was het UFO-fenomeen nog taboe. Toch vonden tienduizenden lezers hun weg naar dit visionaire boek, waarin hij pleitte voor een serieuze en wetenschappelijke benadering van dit onderwerp.

Versterkt door recente onthullingen blijkt in deze volledig geactualiseerde editie dat zijn inzichten onverminderd overeind staan. Overheden en media erkennen nu dat UFO's bestaan. Officiële video's, zoals de beroemde Tic Tac-beelden van de US Navy, en getuigenissen onder ede in het Amerikaanse Congres bevestigen geheime programma's rond geborgen voertuigen, waarbij wordt gesproken over 'niet-menselijke biologie'.

Pentagon-rapporten melden honderden onverklaarbare waarnemingen, ondanks onze modernste detectietechnologieën. In de eerste

half van 2025 werden alleen al in de VS meer dan 2.000 nieuwe meldingen geregistreerd. Toch blijft de cruciale stap nog uit: de openlijke erkenning van buitenaards contact.

Voordat ik naar de inhoud ga eerst een correctie richting uitgevers. In het binnenwerk staat dat dit boek de eerste geactualiseerde druk 2025 is, maar dit boek is in 2013 al uitgekomen. Dat betekent dat dit boek de *tweede*, geactualiseerde versie is.

In dit boek betoogt Vermeeren terecht dat UFO's bestaan. Daarmee komt ook het belangrijkste bestanddeel van dit boek naar voren, namelijk de video's van de UFO's die in 2017 door het Pentagon zijn vrijgegeven. Hierbij geeft het Pentagon toe dat zij geen idee hebben wat zij zien en dat deze voertuigen niet van de aarde komen. In zijn boek maakt Vermeeren onderscheid tussen de door mens bestuurd en door buitenaardsen bestuurd UFO's. De vraag is alleen waarom de mensheid in UFO's zou gaan rondvliegen. Het is duidelijk dat UFO's bestaan. Er worden talloze meldingen gedaan. Trek de onzin en verzinsels ervan af en we blijven over met observaties die we niet kunnen verklaren. Hierbij is het inderdaad arrogant om te denken dat wij met aardse kennis alle kennis in pacht zouden hebben over natuurwetten en leven in het heelal. Dat kunnen wij helemaal niet weten.

Wat ik zorgwekkend vind, is dat de auteur verwijst naar de onlangs overleden Erich von Däniken, die sprak over ancient aliens die in de Oudheid aan de piramides gewerkt zouden hebben, etcetera, ofwel de Paleocontacthypothese. Dat is gewoon pseudowetenschap en nooit bewezen. Inderdaad ken ik ook dat schilderij van Maria waarop een UFO lijkt te zijn weergegeven, maar dat kan ook zomaar een verkeerd geschilderde zon zijn. Je hebt wel bewijs

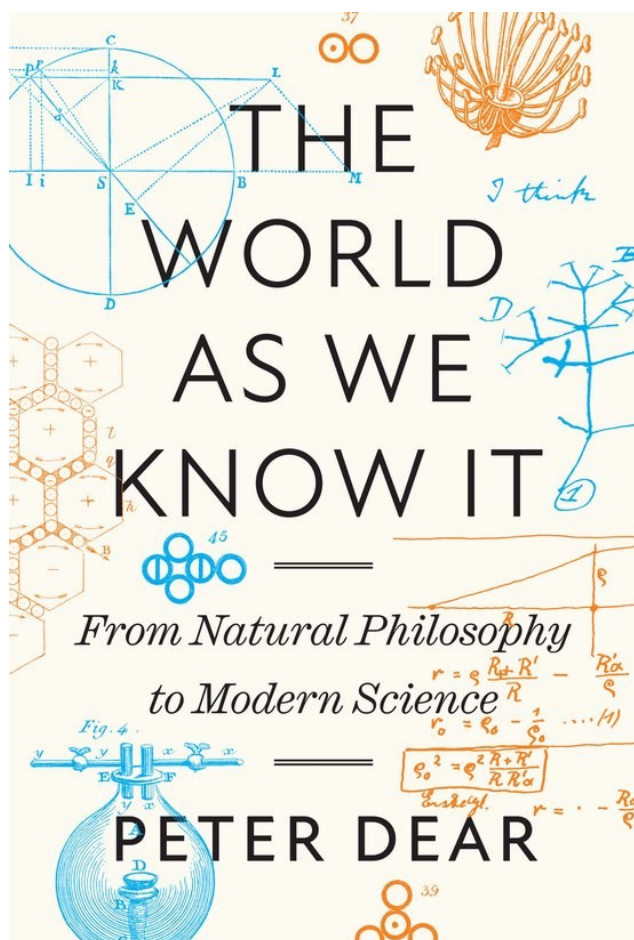
nodig. Dat is het verschil tussen echte wetenschap en pseudowetenschap. Ook het feit dat Vermeeren niet gelooft in de maanlanding en 9/11 is zeer pijnlijk. Bewijs is er genoeg, zoals maanstenen. Het raakt hem duidelijk, gezien zijn grote aandacht aan wat wetenschap is en wat niet. Ik zou hem adviseren hier echt weg van te blijven, want het beschadigt je reputatie alleen maar.

In zijn boek deelt hij updates bij de originele tekst in een ander lettertype. Dat is erg helder voor de lezer, maar het zou wellicht beter zijn om gewoon de tekst te herschrijven. Kortom, het is een feit dat UFO's bestaan, dat er buitenaards leven moet zijn in zo'n belachelijk groot heelal. De mens kan niet alles verklaren met onze stand van kennis. Er kunnen beschavingen zijn die veel meer kennis hebben van natuurwet en reizen door de ruimte.

Voor een volgend boek zou ik hem aanraden zich alleen te richten op de UFO's uit 2017 die zijn vrijgegeven door het Pentagon en waarom dat zolang heeft geduurd. President Obama gaf toe in een aflevering van Ellen richting een meisje dat er een Book of Secrets bestaat, waarin wellicht meer antwoorden staan. Ik zou verder echt afstand nemen van complottheorieën richting 9/11 en de maanlanding en Erich von Däniken laten voor wat het is.

(Review) Peter Dear, *The World as We Know It. From Natural Philosophy to Modern Science* (Princeton University Press 2025). ISBN9780691235844, 370 pp. €41,79.

Mark Beumer

Science is the basis of our assumptions about ourselves and our world, from ideas about our evolutionary past to our conceptions of the vast expanses of space and the smallest particles of matter. In this panoramic book, acclaimed historian of science Peter Dear uncovers the roots of such beliefs, revealing how they constitute a natural philosophy that has been developed and refined over the course of centuries—and how the world as we have come to know it was by no means inevitable.

In a sweeping, multifaceted narrative, Dear describes some of the most breathtaking accomplishments in the advance of human knowledge, such as Isaac Newton's laws of motion and gravitation, Carl Linnaeus's taxonomy, Antoine Lavoisier's new chemistry, Charles Darwin's theory of evolution, and Albert Einstein's theories of relativity. Challenging the notion that science is only about "making discoveries," he shows how our world has been formed by people, institutions, and cultural

assumptions, giving rise to disciplines ranging from biology and astrophysics to electromagnetism and the social sciences. Taking readers from the early 18th century to today, *The World as We Know It* reveals how our ideas about our place in the universe were bequeathed to us by individuals, cultures, and a curiosity that knows no bounds.

In 16 chapters, Professor Emeritus Peter Dear discusses the development of the natural sciences from the 17th century to the present. Various themes are discussed in detail. For example, in the introduction, he discusses the origins of the terms "scientist" and "science." It is clear that these are explicitly linked to the natural sciences. Before the 17th century, people spoke of "men of science," or a learned person. However, the terms "scholar" and "scholarship" are *not* being examined. It would be interesting to compare these two concepts, as the term "scholar" often refers to historians, philosophers, or other scholars within the humanities.

Hereafter, various aspects of the natural sciences are discussed, such as gravity, mathematics, astronomy, electricity, chemistry, natural philosophy, Darwin, geology, thermodynamics, and the cross-pollination between them. Dear clearly describes the development of these themes, occasionally revisiting Antiquity and the Middle Ages. That should actually have been the starting point, since the first seeds of what we now call science emerged in Antiquity and were subsequently further developed. Think of Pythagoras in relation to mathematics, but observations of the universe are already discussed here. The scientific revolution of the 17th

century and the Enlightenment are, of course, key concepts when looking at this book. From then on, people began to think rationally about the world in which we live. Experiments, pragmatic thinking, and observing things for themselves now formed the most important principles. Faith no longer determined what the world looked like.

Dear rightly states that we are still essentially living in the 19th century, because this century is known as the “century of transformation.” Classical concepts were reinterpreted, as conceptual historian Reinhart Koselleck has demonstrated with his concept of *Neuzeit*.

In short, Peter Dear has written a lucid book on the history of the natural sciences, with detailed attention to the transformations that led to current concepts. He not only worked for English and French scientists, but also for Dutch ones, such as Boerhaave.

(Recensie) Tom van de Weghe, *Terug naar China. Het verhaal achter de Chinese eeuw: controle, macht en de nieuwe wereldorde* (Uitgeverij Borgerhoff & Lambergts 2025). ISBN 9789463939607, 344 pp. € 27,50

Jef Abbeel

De auteur was VRT-correspondent in China van 2007 tot 2012. Dan moest hij 11 jaar wachten vooraleer hij er in 2023 weer binnen mocht.

De verschillen met onze maatschappij werden hem meteen duidelijk: in de kleuterschool leerden zijn kinderen: “Gehoorzaamheid is de basis van succes,” en “Vrijheid leidt tot chaos.” (p. 22). Confucianistische discipline staat er centraal, naast het groeten van de vlag en het zingen van het volkslied. Ons onderwijs zou weer stijgen in de PISA-testen, als we de Chinese discipline en werklust zouden overnemen, denk ik.

Minder leuk waren de ervaringen met de politie: hij en zijn medewerkers kregen klappen op het hoofd en in het gezicht wegens ongewenste interviews. Vanaf 2011 verscheen zijn naam en adres zelfs op een site die opriep tot aanvallen op buitenlandse journalisten. In 2012 verhuisde hij naar Washington. De lucht was er schoon, maar de luchthavens, wegen en bruggen waren in

verval, een groot contrast met China. Hij geeft dan een beknopt overzicht van de recente Chinese geschiedenis sinds 1949. Mao bestreed met succes het analfabetisme, maar zijn Grote Sprong Voorwaarts werd een catastrofe: 45 miljoen hongerdoden. En zijn Culturele Revolutie zorgde voor tien jaar terreur en verwoesting. Toen hij stierf, leefde 80% van de bevolking of 800 miljoen mensen in extreme armoede. Deng bracht daar verandering in met zijn beperkte liberalisering van de economie. Tussen 1978 en 2011 was de groei 10% per jaar of een verdubbeling om de 7 jaar en steeg het bbp per hoofd van 320 naar 4.000 euro per jaar (p. 36). Maar het protest op Tian-an-Men tegen de inflatie, de corruptie en de dictatuur werd bloedig onderdrukt. De veeltalige en joviale Jiang Zemin onderdrukte de spirituele beweging Falun Gong met zijn miljoenen aanhangers, hij sloot dissidenten op en perfectioneerde het toezicht op het internet. In 2001 loodste hij China binnen in de WTO, zodat het zijn overcapaciteit aan tv's, radio's etc. kwijt raakte. Tussen 2001 en 2007 verviervoudigde de export van 227 naar meer dan 1.000 miljard euro en het handelsoverschot met de VS groeide van 83 naar 258 miljard dollar. Chinese bedrijven verdrongen de Europese industrieën van zonnepanelen, windturbines en telecominfrastructuur. De auteur noemt Jiang de ware architect van het moderne China: het steeg van plaats 10 naar 6 op de wereldranglijst (p. 42-47). Hu Jintao zorgde voor perfecte Olympische Spelen. Maar de financiële crisis trof de Chinese export zeer zwaar. Er werd enorm gebouwd, vooral woonblokken en spooksteden zonder bewoners (p. 48). Een aardbeving in Sichuan met 70.000 doden en 19.000 vermisten verergerde de toestand. Protest was er genoeg, maar enkel tegen de burgemeesters, niet tegen de top in Peking. In 2008-2010 verdwenen

Facebook, Twitter en Google van het internet en begon China aan de meest geavanceerde digitale controle ter wereld (p. 56).

Dan kwam Xi, die snel alle machtsfuncties veroverde en een paar miljoen corrupte personen strafe of liet verdwijnen. Met zijn gedachtegoed indoctrineert hij de 100 miljoen partijleden en vele anderen. 600 à 700 miljoen camera's, 1 per 2,3 inwoners, tonen zijn obsessie met controle. In Peking hangen zelfs 60 miljoen openbare camera's voor 21 miljoen inwoners, plus evenveel private. De Watrix-camera's herkennen ook gemaskerde misdadigers aan hun manier van lopen. In elke wijk zijn er informanten, 10 à 15 miljoen in totaal. In Xinjiang zijn de controles het ergst (p. 91-115). De stiptheid is overal toegenomen: iedereen wacht aan het rood licht, anders herkent de camera de dader en wordt de boete automatisch afgeschreven van zijn Alipay-rekening. Men betaalt niet meer met cash geld of kredietkaart, enkel met We Chat of Alipay. Het Sociaal Kredietstelsel beloont de goede daden, maar bevat ook een zwarte lijst van wanbetalers, die niet meer mogen vliegen of met de trein reizen, geen hotels meer kunnen boeken en bedrijven nemen hen niet in dienst. Veel steden maakten grote schulden voor camera's, servers en software. De export daarvan is een succes: de helft van de wereldwijde gezichtsherkenning is Chinees. De protesten in november 2022 tegen het strenge zero-covid-beleid overweldigden de censuur, maar de deelnemers kregen nadien bezoek van de politie en sommigen reisverbod. Bedrijven nemen weinig of geen vrouwelijke afgestudeerden in dienst, tenzij ze tekenen dat ze gedurende vijf jaar niet zwanger zullen worden. Elk jaar zoeken 8 miljoen afgestudeerden naar werk, maar voor elke baan zijn er honderd kandidaten. Feminisme wordt gezien als westers en als een bedreiging. Tennisster Peng Shuai klaagde een vicepremier aan: ze verdween. Jack Ma werd het voorbeeld van de succesvolle 996-cultuur: werken van 9 tot 9 gedurende 6 dagen per week. Maar in oktober 2020 klaagde hij de regulering en dus de partij aan. Gevolg: de beursgang van zijn Ant Group (32 miljard €) werd geannuleerd, hij verdween voor lange tijd en zijn Alibaba kreeg een boete van 2 miljard euro, de grootste in de Chinese geschiedenis. Ook de andere grote technologiebedrijven werden door Xi hard aangepakt en verloren miljarden (p. 131-140). De auteur signaleert de hoge huurprijzen (960 euro voor 35 m²), de jeugdwerkloosheid van 17 à 21% doordat er 77 tot 10.000 hoogopgeleide kandidaten zijn voor één baan, de fenomenen tangping (platliggen, weinig werken, afwijzing van de 996-cultuur) en bailan (laat het maar rotten, ook een rebellie tegen hard werken en jeugdwerkloosheid). Trouwen en kinderen krijgen is nu te duur en vele vrouwen willen niet onderworpen worden aan een schoonmoeder. Een kind opvoeden tot zijn 18 jaar kost nu 556 maandsalarissen of 46 jaar werken, vooral door de astronomisch hoge onderwijskosten. Sinds 2025 bestaat er een kinderbijslag van 430 euro per jaar voor kinderen van nul tot drie jaar, maar er is geen betaalbare opvang en geen werkzekerheid (p. 141-149). China en zeker de stad Hangzhou loopt nu voorop in de vergroening met elektrische bussen, bomen en struiken in de steden. In 2013-2014 hadden Xi en premier Li Keqiang de 'oorlog tegen vervuiling' uitgeroepen. Die groene revolutie viel samen met de toenemende Amerikaanse druk op Chinese technologie en met de woede van de burgers om de zware vervuiling in de winter van 2013.

Met 'Made in China 2025' wil het nu wereldleider worden in technologieën. Het Westen reageerde met exportbeperkingen op chips en chipmachines (p. 163-168). In 2020 lanceerde Peking de volgende fase: 'China Standards 2035': China wil de mondiale spelregels schrijven en de wereld dwingen Chinese 5G-standaarden en AI-protocollen te volgen. De verspreiding gebeurt in 140 landen via de Nieuwe Zijderoute, waarlangs ook de webshops van Alibaba, Temu en Shein de wereld veroveren. Chinese elektrische auto's met ingebouwde AI-assistent zijn, volgens de CEO van Ford, nu al beter dan westerse (p. 176). Maar door overproductie bij de 169 fabrikanten staan honderdduizenden auto's te wachten op een koper. China loopt voorop in groene technologie, maar haalt nog de helft van zijn energie uit steenkool, waardoor het één

derde van de wereldwijde CO² uitstoot (p. 182). Chinese wetenschappers keren massaal terug uit de VS en krijgen een eigen lab met onbeperkt budget. Maar ook met een beperkt budget ontwikkelden ze 'DeepSeek', de grote concurrent van AI. De leningen aan armere landen zijn gedekt door havens of mijnen, dus economisch imperialisme (p. 205). En om minder afhankelijk te zijn van de smalle Malakka-zeestraat, ontwikkelde Xi in 2018 de Polaire Zijderoute via de smeltende Noordpool. De auteur vermeldt niet hoeveel of hoe weinig deze route gebruikt wordt. Groenland verzette zich zowel tegen de Chinese plannen om er zeldzame metalen weg te halen als tegen gelijkaardige plannen van Trump (p. 206). De Nieuwe Zijderoute moest afzetmarkten en grondstoffen vinden en landen afhankelijk maken van China. Vlaanderen werd wakker in 2016 toen State Grid 14% van de aandelen van gas- en elektriciteitsbeheerder Eandis wou kopen en zo inzicht wou verwerven in de kwetsbare momenten. Toen begreep ook Europa dat Chinese investeringen vaak Trojaanse paarden zijn. China concentreerde zich dan op havens zoals Zeebrugge en Antwerpen, die nu deels van COSCO(China Ocean Shipping Company) zijn, waardoor het containervolume indrukwekkend steeg. Idem voor Piraeus in Athene. Griekenland werd samen met Hongarije dé stem van Peking in de EU. COSCO kan bij een aanval op Taiwan onze aanvoerlijnen wereldwijd verstoren. Het Pentagon zette het op zijn zwarte lijst als 'militair bedrijf'. Sinds 2018 is er ook de spoorverbinding Tangshan(NO-China)-Antwerpen, met 300 treinen per jaar en tweemaal sneller en 60% goedkoper dan per schip. Vanuit de cargo-luchthaven van Luik stuurt China dagelijks een half miljoen pakjes, vooral van Termu en Shein, naar heel Europa. Zes douaniers controleren slechts één op de duizend pakjes. Daarvan is 40% illegaal, gevaarlijk of frauduleus. 300 Belgische webshops gingen failliet door deze oneerlijke concurrentie. België importeert voor 33 miljard, maar exporteert slechts voor 8 miljard euro en werd afhankelijk van China voor 50 van de 200 strategische grondstoffen (p. 210-217). Vanuit Hongarije veroveren Catl (Contemporary Ampere Technology Co., Limited), Huawei, BYD (Build Your Dreams) e.a. Europa. De Nieuwe Zijderoute werd in 2017 (deels) omgevormd van een fysieke naar een digitale: er kwamen 5G-netwerken van Huawei, betalingen via Ant, Chinese standaarden en surveillance-systemen. De grootste Chinese markt in Europa ligt in Boedapest: meer dan 30.000 Chinezen werken er, zeven dagen per week. In Debrecen komt een vervuilende batterijenfabriek van Catl, tegen de uitspraak van het Hoogerechtshof in.

In Servië zorgen Chinese fabrieken voor een record-vervuiling, moderne slavernij en doden (p. 223-225). Aan Taiwan wordt een volledig hoofdstuk besteed. Mogelijk valt China er binnen in 2027, ook om de aandacht af te leiden van de jeugdwerkloosheid en de vastgoedcrisis. Sinds 1544 kende de oorspronkelijke bevolking vele overheersers. De grootste militaire parade van september 2025 in Beijing en de omsingeling van december 2025 toonden aan dat China klaar is voor de invasie en sterk genoeg om een Amerikaanse interventie uit te schakelen. Toen Taiwan op 31 december de WHO waarschuwde voor corona in Wuhan, negeerde de WHO dit, ten koste van vele mensenlevens (p. 261-263). In 2019 kwam Hongkong in opstand tegen een uitleveringswet. De protesten werden met geweld neergeslagen. Minstens 290 activisten zitten nog in de cel, kranten werden gesloten, minstens 140.000 inwoners zijn gevlucht. Taiwan is gewaarschuwd. Op Trump rekent het niet. Peking werkt met succes aan zijn soft power: het staat nu op de tweede plaats in de wereld, na de VS! Het herovert zonder geweld verloren gebied in Siberië: in de 'verloren' regio Vladivostok, die groter is dan West-Europa, wonen meer Chinezen dan Russen. Over 50 jaar is Siberië Chinees, aldus een Russische kolonel (p. 292-293). Een museum in Aihui toont welke gebieden China in 1858 en 1860 moest afgeven en ook het bloedbad dat Russen aanrichtten in 1900. Maar in oktober 2023 ontmoetten Xi en Poetin elkaar al voor de 43ste keer! (p. 300) De ineensstorting van de SU verbindt beide autocraten: zij zullen hun macht niet uit handen geven zoals Gorbatsjov. Ze vrezen westerse invloeden en protestbewegingen. Xi had de oorlog tegen Oekraïne kunnen voorkomen, maar hij leverde

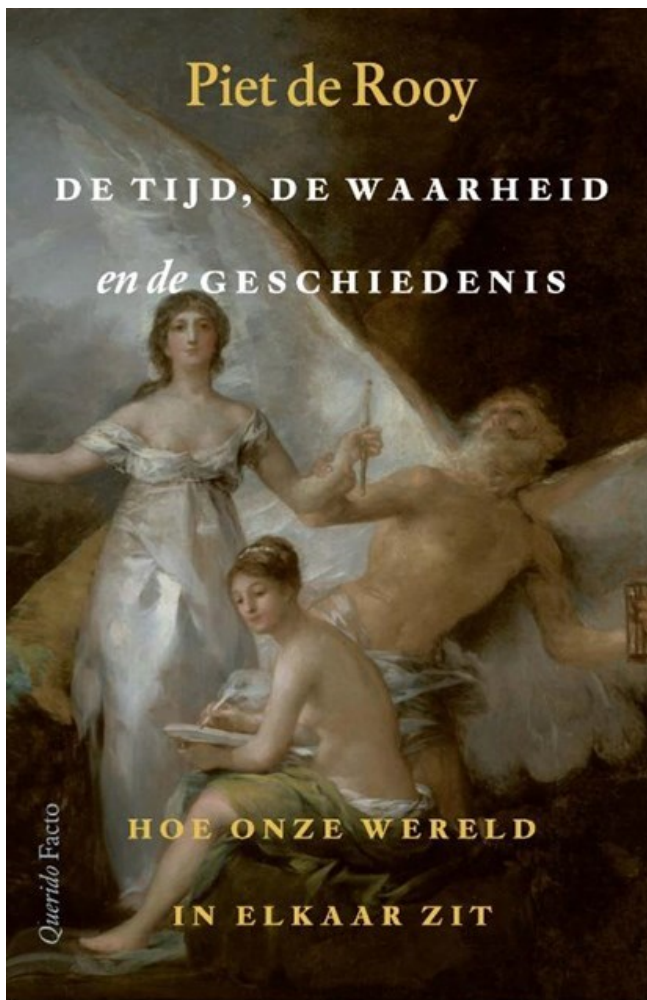
liever drones, raketten, granaten, communicatiesystemen, machines voor de wapenindustrie, glasvezelkabels om drones af te vuren, ingenieurs en alles wat Rusland mist door de sancties. Rusland wint de oorlog dankzij China, dat zich in Oekraïne voorbereidt op de inval in Taiwan. En China is, net als de VS, al kandidaat voor de wederopbouw van Oekraïne, die tussen de 500 en de 1.000 miljard zal kosten. Tegelijk vinden westerse chips nog altijd hun weg naar Russische wapenfabrieken via Turkije, Kazachstan en de VAE. China wil de frontlinies bevroren waar ze nu liggen en wil geen vragen over oorlogsmisdaden of herstelbetalingen (p. 305-315). De dollar heeft aan invloed verloren ten gunste van de yuan, zeker door de handel van China met Rusland. En door de Euroclear-discussie is het vertrouwen in het Westen gedaald. In zijn epiloog zegt de auteur dat we China nooit helemaal zullen begrijpen en dat we er best mee samenwerken zonder naïviteit en zonder vijandigheid.

Beoordeling

Tom Van de Weghe kan zeer goed en vlot vertellen. Hij is een scherp en kritisch observator, zijn kritieken zijn gefundeerd. Hij heeft oog voor alles, ook voor de details, heeft vlug door wat de echte bedoelingen zijn van projecten zoals de Nieuwe Zijderoute. Hij bewondert de goede kanten, maar signaleert ook de zaken die mislopen zoals de massale jeugdwerkloosheid, het dalende geboortecijfer, jongeren die niet meer willen werken, de veel te hoge prijzen van appartementen en de te lage lonen, de emigratie van 15.000 miljonairs per jaar of 40 per dag, de controle van de bevolking. Zijn boek is het beste over het huidige China dat ik de laatste decennia beoordeeld heb. Zijn hoofdstuk over de Nieuwe Zijderoute is zeer pittig en alarmerend: hopelijk lezen onze politici het voordat we totaal afhankelijk zijn van China. Ik mis daarbij wel hoeveel China eventueel bijdroeg aan de economische groei van de ontwikkelingslanden die er aan deelnemen. Enkele opmerkingen: het kaartje vooraan (p. 6-7) is veel te beperkt: plaatsen zoals Hangzhou, Hefei, Shenzhen, Yiwu, Taichung, Tangshan, het heilig dorp Liangjiahe, ... staan er niet op. De lezer moet er de 'Atlas of China' zeker bij houden. Soms zijn er kleine contradicties in de cijfers: op p. 91 zijn er 600 miljoen camera's, op p. 106 al bijna 700 miljoen; de camera's van Hikvision hangen in '155' landen (p. 107), maar volgens p. 123 hebben meer dan 80 landen de Chinese surveillance-platformen overgenomen. Hij beweert dat kompas en buskruit via de oude Zijderoute naar het Westen kwamen; ik dacht dat ze na de slag bij de Talas (751) door de Arabieren naar het Westen zijn gebracht. De 'tientallen miljoenen' katholieken (p. 264) zijn er wsch. 12 miljoen. Ik had graag wat meer gelezen over de godsdiensten, de onderdrukte minderheden, de sport inclusief de duivensport, de bevolkingspolitiek. Van degenen die in het buitenland studeren, keert '80%' terug: ik denk dat minstens 95% terugkeert. Zetfouten zijn zeldzaam ('Ruland', p. 314), taalfouten ook (of China zoals 'ons' wordt, p. 335: beter is: zoals wij). De auteur staat zowel op de kaft vooraan als achteraan: één keer is voldoende, de andere keer had Deng, Xi of Jack Ma er mogen staan. Het boek is zijn prijs méér dan waard.

(Review) Piet de Rooy, *De tijd, de waarheid en de geschiedenis. Hoe onze wereld in elkaar zit* (Querido 2025). ISBN 9789025318802, 688 pp. €45,00.

Mark Beumer

Historian Piet de Rooy undertakes a sometimes ironic “wandering” through the concepts of time, truth and history in a comprehensive book.

There are countries where important people write their memoirs at the end of a busy life. Everything they did and experienced is captured in a personal story, from the cradle to the edge of the grave. This rarely happens in the Netherlands. Fortunately, many biographies are being written these days, which somewhat compensates for the lack of self-written memoirs. But there aren't many biographies of historians, nor are there many memoirs. So what does a historian do after retirement? Most simply continue their work. And sometimes publish their best books, finally freed from all the academic clutter.

Piet de Rooy, professor at the University of Amsterdam for many years, does something different in *De tijd, de waarheid en de geschiedenis. Hoe onze wereld in elkaar zit*. He reflects aloud on his profession, or rather, not so much on

his profession alone (he has *not* written a strictly historiographical argument) as on the elusive subject matter with which it deals. At the same time, he reveals himself to his readers: through an anecdote here and there, but especially through his narrative style, his somewhat ironic style, and his restrained humor. This creates a reflective self-portrait, from which the reader also learns a great deal. De Rooy does *not* pose as an omniscient scholar, but rather as a curious person who draws his knowledge from books, but also from a website or the newspaper. He embarks on a “wandering journey,” without the discipline of a strictly defined subject. In the three parts that make up the book, the three major concepts from the title function more like magnets that he drags through the historical iron filings to see what sticks. To avoid total arbitrariness, there is a guiding principle: the question of how we ended up in the current “post-truth world.” Hence, undoubtedly, the generous attention paid to old and new delusions, to the persecution of heretics, Jews, and witches, to conspiracy theorists then and now, and to things like astrology, occultism, spiritualism, theosophy, anthroposophy, the flat Earth, and flying saucers. Anyone currently concerned about the decline of “the truth” will receive the perhaps reassuring message from De Rooy that there's not much new under the sun on this point.

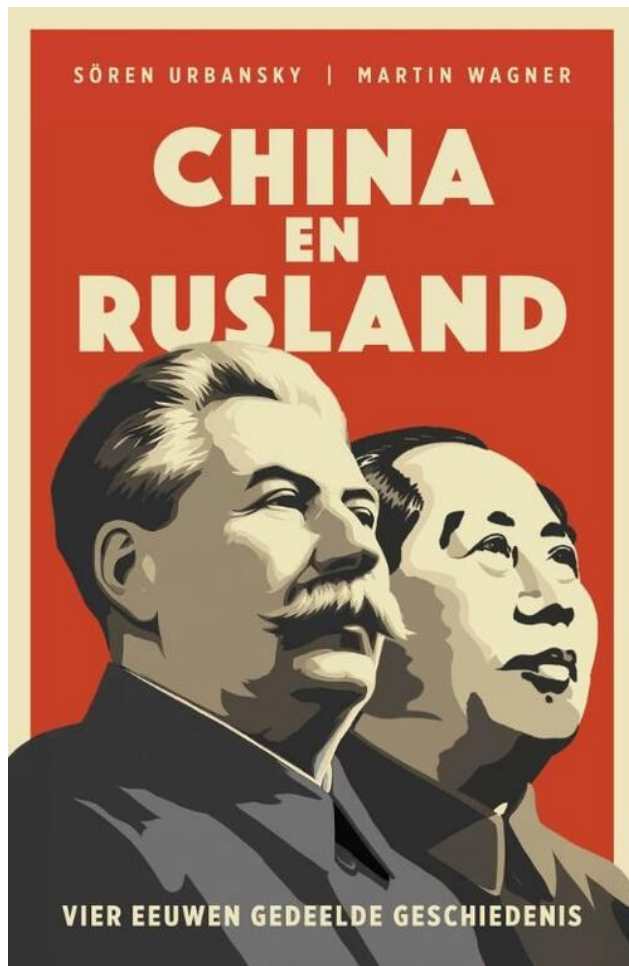
It becomes more interesting when he also incorporates historiography into this context. Not that historians are conspiracy theorists, but there are more similarities than many would appreciate.

Historians, too, enjoy telling a coherent story. De Rooy demonstrates this effectively in his introduction by misleading the reader. He pretends to skip school at a historical conference in Madrid and then sees Goya's painting "La Verdad, el Tiempo y la Historia" in the Prado, which gave the book its title. In reality, it hangs in Stockholm, and De Rooy claims to have arrived at his threefold theme only gradually. But as a story, fiction is, of course, more beautiful. That's how we humans operate, even the historians among us. Our reality consists largely of fictions, which involuntarily become "true" as soon as we start to believe in them. It's up to the historian to bring order to this afterward. In this, he resembles not only a conspiracy theorist but also a writer of detective novels. The major difference is that the latter two prefer to make their narrative as coherent as possible and eliminate coincidence, while the historian knows all too well that this is rarely possible. De Rooy himself sets a good example by allowing chance, as well as sidetracks and digressions, every opportunity on his "wandering." For example, at a book market, he stumbles upon a booklet with the intriguing title "Roman Baking and Roasting" from 1925, written by a Mennonite minister, which proves useful in his discussion of the persecution of heretics by the Catholic Church. He also reveals his *favourite* saint: Saint Rita de Cascia, the "saint of impossible things," who must be called upon for help in "hopeless cases." And so on. Despite the inevitable coincidence, historiography turns out not to be a hopeless case, but rather a matter of construction, just as is the case with time, which De Rooy extensively demonstrates how humanity has measured over the centuries, using sundials, hourglasses, clocks, calendars, and chronological orders.

In the third part, De Rooy presents a loose genealogy of historiography, beginning with Herodotus and Thucydides, the former representing the good story, the latter its reliability. Both are indispensable, even after the professionalization of the field by Leopold von Ranke in the nineteenth century. De Rooy's own preference, meanwhile, seems to gravitate toward the history of mentalities, as practiced by the French *Annales* school, with historians like Lucien Febvre, Marc Bloch, and Fernand Braudel, who brought about the "most influential innovation in the field." At the same time, Dutch historians like Huizinga and Romein are also cited approvingly on several occasions, just as De Rooy regularly focuses in this book on the Dutch past, which he primarily wrote about in his professional life. Distilling a clear message from this rich, yet rather diffuse, whole is not easy. De Rooy advocates for "doubt," because while "lies" have no place in historiography, there is equally no room for "excessive certainties." A certain relativism is therefore unavoidable, but this can perhaps be offset by "understanding," which De Rooy emphasizes in the final sentence of his book, thanks to Marc Bloch and his *Apologie pour l'histoire*. From Romein, he has already borrowed the insight that "knowledge of human nature" is perhaps the most essential quality of a historian.

History, not what happened, but how we reflect on it, gives life meaning. Of course, it's important to do the facts justice, but you are never completely objective. You select facts that fit your narrative. This can be for ideological reasons, stylistic ones, or purely aesthetic ones. Many history books fail in the latter regard. Aesthetically speaking, De Rooy has written a masterpiece, although it's also a mess. A beautiful mess.

(Recensie) Sören Urbansky en Martin Wagner, *China en Rusland. Vier eeuwen gedeelde geschiedenis* (Uitgeverij Omniboek 2025). ISBN 9789401921329, 336 pp. € 27,99.
Jef Abbeel

Twee Duitse onderzoekers maakten een grondige studie van de relatie tussen China en Rusland sinds 1618, toen de eerste Russische missie naar China plaatsvond. De gemeenschappelijke grens bedraagt nu 4.000 km, maar was 12.000 km rond 1900. Hun vriendschap kent geen grenzen, aldus Xi en Poetin, 'Hu en Pu', op 4 februari 2022, vlak voor de inval in Oekraïne.

De missie van 1618-19 mislukte. Idem die van 1656, doordat Baikov weigerde de kowtow, de drievoudige knieling, te doen. Hij beschouwde tsaar Aleksej Romanov als gelijkwaardig aan Qing-keizer Shunzhi. Maar hij verruimde wel de Russische kennis over China, terwijl China nog geen interesse had in Rusland, dat geen tribuut-betalende vazalstaat wou zijn, wat het in 2026 wel lijkt te worden. De missies toonden de diepe culturele en politieke kloof tussen beide rijken.

In 1639 bereikten Kozakken de Grote Oceaan en in 1643 de Amoer-rivier. In 1675 vestigde de bojaar Nikolaj Spathari zich voor drie jaar in China en verzamelde heel

wat informatie over het keizerrijk (Bermann). Het symbolische keerpunt was het grensverdrag van Nertsjinsk in 1689, dat dank-zij de Franse en Portugese Jezuïeten Gerbillon en Pereira tot stand kwam. Het werd opgesteld in het Latijn, Mantsjoe en Russisch en later vertaald in het Chinees en Mongools. Voor het eerst sloot China een internationaal verdrag met een ander land. Het hield anderhalve eeuw stand. Vanaf 1698 organiseerde Peter de Grote officiële karavanen naar Peking om een winstgevende handel op te bouwen (Bermann). Catharina de Grote was zeer sinofiel en liet in Oranienbaum (Lomonosov/Sint-Petersburg) een Chinees paleis bouwen. Tussen 1858 en 1860, tijdens de Taiping-opstand (1850-1864) en de Tweede Opiumoorlog (1856-1860), werd de vruchtbare Amoerregio aangehecht door Rusland. Vooral Oekraïense boerenfamilies trokken ernaar toe. De strijd in Centraal-Azië daarentegen verliep in het voordeel van China: in 1881 voegde het Xinjiang als provincie bij het keizerrijk. In de Eerste Chinees-Japanse Oorlog van 1894-1895 leed China een smadelijke nederlaag: het verloor Taiwan, zijn invloed op Korea en zijn prestige. Japan werd de eerste moderne grootmacht van Azië. China moest toestaan dat Rusland het laatste deel van de Transsiberische spoorweg door Mantsjoerije naar Vladivostok aanlegde (1916). Rusland speelde de baas, Chinese arbeiders deden het werk. Bovendien moordden de Russen vele Chinezen uit in Harbin (1898) en duizenden in Blagovesjtsjensk (1900), nadat de Bokseers in Peking het Russisch-orthodoxe missiehuis hadden aangevallen en meer dan 200 Chinese bekeerlingen hadden gedood. Als reactie op de Russische expansie in Noordoost-China, viel Japan in februari 1904 de Russische

vloot aan bij Port Arthur. Na de Russische nederlaag brak in 1905 de eerste revolutie uit tegen de tsaar en tegen de oorlog in het Verre Oosten. Rusland moest (tot 1945) Zuid-Sachalin en de Koerilen afstaan aan Japan, dat invloed verwierf in Mantsjoerije.

Na de Russische revolutie van 1917 vluchtten veel tsaar-gezinden naar Harbin, waar ze helaas verarmden en soms zelfs bedelaars werden. Na 1949 werden ze helemaal verdreven. De Russische revolutie had ook gevolgen voor China, waar in 1921 de CCP/Chinese Communistische Partij werd opgericht door Henk Sneevliet en Mao, onder streng toezicht van Moskou, dat tegelijk een bondgenootschap sloot met de Kwomintang van Sun Yat-sen. In 1927 liet Chiang Kai-Shek 250.000 communisten afslachten op drie maanden tijd (Bermann). In 1937 viel Japan binnen en steunde de SU vooral Chiang Kai-Shek (Bermann). Met Russische hulp won Mao de burgeroorlog. Hij trok voor twee maanden naar Moskou (december 1949-februari 1950). In 1950 sloten Stalin en Mao in Moskou een vriendschapsverdrag, waarvan Stalin de inhoud dicteerde. In de Koreaanse Oorlog (1950-53) waren ze bondgenoot. Maar Chroesjtsjov werd door Mao niet als gelijkwaardig beschouwd. Zijn destalinisatie-toespraak had ook gevolgen voor China: ze bracht Mao's macht en persoonlijkheidscultus in gevaar. De relatie verslechterde. In 1960 trok Chroesjtsjov zijn technici terug. Toen China in 1962 binnenviel in India, koos de SU de kant van India. En in 1963 koos Chroesjtsjov de kant van de VS om de atoomtests te beperken. Maar in oktober 1964 had Peking toch een atoombom. De onderdrukking van de Praagse Lente was voor Mao een signaal dat Brezjnev ook in China kon binnenvallen wegens afwijking van de Moskouse lijn. In 1969 brak er een grensoorlog uit op het eiland Damanski met bijna duizend doden. China verweet Moskou dat het 4.169 grensincidenten geprovoceerd had, dubbel zoveel als China uitgelokt had (p. 162). Tot 1969 bleef Moskou zich opstellen als belangrijker dan China. In augustus 1969 dreigde het zelfs met een kernaanval. Maar in september 1969 behoedden de premiers Kosygin en Zhou Enlai de wereld voor een kernramp. Nixon maakte gebruik van Mao's wantrouwen tegenover Rusland en trok in 1972 in het geheim naar Zhou Enlai en Mao. China hielp de VS uit de oorlog in Vietnam en kreeg in oktober 1971 de plaats van Taiwan in de VN-Veiligheidsraad. Mao's Culturele Revolutie richtte zich ook tegen de SU: in 1967 werden de leuzen "Hang Brezjnev op" en "Gooi Kosygin in de kokende olie!" aan de ambassade geplakt, er werd van alles vernield en een diplomaat mishandeld. Li Lisan, partijtopper, maar getrouwd met een Russische, werd toen dood gefolterd. Zijn vrouw werd pas acht jaar later vrijgelaten uit haar isoleercel. In Harbin waren de Russische ballingen het doelwit: hun kerk werd in augustus 1966 verwoest door Rode Gardisten.

Na de dood van Mao deed Brezjnev meteen een poging tot toenadering, maar die werd afgewezen. Hua Guofeng en Deng Xiaoping zorgden voor een ander beleid, maar ze lieten Mao overeind: de destalinisatie werd niet overgenomen. In 1979 verkondigde China zelfs dat het in 1980 het vriendschapsverdrag van 1950 niet zou verlengen. De inval in Afghanistan vergrootte de afstand met China. In 1982 deed Brezjnev in Tasjkent een nieuwe poging tot toenadering. Nu was Peking bereid tot betere betrekkingen. Toen Brezjnev stierf in november 1982, kwam buitenlandminister Huang Hua naar de begrafenis. Tijdens Andropov verzeenvoudigde de handel met China: van 250 miljoen dollar naar 2 miljard. In mei 1989 normaliseerde Gorbatsjov de betrekkingen met secretaris-generaal Zhao Ziyang en met de hoogste leider Deng, die geen sympathie had voor het Sovjetregime in ontbinding. Na het vertrek van Gorbatsjov werd het protest op Tiananmen bloedig neergeslagen. Daarna volgde er nog een repressie van anderhalf jaar. De SU viel daarna uiteen. In 1996 haalde Jeltsin Jiang Zemin over tot een strategisch partnerschap met jaarlijkse bezoeken, terugtrekking van de grenstroepen, samenwerking op vele terreinen, teruggave van talrijke eilandjes aan China. China kende een enorme economische groei, Rusland ging fel achteruit. De angst voor de demografische expansie van

het gele gevaar bleef nog even bestaan, maar met het vriendschapsverdrag van 2001 kwamen beide landen weer bij elkaar. In juli 2001 ondertekenden Jiang Zemin en Poetin ook nog een verdrag van twintig jaar strategisch partnerschap. Het gaat over veel wapens en olie. En het aantal uitwisselingsstudenten steeg van 700 Russen en 6.000 Chinezen in 2000 naar respectievelijk 19.000 en 30.000 in 2018 (p. 228). In 2001 richtten beide landen ook de Shanghai-samenwerkingsorganisatie op, die de liberale internationale orde en de Amerikaanse dominantie afwijst. Poetin wil een multipolair systeem, maar Xi wil China tot leidende wereldmacht maken. Ze zijn voor niet-inmenging, maar ze doen dat zelf wel in respectievelijk Georgië en Oekraïne, de Zuid-Chinese zee en Taiwan. De neo-imperialistische Nieuwe Zijderoute (°2013) vergrootte de invloed van China in Centraal-Azië en Oost-Europa, gebieden die Moskou vroeger als zijn domein beschouwde. De Transsiberische spoorweg en Rusland verloren hierdoor aan belang. China is nu de belangrijkste handelspartner van de Centraal-Aziatische landen (p. 231-232). De oorlog in Oekraïne bracht Rusland en China nog dichter bij elkaar. Peking rekent op een Russische overwinning en heeft begrip voor de 'legitieme veiligheidszorgen van Rusland' (p. 247). Het zorgt ervoor dat de Russische oorlogsindustrie blijft draaien en dat de consumenten geen tekorten ondervinden. Het had ook wel belangen in Oekraïne: 1/5de van de graanimport kwam van daar en China was actief in de havens van Odessa, Marioepol en Mykolaiv. Het zegt dat 'Washingtons streven naar hegemonie verantwoordelijk is voor de oorlog in Oekraïne' (p. 253). De oorlog heeft Rusland definitief afhankelijk gemaakt van China. In het verleden ontleende China wel veel aan Rusland: het communisme, het model van partij- en staatsopbouw, enkele spoorwegen. Nu zijn de rollen omgekeerd. Poetin en Xi ontmoetten elkaar al 45 keer, aldus Bermann! En de retoriek van goede vriendschap haalde het op de minstens vier historische momenten van vijandschap: de ongelijke verdragen, de houding van Stalin, van Chroesjtsjov en van Gorbatsjov (Bermann).

Beoordeling

Dit is een zeer grondige studie, met telkens verwijzingen naar bronnen, voor een groot deel ook Russische en Chinese. De auteurs beheersen beide landstalen en nog enkele andere. De noten (p. 269-309) en de literatuurlijst (p. 311-332) zijn indrukwekkend. Achteraan staat een handig chronologisch overzicht van 1582 tot 2022. Er gaat veel aandacht naar de ideologische verschillen, waardoor de lectuur soms saai is. Een beoordeling van Mao ontbreekt. De auteurs beschrijven meer dan ze oordelen. Ook de oorlog tegen Japan, het verloop van de burgeroorlog en Stalins rol in beide krijgen weinig aandacht. Daarvoor kunnen we wel terecht bij het boek 'L'Ours et le Dragon. Russie-Chine: Histoire d'une amitié sans limites?' van Sylvie Bermann, ex-ambassadrice van Frankrijk in China (2011 e.v.) en Rusland (2017 e.v.). Het verscheen bijna gelijktijdig met dat van Urbansky en Wagner. Het zijn trouwens niet de eerste boeken over dat onderwerp: in 2023 verscheen al het boek van Philip Snow, 'China & Russia. Four Centuries of Conflict and Concord'. He staat wel in bedde bibliografieën. Druk- en zetfoutjes zijn schaars: 'Oekraïns' (p. 25 en 271) moet Oekraïens zijn, 'Ceasar' (p. 26) moet Caesar zijn. En '2 mei 1969' (p. 162) moet 2 maart zijn. De kwaliteit van het papier stemt niet overeen met die van de inhoud: mijn vulpen loopt erop uit. Globaal is het een boek van hoog niveau.

(Recensie) Vic Swerts, *Groei zonder grenzen* (Uitgeverij Pelckmans 2025). ISBN 9789463839525, 380 pp. € 32.

Jef Abbeel

Dit stevig verpakt en luxueus uitgegeven boek beschrijft het Turnhouts bedrijf Soudal, nu wereldspeler in voegmasticsen, siliconen, lijmen en polyurethaanschuim. Het begint met de vijf D's van de stichter-eigenaar: Dromen, Denken, Durven, Doen, Doorzetten.

Hard werken is de boodschap en ook de spreuk van de baron: 'Per laborem ad salutem' (p. 73): door arbeid naar welvaart en welzijn. Het resultaat is er: 4650 medewerkers, actief in 140 landen en een omzet van 1,5 miljard euro.

Na een paar kleine jobs kocht Swerts in 1966 een lasatelier in Antwerpen. In 1968, op zijn 28ste, schakelde hij over op siliconen, in samenwerking met Bayer. Siliconen waren 100 keer zo duur als stopverf, maar veel degelijker. Het familiebedrijfje groeide snel, de plek in Antwerpen werd te klein. Gevolg: het verhuisde naar Turnhout, eerst naar een schuur, in 1976 naar het huidige adres, waar het een internationale groep werd, bestaande uit 82

kmo's van 5 à 1200 mensen. Het familiegevel blijft belangrijk. Als een werknemer niet voldoet, geven ze die een andere plek in het bedrijf waar hij wel slaagt. Trouw blijven aan de waarden van het bedrijf, meteen kansen grijpen en directheid zijn eigenschappen van de stichter en van het bedrijf: beslissingen vallen snel, er is ook maar één stem die beslist.

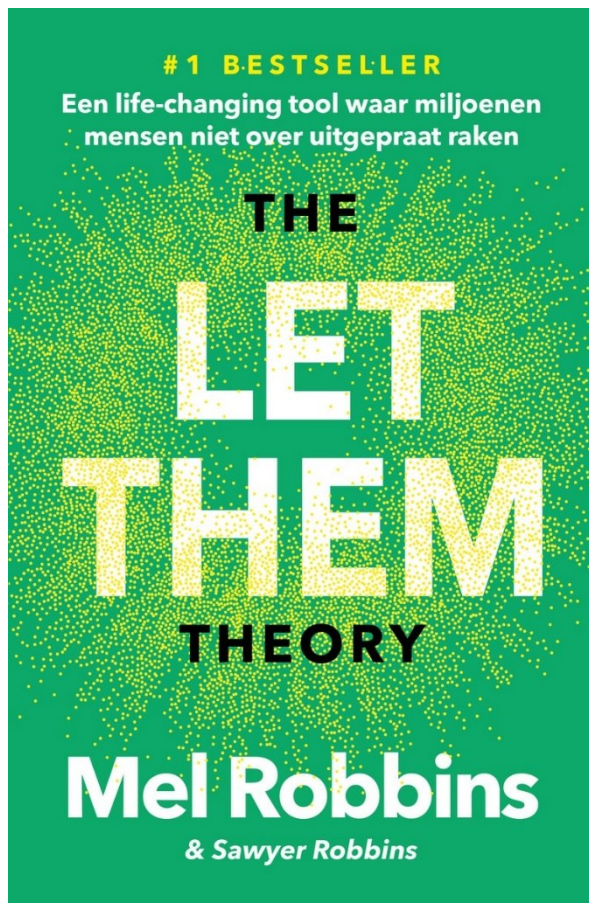
De jaarlijkse groei bedraagt al jaren meer dan 10%. In 2021 zat men aan 1 miljard omzet, in 2024 aan 1,5 miljard en in 2030 hopelijk aan 2 miljard (p. 113). Er is nog ruimte: in vele landen zit Soudal nog niet of is het te klein. En bedrijven zoals Henkel, Sika, H.B.Fuller, Arkema Bostik en Saint-Gobain zijn veel groter, veel ouder en bieden ook een ruimer gamma aan (p. 119). Als Soudal een bedrijf overneemt, wordt dat meteen geactiveerd om te groeien. In China wordt in 2026 een nieuwe site geopend. Sinds 1985 is Soudal er actief, tot nu toe zonder veel succes. Het is een moeilijke markt, maar Soudal houdt vol. Belangrijk is altijd om medewerkers te vinden met emotionele intelligentie, betrokkenheid en voeling met het personeel. Die medewerkers moeten ook kunnen omgaan met nieuwe klanten, zeker als die in verre landen wonen of andere culturen hebben. R&D speelt een belangrijke rol. Soudal heeft er tientallen chemische specialisten voor.

De sponsoring van een wielploeg zorgt voor bekendheid tot in Portugal en Colombia (p. 283), die van golf tot in de VS (p. 288). Daarnaast worden vele culturele, muzikale en sociale initiatieven gesponsord. Na de (enige) brand van 1993 hanteert men strenge veiligheidsnormen (p. 323). Duurzaamheid, milieu- en klimaatbewustzijn krijgen steeds meer aandacht. Toen Rusland in Oekraïne binnenviel, heeft Soudal meteen in Polen een gebouw gehuurd om de families van een bevriend bedrijf onder te brengen, gratis. Na vier jaar wonen ze er nog.

Beoordeling

In 60 korte hoofdstukjes wordt dus de geschiedenis en de filosofie van Soudal beschreven, in een voor iedereen begrijpelijke taal. Veel wordt verteld in de vorm van dialogues. Het boek is voorzien van foto's met toelichtingen. Het is één lange lofrede op het succesverhaal van Vic Swerts, een ode aan het ondernemerschap-met-gezond-verstand. Taal- en zetfouten staan er niet in, wel herhalingen van dezelfde zinnen, anekdotes en cijfers. Een enkele keer mag de zinsbouw vlotter: "dat Swerts zijn succes te danken heeft omdat die enorme risico's heeft durven nemen" (p. 153) zou ik vereenvoudigen tot : "dat Swerts zijn succes te danken heeft aan de berekende risico's die hij nam". Of: "dat onze groei te maken heeft met dat ik enorme risico's heb genomen" (p. 153) zou ik omschrijven als: "dat onze groei te danken is aan de risico's die zijn genomen". Het boek is geschikt voor ondernemers van klein tot groot. En ook anderen kunnen wel wat leren uit de levenslessen die erin staan.

(Recensie) Mel Robbins, *The Let Them Theory*. Een life-changing tool waar miljoenen mensen niet over uitgepraat raken (Kosmos Uitgevers 2025). ISBN 9789043937962, 320 pp. €23,99.
Mark Beumer

Mel Robbins, wereldwijd bekend van “De 5 Seconderegel”, introduceert in haar nieuwste boek *The Let Them Theory*. Een levens veranderend concept dat miljoenen mensen al heeft geholpen. Twee simpele woorden: Let Them, geven je de kracht om los te laten wat je niet kunt controleren en je te focussen op wat écht belangrijk is: jouw geluk, doelen en relaties.

In zestien hoofdstukken bespreekt Robbins diverse zaken waarmee mensen in het dagelijks leven mee te maken kunnen krijgen, zoals druk, jaloezie en verwaterende vriendschappen. Iemand laten betekent niet dat je de controle uit handen geeft, maar juist terug pakt. Het gaat erom dat je niet meer toestaat dan anderen invloed uitoefenen op jouw gemoedstoestand. Naast “let them” is er “let me”, waarbij je je op jezelf moet focussen. Je kunt wellicht de ander niet veranderen qua motivatie of gedachten, je kunt wel je eigen houding aanpassen aan de situatie. Dit betekent niet dat je op je heen moet laten lopen

Met een no-nonsense, wetenschappelijk onderbouwde aanpak laat Robbins zien hoe je deze theorie kunt toepassen in acht belangrijke levensgebieden. Leer hoe je:

- Stopt met het vergelijken van jezelf met andere mensen.
- Veerkracht opbouwt tegen alledaagse stressoren en afleidingen.
- Energie bespaart door los te laten waar je geen controle over hebt.
- Zelfvertrouwen opbouwt en jezelf bevrijdt van verwachtingen.
- Gezondere relaties en diepere verbindingen creëert.
- Jouw persoonlijke pad naar succes en vervulling vindt.

Robbins begint haar boek met haar eigen verhaal, waarin zij voorvallen deelt die zeer herkenbaar zijn. Denk bijvoorbeeld aan opdringerigheid, zoals perse willen dat iemand een corsage draagt, maar het gevoel te worden uitgesloten. Robbins vraagt dan waarom ze niet mee wordt gevraagd en of ze iets fout heeft gedaan. Dit is zeer herkenbaar. Ook jaloezie is belangrijk. Hierbij zegt zij dat je niet moet kijken waarom iets heeft en ik niet, maar positief in de zin van wat mogelijk is voor jezelf.

Ze begint met haar hoofdstuk over het feit dat je geen controle hebt over iemands gedachten of houding. Dit proberen te veranderen kost heel veel stress. Laat ze maar. Het enige wat je kunt veranderen is je eigen houding. Door de houding aan te nemen op Stoïcijnse of onverschillige manier, laat je de ander eigen tonen wie zij eigenlijk is. Maar ook denken van laat ze maar fouten maken. Hierbij vervolgt ze eigenlijk met de opmerking dat het leven nu eenmaal

stressvol is en dat het leven niet eerlijk is. Ze zegt dat je toe moet laten dat mensen je stress bezorgen en negatief over je moeten denken. Zij gaat ervan dat dat het eerste is wat men denkt. Dat is maar de vraag natuurlijk. Aan de andere kant is het zo dat wanneer jij uitgaat van het slechtste dit alleen maar mee kan vallen. Verder noemt ze volwassenen eigenlijk 8-jarigen in een groot lichaam.

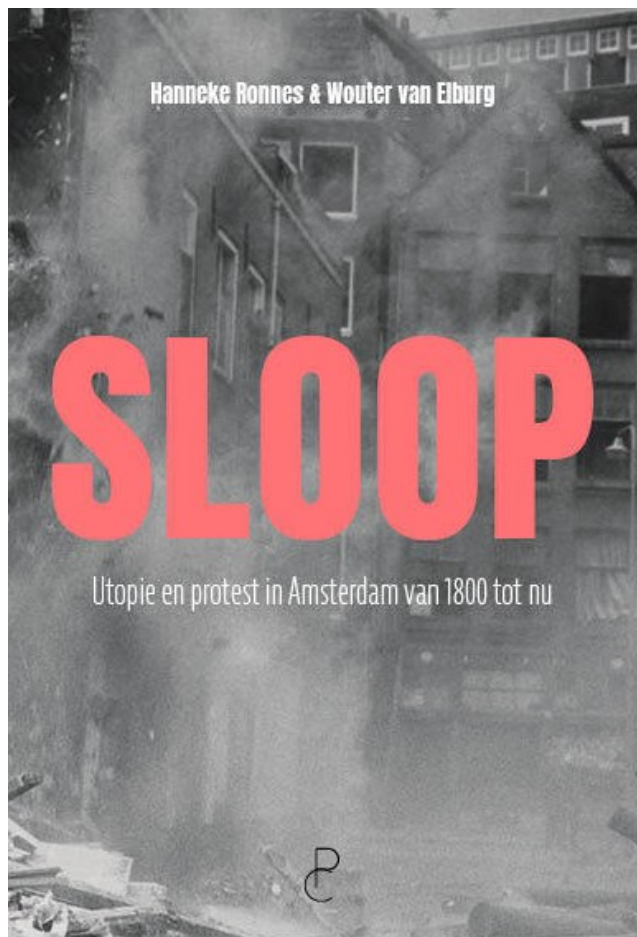
Ook spreekt ze over het uitoefenen van druk op mensen en waarom dit averechts werkt. Het gaat in tegen dat prehistorische gevoel van overlevingsdrang. Het geeft geen mensen onder druk te willen laten veranderen. Dat moet uit hun zelf komen. Wat wel werkt is je eigen invloed positief inzetten door bijvoorbeeld het goede voorbeeld te geven. Maar wat als je bijvoorbeeld in een uitkering zit en de betreffende instantie wil dat je gaat verhuizen of iets anders? Hoe zit het dan? Je kunt dat niet zomaar verbreken, zoals een vriendschap die niet loopt. Als vrienden laten zien dat ze niet in jou geïnteresseerd zijn, kun je daar een einde aan maken. Met officiële verplichtingen zit dat anders. Wat zou haar antwoord daarop zijn? Laat ze en laat me? Ik weet het niet.

Verder zegt ze dat mensen pas gaan helen wanneer ze daar aan toe zijn. Dat kost tijd, vergeving en of vergeten. Pastor Jos Siemons zei dat je mensen altijd moet vergeven. Daarmee valt er een last van je schouders, maar hiervoor zijn wel excuses nodig of berouw in een bepaalde vorm. Dat is belangrijk. Belangrijk is ook dat men zichzelf die ruimte geeft.

Ook spreekt ze over de 5 waarom-vragen over bepaalde problemen. Haar these is dat na 5 waarom-vragen de kern van het probleem boven water komt. Zo komt je eigen angst bloot te liggen en kun je dat erkennen en er iets aan doen.

Kortom, met dit boek kun je jezelf bevrijden van veel stress en piekergedachten. Het enige dat je kunt veranderen is je eigen houding. Toch is het de vraag of dat helemaal klopt. In een relatie gaat het wel om een wisselwerking en het ene lokt een reactie uit van de ander. Toch biedt dit boek goede handvaten voor mensen die bijvoorbeeld veel piekeren of in een burnout zitten.

(Recensie) Hanneke Ronnes & Wouter van Elburg, *SLOOP. Utopie en protest in Amsterdam van 1800 tot nu* (Uitgeverij Panchaud 2024). ISBN 9789083113692, 238 pp. €24,90.
Mark Beumer

Hanneke Ronnes en Wouter van Elburg onderzochten de vele planmatige afbraakprojecten in de stad 1800 en nu. In golven werden er huizen, straten en hele woonwijken gesloopt.

De redenen: doorbraken voor het verkeer, opruimen van achterbuurten en utopische ideeën over een ideale metropool. Economische argumenten gaven altijd de doorslag.

In de 19^e eeuw maakten Amsterdammers zich zorgen over het verdwijnen van hun stad. Erfgoedbeschermers, krakers en bewoners van bedreigde buurten hebben delen van de oude stad kunnen redden. In dit boek wordt de dynamiek van utopie en protest geanalyseerd. Amsterdam staat model staat voor de grootschalige sloop en de protesten daartegen die elke Nederlandse stad getekend hebben.

In dit boek wordt in zes hoofdstukken en diverse case studies de stadsgeschiedenis van Amsterdam in combinatie met

erfgoed, monumentenzorg en bouwhistorie gecombineerd tegen de achtergrond van de geschiedenis. Hoewel de focus ligt op Amsterdam vanaf 1800 tot heden, gaan de auteurs terug tot de Romeinse keizer Claudius met daarna nadruk op de Middeleeuwen. Deze lijn wordt vervolgens doorgetrokken naar de Vroegmoderne Tijd tot heden. Duidelijk is dat men de Middeleeuwen nog heel anders bouwden dan nu. Houten huizen waren de norm, maar waren uiteraard vatbaar voor brand. Later werd bevolen om houten huizen door stenen huizen te vervangen.

De auteurs maken met behulp van prachtige tekeningen duidelijk hoe Amsterdam in de loop van de tijd is veranderd en waarom bepaalde gebouwen werden gesloopt. Veel aandacht voor de waarde van cultuurhistorie en historische architectuur was er begin 1800 nog niet. Dat verandert pas in de 19^e eeuw als burgers zich meer bewust worden van hun geschiedenis en historische band met een bepaalde plaats. Dan pas zie je de opkomst van bepaalde protestbewegingen en kritische discussies over waarom en hoe er ergens gesloopt moet worden. Soms was sloop nodig uit puur praktische overwegingen, omdat de groei van de stad anders belemmerd. Nieuwe verbindingen waren nodig in een wereldstad met een groter wordende bevolking. Modernisme en nationalisme versterkten het bewustzijn van de burger. De omslag in het denken kwam met wat Reinhart Koselleck de *Neuzeit* noemde, namelijk de Industriële Revolutie uit 1750, gevolgd door de Franse Revolutie uit 1789. Dit vormde volgens Koselleck een ware breuk met het verleden. Franse bouwkunst werd steeds meer vervangen door

Hollandse Bouwkunst en het ene na het andere gebouw verrees uit de grond. De Tweede Wereldoorlog heeft natuurlijk niet alleen veel menselijke slachtoffers gekend, maar ook bouwkundige. Door bombardementen lagen grote delen van de stad in puin. Met de Wederopbouwperiode moest de stad weer opnieuw om tafel gaan zitten om te kijken hoe Amsterdam weer in ere hersteld kon worden. Belangrijke beslissingen moesten worden genomen. Zo scheelde het maar een haartje dat het huis van Anne Frank gesloopt zou worden. Gelukkig is dit bewaard gebleven.

Na 1945 spelen functionalisme en cityvorming een steeds belangrijkere rol in de ontwikkeling van Amsterdam als stad. Mensen moeten enerzijds prettig wonen met voorzieningen dichtbij, maar de stad moet esthetisch ook verantwoord zijn met groen en gebouwen die af zijn. Het jarenlange kraken van woningen heeft veel beschadigingen opgeleverd. De auteurs geven aan dat er in de 21^e eeuw echter nu wel serieus naar monumenten en cultuurhistorie wordt gekeken, maar er toch ontzettend veel sloopprojecten zijn.

Het boek wordt afgesloten met diverse case studies met foto's voor en na de sloop en/of renovatie van huizen. Het boek bevat verder een heldere literatuurlijst en notenapparaat.

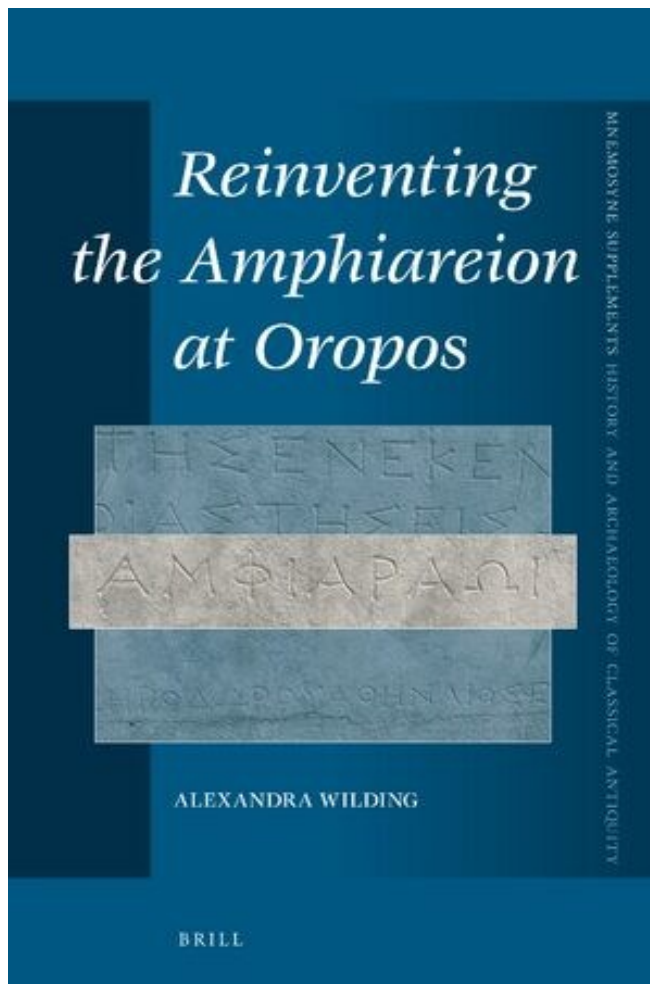
Concluderend is dit een zeer helder geschreven boek, waarbij de illustratie de stadsgeschiedenis van Amsterdam zeer goed ondersteunen. Het is een zeer interessant en inhoudelijk boek over iedereen die van Amsterdam houdt en interesse heeft in stads- en bouwgeschiedenis, monumenten, cultuurhistorie en beleid.

Verder lezen

Mark Beumer, '[Reinhart Koselleck, begripshistoricus \(1923-2006\)](#)v', in: *Kleio-Historia*, nr. 6. (2017) 10-19.

(Review) Alexandra Wilding, *Reinventing the Amphiareion at Oropos* (Brill 2022). ISBN 9789004404991, 308 pp. €137,34.

Mark Beumer

This book asks why politically-powerful entities invested in the Amphiareion, a sanctuary renowned for its precarity and dependency. The answer lies in unravelling the intricacies of the shrine's epigraphical record and the stories about the communities and individuals responsible for creating it. By explaining patterns in inscribed display against the backdrop of broader events and phenomena emerging within central Greece, this book revisits the Amphiareion's narrative and emphasises its political implications for its neighbours. This interpretation offers new perspectives on the sanctuary and exposes agents' manipulation of it in the course of reinventing their self-image in a changing Greek world.

This book is the trade edition of Barbara Wilding's dissertation. In it, Wilding discusses the Amphiareion as *reinvention*, using primarily political inscriptions to explain its foundation, redevelopment, and political context. Amphiaraos was a figure with a rich mythology, primarily

rooted in political and military contexts. He is a god who gives oracles and is even swallowed by the earth so that he can perform his work in a chthonic manner. Later, he transforms into a healing god who, like Asklepios, heals patients in dreams through temple sleep, after they have performed various preparatory rites. His most famous healing is that of Archinos, who is depicted twice in a relief. Iconographically, he is difficult to distinguish from Asklepios. In that respect, one could also speak of iconographic transfer. A key difference is that his patients had to descend to his cave to be helped, which was not the case with Asklepios.

This book makes it clear that the Athenian polis had a great interest in the Amphiareion and did not hesitate to gain political control of this sanctuary. They even used the financial proceeds to fund their own financial policies. Furthermore, the mythological context of Amphiaraos was linked to the Athenian political and military context, as if he were an Athenian deity. Ultimately, temple dormancy does not take up much space in the book, compared to the enormous attention paid to proxenia and the Roman context of the temple, in which Sulla plays a particularly prominent role. He greatly favored the sanctuary, as evidenced, for example, by the honorary column. Yet, it is crucial to understand this dynamic political context within which temple dormancy occurred, as it provides the reader with insight into the broader context in which this sanctuary operated.

Wilding provides many clear tables with inscriptions, beautiful photographs of the site, and other information. However, I also find information lacking, for example, about the role of Christianity. On pages 54 and 101, inscriptions are mentioned that refer to the Archangel Michael. It is not entirely clear whether his church was built separately from the temple or within its structure, as the second inscription suggests. It is also unclear why a church dedicated to Michael was built there, because a church for Thékla, who was also swallowed up by the earth, would make much more sense in ritual terms. Furthermore, I miss the field of Ritual Studies. Wilding often speaks of *reinvention* and *cult transfer*, but does not address the term “ritual” itself, even though that is precisely what significantly influences his argument. The term “ritual” does not appear once in the entire main text.

In conclusion, Wilding has written a very impressive, richly sourced book. The book is highly readable, which is supported by the visual material. The book contains a bibliography and two extensive indexes of persons, places, subjects, and ancient sources. I recommend everyone to purchase this beautiful book.

Further reading

Mark Beumer, ‘The Foundation of Anthropology to Ritual Studies’, in: *Journal of Ritual Studies* 34.2 (2020) 20-30. DOI: 10.1093/acrefore/9780199340378.013.21

Mark Beumer, ‘A Woman’s Touch. Hygieia, Health and Incubation’, in: *Journal of History of Sciences and Technology/DVT - Dejiny ved a techniky*, Volume LV – 2022 /Number 1, 25-55.